Colecţia PLURAL

De acelaşi autor :

1. *Viaţa lui Alexandru Macedonski*, Bucureşti, Edit. pentru Literatură, 1965
2. *Opera lui Alexandru Macedonski*, Bucureşti, Edit. pentru Literatură, 1967
3. *Introducere în critica literară*, Bucureşti, Edit. Tineretului, 1968; tr. ungară, Bucureşti, Kriterion, 1979
4. *Modern, Modernism, Modernitate*, Bucureşti, Edit. Univers, 1969
5. *Rumänische Erzähler der Gegenwart*, Gute Schriften, Bern, 1972 (antologie)
6. *Dicţionar de idei literare*, I, A - G, Bucureşti, Edit. Eminescu, 1973
7. *Critica ideilor literare*, Cluj, Edit. Dacia. 1974; tr. germană, Dacia, 1976; tr. franceză, Bruxelles, Complexe, 1978
8. *¡ Olé ! España*, Bucureşti, Edit. Eminescu, 1974; ed. II-a, Craiova, Aius, 1995
9. *Carnete europene*, Cluj, Edit. Dacia, 1976
10. *Prezenţe româneşti şi realităţi europene*, Bucureşti, Edit. Albatros, 1978
11. *Hermeneutica lui Mircea Eliade*, Cluj, Edit. Dacia, 1980; tr. franceză, Paris, Gallimard, 1981
12. *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres*, Bucureşti. Edit. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1981
13. *Etiemble ou le comparatisme militant*, Paris, Gallimard, 1982; tr. japoneză, Tokio, Keiso Shobo, 1988
14. *Tendences esthétiques*, in: *Les Avant-gardes littéraires au XX-ème siècle*, vol.II, *Théorie*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1984
15. *Hermeneutica ideii de literatură*, Cluj, Edit. Dacia, 1987; tr. italiană: *Teoria della letteratura*, Bologna, Il Mulino, 1994
16. *Comparatisme et Théorie de la Littérature*, Paris, Presses Universitaires de France, 1988
17. *Biografia ideii de literatură*, vol.I: *Antichitate - Baroc*, Cluj, Edit. Dacia, 1991; vol.II: *Secolul Luminilor, Secolul 19*, Cluj, Edit. Dacia, 1992; vol.III: *Secolul 20*, partea I-a, Cluj, Edit. Dacia, 1994
18. *Evadări în lumea liberă*, Iaşi, Institutul European, 1993

Adrian Marino

PENTRU EUROPA

Integrarea României
Aspecte ideologice și culturale

POLIROM
Iași, 1995

Coperta: Silviu Lupescu

Pe copertă : Biblioteca Batthyáneum
din Alba Iulia (interior)

Editura POLIROM, B-dul Copou nr.3
P.O.Box 266, 6600 Iaşi, ROMANIA

ISBN 973-97108-0-8

Printed in ROMANIA

Lucrare editată cu sprijinul
Fundaţiei Soros pentru o Societate deschisă

PREFAȚĂ

Sper ca timpul să-mi rezerve răgazul şi al unei cărţi mai sistematice şi mai bine documentate despre „Cultura română şi Europa". Este un proiect care mă preocupă încă de la „revenirea" în activitate. Deocamdată, public doar această culegere de texte „europene", mai mult sau mai puţin ocazionale, apărute în reviste româneşti şi, uneori, străine, între 1968 şi 1994. Ea continuă, în felul său, o serie „europeană" anterioară, începută cu ¡ Olé ! España *(1974), recent reeditată,* Carnete europene *(1976) şi încheiată de curând cu* Evadări în lumea liberă *(1993).*

Preocuparea de bază este afirmarea, definirea, apărarea şi „popularizarea" în cercuri intelectuale largi a „ideii europene". Până la studii politologice şi istoriografice ample şi riguroase, „ideea europeană" are nevoie, în primul rând, la noi, în această fază, de afirmare şi difuzare, de clarificare şi consolidare, de solidarizare şi aprofundare în cât mai multe conştiinţe româneşti receptive. Această etapă pregătitoare, introductivă, este strict indispensabilă. Se impune deocamdată eliminarea, măcar în parte, a unui gol evident în publicistica noastră : discutarea metodică a „ideii europene" în tripla sa dimensiune : cultural-literară, ideologică şi politică, aşa cum se reflectă ea în cultura şi realităţile româneşti actuale.

Patru obiective mi se par prioritare : 1. O afirmare energică a „Europei" şi a adeziunii la acest ideal dintr-o perspectivă românească, printr-o asumare implicit personală : 2. Un punct de vedere „european" corespunzător

momentului istoric pe care-l parcurgem : 3. O atitudine şi un stil militant prin propagarea de idei active şi, uneori, polemice, exprimate în mod civilizat şi urban, polemică exclusiv de „idei" şi nu de „persoane" : 4. A „aduce" în sfârşit – figurat vorbind – „Europa acasă", prin cât mai multe idei, valori şi atitudini tot mai asimilabile conştiinţelor noastre. A fi în acelaşi timp „român" şi „european", în toate domeniile de activitate şi cu toată convingerea şi energia, constituie programul de bază.

Câteva idei centrale se repetă, deci, în mod inevitabil, reluate în diferite împrejurări şi contexte. Dar aceasta este condiţia obiectivă a oricărei publicistici militante de o anume continuitate. Unele repetiţii sunt de fapt augmentative. Altele nuanţează şi precizează principiile centrale. Orice „luptă de idei" presupune – oricând şi oriunde – astfel de insistenţe şi reluări. Ele sunt totdeauna necesare şi utile în funcţie de un obiectiv sau altul, când „repetiţia" devine şi firească şi obligatorie.

Reduse la ultima expresie, aceste idei sunt extrem de simple, dar esenţiale, pentru viitoarea orientare a culturii şi politicii noastre : 1. Ieşirea definitivă din izolare, pe toate planurile, a României : 2. Orientarea decisă spre Vest şi spre toate structurile euro-atlantice : 3. Integrarea europeană progresivă şi ieşirea bine calculată din sfera de influenţă rusă, profund negativă : 4. Formarea unei pături mijlocii urbane şi rurale. Ea singură poate avea aspiraţii şi convingeri efectiv europene. Acest punct este capital. Este absurd să predici „ideea europeană" unei comunităţi rurale, închise, etniciste şi latent xenofobe. Deocamdată, ideea europeană este asimilată din plin doar de o pătură intelectuală citadină destul de subţire. Această audienţă trebuie însă extinsă şi îmbrăţişată şi de formaţiuni de diferite tipuri, care să-şi facă din idealul european un punct important al programului lor politic. Unele dintre acestea revendică, într-adevăr, pe faţă, de pe acum, un astfel de model „european".

Această orientare nu poate fi, bineînţeles, nici „neutră", nici „apolitică", nici „desideologizată". Dimpotrivă : „Europa" reprezintă prin excelenţă o ideologie şi

o idee politică activă, afirmată în mod deschis şi fără inhibiţii. Ea se exprimă cu putere alături de altele, în cadrul dezbaterilor libere de idei diferite, chiar contradictorii. Sunt pentru pluralism în toate sensurile. În ce mă priveşte, cred că modelul european nu poate fi realizat decât într-un stat de drept, unde funcţionează o reală separare a puterilor, un stat deschis, democratic, pluralist – în care libertatea trece înaintea egalităţii populiste –, al drepturilor omului, cu o economie reală de piaţă şi în care proprietatea particulară să fie efectiv „garantată", nu doar „ocrotită". Un stat şi un tip de societate în care structurile de tip comunist-colectivist să fie desfiinţate sau cât mai reduse posibil, prin descentralizare, capitalizare şi privatizare reală.

Exprimarea acestor idei a fost făcută (cel puţin în intenţie) într-un stil cât mai accesibil, limpede şi simplu cu putinţă. N-am scris nici „eseuri", nici „politologie" savantă, ci doar un anume gen de publicistică ideologică, uneori chiar de tip „manifest". Că multe din tezele acestei culegeri urmează a fi aprofundate şi dezvoltate este în afară de orice discuţie.

Am reprodus, în sfârşit, din intenţii pur documentare, şi două studii oarecum mai tehnice şi „aride". Ele au fost scrise în urma unei lecturi directe – şi uneori pentru prima dată – a numeroase izvoare româneşti – „europene", de epocă, de un deosebit interes istoric. Sunt, dacă vreţi, doar o colecţie organizată de „fişe". Dar care demonstrează un fapt esenţial: istoria ideii europene are şi în cultura română tradiţia sa, bine afirmată şi articulată, încă din secolul 18. Şi ea a fost, chiar de la început, asimilată în adâncime şi exprimată în sens ideologic-militant, adesea polemic. Aşa cum s-a dorit, de altfel, şi culegerea de faţă. Ea se înscrie – păstrând toate proporţiile – în această serie ideologică. Şi nu în cea diametral opusă: izolaţionistă, naţionalistă sau naţional-comunistă şi de „dreapta", pe care, în mod direct sau indirect, o combate.

A.M.

Cluj, 2 ianuarie 1995

I. ROMÂNIA ŞI EUROPA

1. Pentru Europa

1. Românii şi imaginea Europei

Ar trebui mai întâi să recunoaştem o evidenţă elementară : percepţia românească a „Europei" a fost şi în trecut şi, mai ales, în epoca actuală, foarte diferenţiată, foarte diversificată. Pentru români, „Europa" rămâne o noţiune-simbol. Dar dacă o privim cu tot mai mare atenţie, observăm imediat mai multe zone de percepţie, chiar dacă unele foarte joase. Există, de fapt, în conştiinţa publică şi spirituală românească, mai multe „Europe". La limită, ele sunt, nu o dată, străine unele de altele. Uneori, chiar contradictorii.

S-au făcut şi la noi – ca şi în Occident de altfel, dar în stil mult mai epigonic şi compilativ – destule speculaţii pe această temă. S-au definit, de fapt s-au notat mecanic, o serie de valori specific „europene". S-a vorbit, bineînţeles, şi de existenţa unui „spirit european". Ca să nu mai spun de „mentalitatea europeană", adesea foarte aerian şi eseistic analizată şi formulată. Dar dacă privim cu atenţie, la un nivel imediat perceptibil, nu este greu de observat că există o adevărată scară gradată, pe trepte tot mai înalte, a înţelegerii realităţilor europene. Şi mă grăbesc să precizez : toate explicabile, toate justificate, într-un fel sau altul, printr-un întreg complex de cauze istorice.

Doar că o adevărată mitologie europeană, şi ea, într-un sens, foarte „specific naţională", trebuie în

cele din urmă demistificată. Timpul nebulozităţilor a apus. Realitatea, extrem de dură, a epocii actuale, trebuie privită cu luciditate. Numai în felul acesta ne vom integra efectiv „Europei", cândva, dar în mod real şi fără iluzii. Să transformăm deci „Europa" dintr-un mit într-o realitate locală, pozitivă. Trebuie aruncată peste bord această „formă fără fond", vagă, literară sau pretins „filozofică", numită în cultura românească, mai ales de la 1848 încoace, „ideea europeană". Suntem printre cei mai hotărâţi şi convinşi partizani ai săi. Doar că o vedem „altfel". Cu totul altfel decât circulă ea în presă, mai totdeauna fără bilet în regulă.

Dacă întrebi pe un român, absolvent măcar de liceu, ce fel de ţară este România, el îţi va răspunde că este, bineînţeles, o „ţară europeană", „în Europa". Dar dacă insişti, rugându-l să precizeze în ce parte a Europei ne aflăm, atunci încep îndoielile, ezitările, aproximaţiile : unii îţi vor spune „în Europa centrală", alţii „în Europa de est", alţii „în Balcani". Şi toţi au dreptate, în felul lor. Situaţia geografică este deci destul de nebuloasă. Acesta ar fi primul nivel al percepţiei : vag, confuz şi de localizare imprecisă. Şi, totuşi, cam unde se „opreşte" Europa ? Pe Elba ? La Carpaţi ? La Urali ? Problema rămâne mereu deschisă. Nimeni nu poate decide. Dacă vei face observaţia că ultimele catedrale gotice din această parte a Europei sunt cele de la Braşov şi Cluj – cu înţelesul că ele delimitează o zonă spirituală şi o tradiţie specifică – nu vei convinge, cred, pe multă lume. Câţi sunt sensibili, de fapt, la acest gen de argumente arheologice „europene" ?

În schimb, mulţi, mult mai mulţi, cei mai mulţi dintre români – mai ales după decenii de izolare totalitară – percep „Europa" în primul rând ca sinonimul generic al „străinătăţii". Pentru mulţi, o noţiune profund suspectă, dubioasă, în orice caz. Căci de

acolo, din această direcţie, vine „necunoscutul", „străinul". Iar acesta, pentru orice societate închisă, cu vechi şi puternice reflexe tradiţionaliste defensive, cum a fost şi a rămas societatea noastră rurală, reprezintă un motiv de nelinişte, o primejdie potenţială permanentă. Faptul este plin de urmări şi vom vedea imediat în ce direcţie.

Şi totuşi această „Europă", eminamente suspectă, a fascinat, a traumatizat chiar, timp de decenii, conştiinţele româneşti. Dar în ce sens? Folosim în mod voit ideile cele mai simple şi mai limpezi cu putinţă. „Masele largi populare" n-au fost niciodată sensibile, nici în Occident, nici la noi, mai ales, la valorile spirituale, ci materiale, economice, de „consum". *Coca cola* a fost şi a rămas mai „tare" decât orice argument ideologic „anticapitalist". Fiindcă ea a devenit, între altele, un simbol al „societăţii de consum", de o contagioasă şi invincibilă forţă propagandistică. O emblemă a celebrei *affluent society.* Pe J.K.Galbraith l-au citit extrem de puţini. *Coca cola* este însă băută, dorită de toată lumea. Şi aceasta contează, în primul rând. Să nu uit nici pe mai puţin celebrul *Big Mac*...

Exemplul pare banal, trivial chiar, dar el ilustrează una din reacţiile cele mai tipice ale românului, de cel puţin patru decenii încoace, faţă de „Europa". Ea este privită ca un loc privilegiat al abundenţei, în primul rând alimentare, inimaginabil în ţară. Şi cum ar putea fi el condamnat pentru fascinaţia vitrinelor pline şi a enormelor *supermarché*-uri, când în România el făcea foame, stătea umilitor la cozi interminabile, trăia pe cartele şi se culca în frig? Fiindcă trebuia – nu-i aşa? – să se sacrifice pentru... „edificarea industriei socialiste".

În faţa acestei realităţi teribile, orice ironie sau sarcasm, fie ele şi „filozofice", se prăbuşesc. Penibil şi ridicol, ca orice utopie absurdă. Să respingi

„Germania" sau „Europa untului", când în „patrie" se suferea de foame – aşa cum a făcut-o C.Noica, într-un text antologic prin irealismul său total (dar problema este mult mai complicată, am analizat-o altă dată)[1] – este cel puţin grotesc. Dacă filozoful român, făcând din necesitate virtute, trăia într-adevăr demn şi ascetic într-o mizerabilă cameră, la Păltiniş, mutat de la vila 12 la 13, după cum erau instalate şi funcţionau... microfoanele, poate fi recomandat şi impus acelaşi stil de viaţă mizer şi famelic unei ţări întregi ?

Europa a constituit deci, în modul cel mai legitim, un tărâm mirific, incredibil, un miraculos corn al abundenţei, un mit paradisiac al bunurilor de consum interzise imensei majorităţi a românilor. Şi, la fel, ea a rămas până azi, fiindcă mizeria continuă. Să nu ne îmbătăm cu vorbe mari şi goale ! Noi înşine, când ajungeam în Occident, intram în muzee şi biblioteci, dar şi în mari magazine. Şi pe bună dreptate. Îmi spun de o mie de ori, fiindcă eram silit s-o fac. Fiindcă nu se poate face cultură în foame, în frig, în mizerie, fără un anumit confort şi securitate materială. Şi într-o ţară unde într-o aşa-zisă „papetărie" nu se putea cumpăra nici măcar un... pix, să mi se dea voie să resping categoric întreg acest afectat dispreţ „filozofic" antieuropean. El echivalează cu o adevărată sfidare a unei imense suferinţe colective şi – mult mai grav – cu o justificare a „economiei" comuniste de cazan şi cazarmă. Va fi fiind ea „filozofică", dar nu mă consolează. Şi pe cine consolează sau convinge ea de fapt ?

„Europa" a fost, este şi trebuie să rămână, dimpotrivă, din acest punct de vedere – foarte simplu, dar categoric şi energic spus – un model şi un ideal de bună stare şi dezvoltare economică. De organizare şi productivitate. De abundenţă, tot mai sporită şi diversificată. De orice fel, dar mai ales de cel mai

mare „consum" posibil. Căci de la nivelul „bunei stări" pleacă, pe trepte ascendente tot mai înalte, totul. Orice realizare şi creaţie. Capodopere se pot scrie, oricum, oricând şi oriunde. Însă o societate, în ansamblul său, nu poate vegeta mereu în mizerie şi în constrângere materială. A cumpăra... un pachet de unt este şi el un „drept al omului". Şi o economie, oricum s-ar numi ea, care nu-l asigură, este un faliment total, o catastrofală eroare ideologico-politică şi un scandal, eram să spun, „metafizic"...

Nu numai atât. Cel puţin de la Dinicu Golescu încoace, „Europa" a umplut pe români de admiraţie şi invidie, de entuziasm şi regrete patriotice sincere, pentru nivelul său foarte înalt de civilizaţie şi cultură. Nici un termen de comparaţie nu era (şi nu este încă) posibil cu situaţia grea, umilitoare, din „ţările româneşti". De atunci şi de acum. Ceea ce produce mereu uimire şi euforia descoperirii unei alte lumi, aproape neverosimile, devenită subit un model absolut de organizare a societăţii şi statului. Dar şi o cauză de depresiune şi revoltă, de descurajare şi emulaţie, uneori eroică, de ieşire din starea în care ne aflăm. Nu este vorba numai de abundenţa de care am vorbit, ci şi de ordine şi legalitate, de progres enorm în toate domeniile. De un nivel extraordinar de ridicat al vieţii materiale şi spirituale. De un sistem întreg de instituţii profesioniste, funcţionale şi eficiente. Atunci s-a format ceea ce am numit, într-o carte de călătorii, „complexul Dinicu Golescu". El domină, de fapt, şi azi pe toţi cei ce se încăpăţânează, se resemnează să „rămână", încă, în ţară, s-o „europenizeze" cu orice preţ. De ce o fac? Nu este numai spirit critic sau civic, sau patriotism, sau paşoptism întârziat. Voi reveni imediat şi asupra acestui punct foarte sensibil.

„Schimbarea la faţă a României"? Fără îndoială! Dar nici pe departe în stilul liric-flamboiant, exaltat,

imperialist-profetic-apocaliptic al lui E.M.Cioran. O „Românie în delir"? Ar fi o sinistră caricatură şi o catastrofă, un izvor al tuturor fanatismelor şi iraţionalismelor naţionaliste şi totalitare, cum, în parte, din nefericire, s-a şi întâmplat. Doresc, dorim, doar „ordine, cinste, moralitate şi numai atât". „Deci un fel de Elveţie"... Ce calamitate, însă, după acest profet bombastic, luat încă de unii naivi în serios. Declar pe faţă că nu doresc deloc o „Românie în delir" „agitată, contradictorie, furioasă şi ameninţătoare", ci doar una, într-adevăr, „logică, ordonată, aşezată şi cuminte". Civilizată şi constructivă, organizată şi productivă, în care existenţa cotidiană să nu mai fie nici blestem, nici suferinţă, nici irosire de timp, energie şi sănătate. Cu magazine pline, accesibile pentru toată lumea. Şi cu o administraţie de stat care să nu te exaspereze niciodată prin haos, abuz, bun plac şi mitocănie!

Ce „plat", ce „mediocru" este totuşi acest program pentru o Românie de la periferia Europei, unde legile ar trebui să se aplice (măcar în parte), corupţia (aproape) să nu existe, funcţionarii publici să răspundă (măcar în momente de bună dispoziţie) cu solicitudine şi politeţe cetăţeanului care se aventurează la un ghişeu! Unde trenurile să circule – culmea! – după orar, iar iarna – pretenţie şi mai absurdă! – să fie şi încălzite. Străzi şi şosele fără gropi, trotuare niciodată sparte, apa caldă şi rece să curgă zi şi noapte, caloriferul să nu rămână doar decorativ, lumina să nu se stingă când ţi-e lumea mai dragă! Poşta şi telefoanele să funcţioneze cu destulă regularitate, ziarul la care eşti abonat să-ţi vină (aproape) în fiecare zi etc. etc.! Ce ideal „meschin", „mic-burghez", profund minor şi detestabil, într-adevăr! Ce lipsă lamentabilă de... „spiritualitate", de trăire *întru* „duh şi fiinţare"... Visez doar un modest, foarte modest, umil de modest, *întru* (vorba

lui C.Noica) civilizaţie şi cultură, definitiv pătruns de astfel de aspiraţii profund mediocre...

Aceasta este, în linii mari, imaginea „Europei" în conştiinţa individuală a românului obişnuit, a omului de pe stradă. N-am nici o îndoială că un sondaj serios de opinie ar da rezultate identice sau foarte apropiate. Asimilarea „Europei", la acest nivel elementar, are în mod evident un caracter şi o condiţionare strict personală, individualistă, chiar egoistă, de altfel foarte „românească". „Ce-mi pasă mie de Europa dumitale !", se gândeşte încă în mod curent la noi. Preocuparea esenţială este şi rămâne, instinctual şi afectiv, doar pentru „ţărişoara mea". Răspunsul tradiţional – caragialesc sau nu – se aude însă mereu ori de câte ori se invocă şi o altă „Europă" : multi- sau supranaţională, federalizată, politică, instituţională, ideologică.

În această privinţă, asimilarea ideii în profunzime este încă slabă, incertă. Mult mai redusă, în orice caz, decât se crede în genere. Şi vom vedea imediat şi din ce motive. Dincolo de unele medii politice, intelectuale şi jurnalistice evoluate, „ideea europeană", în forma sa activă, militantă, are încă un impact minim şi o audienţă redusă, regretabil de redusă. Fiindcă ea presupune un alt model politic, pentru care cele mai multe dintre conştiinţele româneşti n-au nici afinităţi şi nu sunt încă nici pe departe pregătite. Tradiţiile locale, educaţia şi conştiinţa actuală n-au ajuns încă la acest nivel de înţelegere şi maturizare. N-are sens să ne iluzionăm cu sentimentalisme „europene" inutile şi irealiste.

Întreaga evoluţie politică a Europei occidentale, după al doilea război mondial, vine în directă şi totală contradicţie cu mentalitatea politică dominantă de la noi. Barierele ideologice, războiul rece, formarea celor două blocuri antagoniste, *Nato* şi *Tratatul de la Varşovia* etc. etc. au agravat, într-adevăr,

foarte mult, dar nu au generat, în esenţă, concepţia despre stat total antieuropeană, care domină încă mentalitatea populară în România. Comunismul doar a preluat şi a dus la ultimele consecinţe, absurde şi monstruoase, concepţia statului naţional, unitar, autoritar, represiv, închis, riguros centralizat, cu rădăcini încă din secolul 19, idee instaurată şi consolidată la noi şi după Marea Unire din 1918.

Totul se reduce, în mod fundamental, la o dificultate majoră : orice formă de participare europeană, orice aliniere la standardele europene, pentru a nu mai aminti de un mod sau altul de „integrare" europeană, se loveşte de acest obstacol fundamental, deocamdată de neînvins : statul „trebuie" să renunţe, măcar formal, pur legislativ, la o parte din prerogativele şi suveranitatea sa. Ceea ce pentru o anumită mentalitate politică, încă dominantă, este imposibil de acceptat. Pentru foarte mulţi, ideea este de-a dreptul insuportabilă. Spiritul totalitar, bine consolidat în conştiinţe, nu explică însă totul. Ideea de „unitate naţională" este, cum aminteam, mai veche. Şi cum ar putea accepta clasa politică dominantă actuală, educată în spiritul comunismului-naţionalist, totalitar şi monolitic, o formă sau alta de integrare europeană, şi o serie întreagă de instituţii supranaţionale fie şi decorative (de exemplu, „Carta europeană a administraţiei locale"), când ea respinge, cel puţin deocamdată, în vechi spirit totalitar, tocmai descentralizarea administrativă locală internă, legea finanţelor locale şi, în general, tot ceea ce ar putea slăbi autoritatea şi puterea de decizie a organelor şi autorităţilor centrale ? A nu recunoaşte această realitate înseamnă a scrie doar articole politologice abstracte, bine intenţionate, dar fără nici un efect practic.

Există deci *Comunitatea europeană, F.M.I.* şi multe alte asemenea organisme supranaţionale. Dar care

este percepţia reală a acestor instituţii? A clasei noastre conducătoare şi, în primul rând a opiniei publice, câtă există, în acest din urmă caz ? Reacţia pare să fie de categorică respingere, cu motivaţie profund naţionalistă. În tot cazul, de neasimilare sau de mare indiferenţă. Căci, de fapt, pe cine poate să intereseze „Europa" – ca să ne exprimăm simbolic – în „Codrul Vlăsiei"? În sfera politică – la putere sau în opoziţie – ideea „integrării euroatlantice" valorează doar atât cât valorează şi au consistenţă şi structurile socio-economice ale ţării. Nivelul de dezvoltare şi al conştiinţei civico-politice, al instituţiilor noastre democratice, al opiniei publice în general, este încă o dată hotărâtor. Iar acesta, din nefericire, nu este, deocamdată cel puţin (ne consolăm mereu cu această speranţă), foarte dezvoltat. „Cadrele" noastre – efectiv şi autentic europene – sunt încă puţine şi, în orice caz, fără pondere determinantă în orientarea politico-socială actuală a ţării. Este, din păcate, un fapt indiscutabil.

Ceea ce nu înseamnă că nu se face totuşi, la noi, şi o anume „politică europeană". A clasei conducătoare, în primul rând, să-i spunem pe nume : nomenclaturistă. Politica sa are, în această direcţie, două aspecte fundamentale (ar fi regretabil dacă rândurile de faţă ar fi privite doar ca un simplu pamflet).

Politica europeană „românească" actuală este în acelaşi timp de „simulare" şi „exploatare". O foarte scurtă explicaţie este necesară. Formată la Moscova sau în spiritul său, clasa noastră conducătoare nu poate fi, n-are cum fi în mod esenţial, sincer, autentic, pro-europeană. Originea sa socială, formaţia sa ideologică şi culturală, interesele şi aspiraţiile sale, totul o îndepărtează de o aliniere efectiv europeană. Dar noile realităţi geopolitice, noul raport internaţional de forţe după prăbuşirea U.R.S.S. o obligă să simuleze, să mimeze false adeziuni la toate sau la cât

mai multe principii, instituţii şi instanţe europene. Duplicitatea şi jocul dublu sunt evidente. Uneori cusute doar cu aţă albă. Acceptate în Vest, din naivitate, cinism, indiferenţă, incompetenţă, *Realpolitik*? Nu decid acum. Nu se poate nega, totuşi, o anume supleţe, o punere în scenă uneori abilă, o „potemkiniadă" proeuropeană pitorească. Organizăm Forumul *Crans Montana* şi *World Trade Center* dar... demitem sau arestăm, pe tăcute, pe primarii opoziţiei. Pe scurt, „spunem ca ei şi facem ca noi". Este, nimic de spus, tot în tradiţia românească şi această permanentă echilibristică şi mistificare, de balans între extreme. Trebuie ţinut seama şi de faptul – esenţial – că multe se pot schimba, în timp, dar geografia nu. Zonele de influenţă – recunoscute direct sau indirect – rămân mereu o mare şi tristă realitate. Cel puţin în acest spaţiu de expansiune al imperialismului rus tradiţional. Iar România – marele său „blestem" istoric nu este altul – este aşezată într-o zonă de dominaţie inevitabilă şi de permanentă interferenţă de curente politice internaţionale contradictorii.

Dar şi mai însemnată este atitudinea „economică" faţă de Europa. Ea este percepută la nivel oficial (dar nu numai), în primul rând, ca un izvor inepuizabil de credite, ca o eternă „vacă de muls", pentru a rămâne la aceleaşi formule etniciste şi profund tradiţionale. Concepţia statului care trebuie „să dea" („căci de aceea e stat") a fost preluată şi consolidată de comunism, dar nu şi inventată integral de acest sistem. Statul este văzut la noi, încă din secolul trecut, ca o instituţie semi-filantropică, semi-caritabilă, care întreţine funcţionari, sinecurişti, paraziţi, la un nivel foarte redus, este adevărat, dar cu subînţelesul, declarat sau nu, că în rest „lumea se descurcă". „Dacă nu curge, pică"...

Statul deci... „dă". Aceasta este vocaţia şi misiunea sa esenţială. Concepţia statului patron, generos, pro-

tector şi paternalist este bine consolidată. El trebuie „să dea" şi această psihologie este transferată din plin, şi pe faţă, şi instituţiilor internaţionale de credit. Europa deci „trebuie să dea". Pentru a menţine industria ceauşistă neproductivă şi necompetitivă, a umple periodic golurile bugetare, a salva pacea socială, stabilitatea în Balcani şi alte asemenea pretexte. Şi această concepţie este bine consolidată şi rodată. M.Pacepa afirma, în bună cunoştinţă de cauză, de altfel, că după Ceauşescu nu alta ar fi fost şi „contribuţia românească" la doctrina comunismului internaţional : a construi o puternică industrie socialistă cu tehnologie furată – şurub cu şurub – de la... occidentali, de preferinţă americani. Istoria se repetă. *B.E.R.D.* trebuie să salveze industria ceauşistă falimentară moştenită etc. Destin umilitor de eterni debitori, asistaţi, stipendiaţi, sponsorizaţi etc. etc. Cuvântul magic cel mai plăcut auzit la Guvern, la M.A.E., la Cotroceni, este, în orice caz, amabila invitaţie : *Passez à la caisse*... „Europa", se ştie bine la Bucureşti, este „generoasă". Dacă a existat o zonă unde formula *le mendiant ingrat* are un sens şi un conţinut profund, aceasta este, în mod regretabil, într-o anume mentalitate românească...

Există, bineînţeles, şi o altă „Europă", nefinanciară, necaritabilă : a normelor internaţionale, sub egida *ONU*, a drepturilor omului, a libertăţilor fundamentale. Nu discut acum în ce măsură este efectiv respectat şi acest gen de angajamente internaţionale solemne. Bineînţeles, multe dintre ele nu sunt respectate. Şi, de fapt, nici nu pot fi respectate într-o ţară unde aparatul de stat, începând cu cel represiv, a rămas, în esenţă, neschimbat, după aşa-zisa „revoluţie". Iar mentalitatea centralist-totalitar-represivă încă domină. O schimbare de regim s-a produs, totuşi, într-adevăr. Dar nu şi o „revoluţie". Deoarece nu s-a schimbat în mod fundamental regimul proprietăţii, iar

aparatul administrativ a rămas, în esenţă, acelaşi. Sau, când a fost înlăturat, fie şi în parte, el revine confortabil şi triumfal, pe faţă, la loc. Este ceea ce se numeşte în general, „restauraţie". Şi din acest punct de vedere ne confruntăm cu două realităţi pretins sau pseudo „europene".

La nivel oficial, se acceptă şi se adoptă formal norme, legi, principii efectiv europene, unele – nu se poate nega – foarte avansate. Dar cu intenţia ascunsă fie de a nu le aplica niciodată, fie de a le interpreta, fie de a le restrânge prin legi mai mult sau mai puţin „organice". Preocuparea de bază este, ca totdeauna (cu un surâs larg, concesiv, cooperant), salvarea aparenţelor, punerea cât mai reuşită în scenă, mistificarea dacă nu a cancelariilor, cel puţin a unei părţi a opiniei publice străine. În schimb, populaţia, muritorul de rând ştie că există, efectiv, o altă „Europă", fie şi prin faptul că, legal vorbind, s-au ridicat restricţiile de călătorie. Evenimentul este important, chiar capital ; cum s-a observat pe bună dreptate, paşaportul devenise sub regimul ceauşist o adevărată obsesie naţională. Azi putem, în principiu cel puţin, circula. Libertatea de mişcare este o realitate. Apare, în acelaşi timp, şi restricţia noii taxe (cât de constituţională ?) de trecere a frontierei. Dar dacă avem bani, putem pleca oriunde în Europa. Chiar şi în Nepal şi în Bangladesh.

Progresul „european" este, orice s-ar spune, considerabil. Dintre toate „drepturile omului", libertatea de a călători rămâne – de departe, pentru românul actual – cea mai importantă. Europa – geografic cel puţin – devine, în sfârşit, un spaţiu imediat accesibil. Interdicţia a dispărut. Barierele – politico-poliţieneşti – s-au ridicat. Obsesia, traumatismul, visul european, coşmarul vizei Securităţii, în principiu cel puţin, nu mai există. „Europa" constituie, în sfârşit, o realitate şi o imagine tangibilă. Elementară sau nu, este

probabil forma noastră cea mai directă, mai autentică şi mai intens trăită de integrare în Europa. Multă vreme interzisă, inaccesibilă, profund mitizată.

În catalogul „Europelor" noastre româneşti (contemplate cu nostalgie) înscriem încă o „poziţie". Nu mai puţin importantă, dar pe alte planuri, deşi toate ideile şi comportamentele româneşti, umane în general, sunt şi în acest caz interdependente şi convergente. Se vorbeşte în mod curent şi de un anume „spirit" sau „mentalitate europeană", de un „comportament" european ş.a.m.d. Se are în vedere respectarea şi aplicarea unui număr de norme, mijloace şi deprinderi considerabile, recunoscute ca tipic şi exemplar „europene". Definiţia este destul de vagă. Aş formula-o, în modul următor, în două sensuri :

Se impune, în primul rând, atenţiei stabilirea unui nou raport cu statul şi societatea civilă. Ar fi vorba, foarte simplu spus, de saltul de la conştiinţa de „individ" la cea de „cetăţean". Cu drepturi şi datorii, dar mai ales cu profunda convingere că el există, trăieşte şi acţionează dincolo, alături şi uneori chiar împotriva statului. Că are acest drept şi legitimare. Că este, efectiv, liber şi independent. Că nu poate fi „umflat" niciodată în mod samavolnic de acasă sau de pe stradă. La noi, statul este văzut mereu, din nefericire, ca un supraorganism autoritar, agresiv şi represiv. Periculos şi arbitrar. Te poate da afară din casă, de la serviciu, din viaţa civilă sau culturală etc. etc. Noţiunea „statului de drept" nu este încă la noi decât o palidă ficţiune teoretico-juridică, luată în serios numai de naivii civici incurabili.

În „Europa", cetăţeanul se simte, dimpotrivă, protejat de legi, inclusiv împotriva agresiunii statului. Când cineva este arestat în S.U.A. i se citesc imediat... „drepturile". De a nu declara nimic decât în prezenţa avocatului său etc. În România, aşa ceva nu există.

Pare chiar neverosimil, o pretenţie ridicolă. A nu te teme de stat, a trăi efectiv libertatea de asóciere şi exprimare, a nu ţi se deschide corespondenţa şi asculta telefonul, cam acestea ar fi cele mai simple aspiraţii civic-europene. Nu afirm că în Occident nu există şi ilegalităţi, abuzuri, flagrante nedreptăţi. Dar nu aceste aspecte negative domină. Nu în acest mod funcţionează, în mod esenţial, statul şi societatea „europeană".

Mult mai important, sub acest aspect, rămâne însă un anume stil de comportament social. În relaţiile cotidiene şi profesionale, în moravuri şi în întreaga conduită publică şi particulară. El este indisociabil de o anume urbanitate şi civilitate de esenţă profund citadină. A te purta ca la coada vacii, a trânti căciula de pământ sau a scuipa pe jos etc. nu este, cu certitudine, o ţinută... „europeană". Stilul salonard, monden, să-i spun „parizian", al cărui exponent tipic a rămas la noi mai ales „conu Alecu" Paleologu, personaj simbolic, reprezentant al unei specii pe cale de totală dispariţie, a apus, într-adevăr. Clasa, mai mult sau mai puţin aristocratică, „boierească", singura care-l făcea posibil, nu mai există. Dar a cultiva, în continuare, o serie de comportamente „civile", deci „civilizate" – recunoscute ca „europene" – este însă foarte posibil.

Mai mult chiar, de o necesitate absolută : a-ţi respecta angajamentele şi a te ţine de cuvânt, a fi punctual, a răspunde la scrisori, a fi politicos sau cât mai puţin „mârlan" posibil, nu este nici pe departe o pretenţie exagerată, un semn de snobism sau de distanţare socială voit superioară. A avea dreptul inalienabil la viaţa „ta" particulară şi a te purta în consecinţă, a dispune cum crezi de cuviinţă de timpul tău liber, face parte din standardele cele mai generale, dar şi mai profunde, ale civilizaţiei europene citadine. Sunt, de fapt, lucruri foarte simple,

elementare, dar esenţiale. Aproape că te simţi stânjenit repetând asemenea banalităţi şi truisme. Dar care definesc, totuşi, o anume „mentalitate europeană" şi un stil de comportament, de care suntem, încă, din păcate, foarte departe.

Există, în sfârşit, şi un „model cultural european", efect al tuturor sincronismelor culturii române începând încă din secolul 18. Cât a fost el de inevitabil – şi a fost într-adevăr ! – nu voi insista acum. Fiecare epocă literară şi culturală l-a interpretat mereu altfel, cu un succes foarte variabil, totdeauna însă extrem de pozitiv pe o latură sau alta. În perioada actuală, imaginea culturală europeană este foarte variată, caleidoscopică, inevitabil inegală, dar mereu de un considerabil prestigiu, impact şi forţă de atracţie, mai ales după o perioadă de mare izolare şi restricţie culturală, impusă de regimul comunist totalitar. Ea se confruntă, în acelaşi timp, dincolo de orice izolaţionisme şi respingeri obtuze, şi cu fenomene organice de creştere şi maturizare, de o anume receptivitate critică pozitivă. Pe scurt : imitaţie mecanică sau selectivă ? Între aceste coordonate, omul de cultură român optează, în mod firesc, pentru răspunsuri şi soluţii proprii, efectiv asimilate şi specifice.

Nu voi enumera toate valorile considerate în mod cvasi-unanim drept „europene" : de la creştinism la umanism, de la raţionalism la spiritul critic, de la clasicism la renaştere, până la romantism şi totalitatea curentelor moderne, inclusiv de avangardă. Ale unei Europe, cum s-a şi spus, eline în adâncime, latine în extensiune, gotice în înălţime. Treptat se ajunge – chiar şi la spiritele europene cele mai profund asimilate – la o imagine tot mai personalizată şi subiectivizată a Europei culturale. Suntem, devenim, ne revendicăm de la un model cultural european din ce în ce mai interiorizat şi asumat ca o experienţă strict personală şi irepetabilă. Programul se trans-

formă acum într-o adevărată confesiune, iar aceasta din urmă se confundă cu enunţarea şi afirmarea unor opţiuni de esenţă. Purtăm fiecare din noi „idealul" unei anumite „Europe culturale". În această situaţie, ne considerăm în acelaşi timp agenţi şi exponenţi, mesageri şi modele. Despre Europa „noastră" culturală, gândită şi definită în sens militant, deocamdată doar câteva cuvinte strict introductive. Îmi propun să revin pe larg şi cu toată documentarea necesară.

Ca orientare generală, foarte generală, dar esenţială, nu cred că două valori centrale ale culturii europene şi-au pierdut, de pildă, actualitatea în cultura română actuală. Dimpotrivă. Le cred în continuare foarte necesare şi foarte fecunde. Cultivarea lor, aş spune cu tărie, este chiar obligatorie.

Cea dintâi este „enciclopedismul". Pentru motivul foarte simplu că recuperarea noastră culturală europeană, adesea foarte întârziată, are la fiecare etapă istorică un caracter global, necesar integralist, „total". Suntem mereu în situaţia de a lua *peu de tout*, vorba lui Pascal, pentru a recupera măcar *ceva* din timpul pierdut. Din care cauză, suntem obligaţi să facem mereu apel atât la opere, valori, momente anterioare, clasice, ale spiritului european, cât şi la altele, foarte moderne, şi unele şi altele nouă necesare. De pildă – pentru a da un singur exemplu – o serie de valori zise „iluministe" (libertatea de gândire, de comunicare, spiritul critic etc. etc.) dobândesc substanţă şi o imprevizibilă actualizare, în plină epocă totalitară, perfect echivalentă cu definiţia „tiraniei" în secolul 18. Ceea ce pare ideologic perimat, depăşit, în Occident, redevine dintr-odată foarte actual în ţările comuniste din Est, în a doua jumătate a secolului 20. A constituit pentru mine o profundă decepţie să constat că aşa-zisul „comparatism", profund dezideologizat, simplă disciplină academică tot mai inactuală, se dezinte-

resează total şi de aceste probleme. Despre „literatura comparată", ideile mele exprimate în unele lucrări străine sunt net deosebite.

O a doua valoare (ca perspectivă, metodă etc.), nu mai puţin „clasică", reinterpretabilă, la fel, în sens actual românesc, este ideea de „sinteză". Şi aceasta în plină epocă de cunoaştere strict specializată, parcelată, fragmentată. De unde, orientarea spre generalizarea necesară, spre teoretizare, globalizare, tendinţă considerată în Occident ca depăşită, perimată, un semn sigur de amatorism şi diletantism. Sinteză, deci, pe toate planurile. Inclusiv – sau mai ales, în foarte multe cazuri – între referinţele străine şi româneşti. În politologie, filozofie, teoria literaturii etc. unde suntem copleşiţi adesea de valuri-valuri de trimiteri străine, insuficient sau deloc adaptate şi elaborate, integrate şi aplicate realităţilor şi datelor româneşti corespunzătoare.

De unde, o a treia „valoare" – dar la fel de bine îi putem spune şi atitudine intelectuală – şi anume principiul „selecţiei critice". Enciclopedism, recuperat sintetic, recuperat critic. Un întreg program cultural de urgenţă, de „stare de necesitate", într-un fel, definit în trei cuvinte. Selecţionăm din vastul şi extrem de abundentul tablou şi repertoriu al culturii europene, doar ceea ce ne „interesează", ne este „util", ne poate dezvolta într-o direcţie sau alta. Nu este, sau nu poate fi vorba de nici o imitaţie mecanică, în spirit compilativ, servil, de obsesie a informaţiei *à la page*. Pentru a proceda la o astfel de filtrare critică este însă nevoie, în prealabil, de un plan cultural, de un proiect propriu, de o filozofie personală. Sau, măcar, de un set de aspiraţii solid documentate şi bine conturate, de consolidat şi îmbogăţit de la caz la caz. Un „bun simţ" superior (altă valoare clasică !) ar trebui să prezideze întreagă această operaţie creatoare de selecţie şi integrare culturală.

Nu poate fi deci vorba de nici un fel de „europeism" superficial, de improvizaţie şi diletantism, ci de o adevărată concepţie, europeană într-adevăr, a „lucrului bine făcut". S-a şi scris câte ceva şi în acest sens. „Europa" este şi rămâne pentru noi emblema seriozităţii şi solidităţii, a creaţiei durabile, rezistente şi eficiente, de cât mai mare randament posibil. De dorit deci, în acest spirit, profesionalizarea integrală şi a României, în speţă a culturii române, ieşirea sa definitivă din diletantism şi improvizaţie. Să nu mai fim, să nu mai trecem drept ţara lui *pseudo*, a *formelor goale*, a *imposturii* şi *neseriozităţii*. În nici un domeniu. A lucra în spirit „european", la nivel „european", înseamnă, în această perspectivă, care are şi ea... „mesianismul" său, a rupe în mod radical şi definitiv cu sinistra fuşereală şi brambureală românească, specific naţională. Cu eternele cârpeli şi soluţii de expedient. Este greu, foarte greu, dar nu imposibil. Şi trebuie să începem cu noi înşine, cu fiecare dintre noi, în propria noastră activitate culturală. Românul nu are însă, din păcate, sensul detaliului şi al organizării minuţioase. „Dumnezeu se ascunde în detalii." Iată un proverb neromânesc, noi fiind spontani şi înclinaţi, prin definiţie, spre minimul efort şi improvizaţie. Prevederea calculată şi planificarea metodică, a şahului mat la mişcarea 34, nu sunt, se pare, deloc proprii „geniului" nostru.

Întreg acest contra-efort cultural echivalează – printr-o exprimare foarte figurată – cu „a aduce Europa acasă". Pe toate planurile. Este, într-un sens, chiar cheia problemei, finalitatea ultimă a întregului program european. Expresia are în conştiinţa mea mai multe sensuri, unele foarte „personale", dar pe care mi le asum până la capăt, atribuindu-le în acelaşi timp şi o valoare generală, obiectivă.

Aflându-mă, considerându-mă, spiritual cel puţin, „în Europa", n-am simţit nevoia să „fug", să mă

„refugiez", să mă expatriez, deşi acest gând m-a obsedat adesea. Nici alţii n-au făcut-o. Dar i-am înţeles pe deplin pe toţi cei care au „plecat". Nu i-am condamnat niciodată. Mai mult : în nu puţine cazuri i-am aprobat pe deplin. Dar eu n-am putut să-i imit, să-i urmez, să mă expatriez, plătind din greu această – cum să-i spun ? – inhibiţie. Nu este vorba decât de simpla autenticitate a integrării europene şi nimic mai mult. M-am născut întâmplător într-o anumită cultură, pe care mi-am asumat-o spontan. Nu discut acum nici calitatea, nici stadiul său de dezvoltare. Mă simţeam însă pe deplin integrat, înscris definitiv şi firesc evoluţiei sale, în cadrul căreia încercam, în felul meu, să particip şi chiar să aduc o contribuţie oarecare. Realitate sau simplă iluzie ? Sentimentalism sau luciditate ?

Era vorba de o reacţie – repet mereu – structurală, pur organică, spontană şi, în ultimă analiză, iraţională. Puteam „pleca" de mai multe ori, evada definitiv din izolare, din condiţia de „ostatec", de locuitor al unui „gheto" ideologic şi politic. Şi, totuşi, ceva obscur îmi spunea că valorile europene în care credeam pot şi trebuie cultivate, în primul rând, aici, pe loc, acolo unde au fost cu adevărat asimilate. Mai mult : că ele nu pot fi trăite şi realizate efectiv prin transplantare, ci în primul rând unde au fost descoperite, asumate şi cultivate, într-un fel sau altul, pentru prima dată. Chiar de la primele „descoperiri" – oricât de naive ar fi fost ele la început – ale culturii europene. Nu revendic nici un merit special. Riscul acestui tip de „confesiuni-program" este de a nu fi niciodată bine înţelese. Mi-l asum din nou până la capăt.

Problema s-a complicat foarte mult în anii dictaturii şi printr-o reacţie de alt ordin. Şi ea s-a precizat cu cea mai mare claritate imediat după 22 decembrie 1989. Indiferent de ce au făcut sau n-au

făcut unii sau alţii sub regimul ceauşist, am verificat din plin două criterii esenţiale de sinceritate a respingerii sistemului totalitar de către cei ce au trecut de partea democraţiei : 1. cei ce au intrat imediat, repet : imediat în acţiune, în primele zile *după* 22 decembrie, când situaţia era încă foarte confuză şi soarta „revoluţiei" nici pe departe decisă ; 2. cei ce se simţeau, într-un fel sau altul, vulnerabili, şantajabili prin „colaborări" cu un regim extrem de rigid, terorist şi de foarte lungă durată, şi care au trecut totuşi peste această barieră psihologică.

Democraţia de tip european trebuie instaurată, îmi spuneam, şi în România. Oricât de dificilă a fost şi continuă să fie această acţiune. A „fugi" într-o democraţie apuseană era şi este uşor. Sau relativ uşor. A o realiza în ţară este infinit mai greu. Făceam parte din acea categorie, restrânsă sau nu, de români care gândeau încă liber, adică normal, chiar şi în condiţii extrem de dificile. Din care cauză am crezut – şi continui să cred – că valorile democratice trebuie apărate efectiv, în primul rând, pe loc, în România, printr-un angajament ideologic şi politic declarat. Evident, există şi apolitici structurali, indiferenţi la agitaţia publică etc. Dar când „apolitismul" devine în mod evident o formă de politică favorabilă Puterii, cu avantaje multiple şi imediate, respingerea acestei ipocrizii devine necesară şi categorică. Totul rămâne o problemă de temperament, conştiinţă şi consecvenţă efectiv „europeană".

Care este situaţia scriitorului, a omului de carte, de cultură român, ce gândeşte în acest mod ? El gândeşte, scrie şi acţionează în acelaşi timp ca „român" şi „european". Spontan, organic şi definitiv. Căci, atunci când scrie, el nici nu are în vedere, în mod imediat, aceste categorii. Dar prin toată formaţia, educaţia, criteriile şi ideile europene pe care le-a adoptat şi le-a asimilat, el nu poate scrie *decât* în

acest spirit. La nivel european, cu mentalitate europeană, continuând să fie în acelaşi timp scriitor român integral şi fără rezerve. Sinteza a devenit atât de profundă şi autentică, încât planurile sunt şi rămân indisociabile. Am publicat un număr de cărţi, să le spun „europene", în România, în mod natural, fără nici o inhibiţie şi, în ultimă analiză, fără nici o intenţie de a deveni neapărat „european". Fiindcă, într-un fel, nici nu mă consideram altfel. Aceasta era chiar lumea mea, preocupările mele, convingerile mele şi atât. Nu poţi să revendici o evidenţă şi o stare firească de spirit. Scriam şi cărţi de călătorie şi credeam – uneori – dintr-o supremă „naivitate" – că pot aduce şi în acest mod Europa „acasă". Bineînţeles, proiectul a trecut neobservat sau răstălmăcit. În împrejurările de atunci şi de mai târziu această optică opacă era şi este încă inevitabilă.

Problema scriitorului „român" şi în acelaşi timp „european" nu este însă deloc simplă. Ce înseamnă, de fapt, „literatura europeană" ? Nu mai vorbesc de „literatura universală" sau „mondială" ! Am încercat în mai multe texte să dau un răspuns cât mai strâns şi documentat posibil. Dar întrebarea rămâne şi ea n-a fost încă rezolvată. În ce măsură şi în ce mod literatura română este *şi* „europeană" ? Într-adevăr europeană ? Şi, mai ales, este de ajuns să te proclami singur „european" în literatură ? Dar dacă nu eşti recunoscut, nici pe departe, ca atare, cum se şi întâmplă de cele mai multe ori ? Nu este adesea chiar ridicolă mica noastră gloriolă „europeană", pe care ne-o atribuim cu generozitate ? Unde sunt „dosarele de presă" care ar confirma – fie şi la acest nivel cantitativ – circulaţia europeană efectivă a literaturii române ? Şi întrebările de acest fel ar putea continua.

În ultimă analiză, totul se reduce la rezolvarea raportului permanent şi hotărâtor, imposibil de evitat, dintre valoarea literară *absolută* şi de *circulaţie*. Care

este cea mai importantă? Şi ce înseamnă, în definitiv, în literatură, valoare „absolută" şi de „circulaţie"? Printre problemele de teorie literară pe care trebuie să le rezolve noua generaţie de teoreticieni literari români, aceasta este, probabil, cea mai urgentă şi mai importantă. Fiindcă de ea depinde şi definirea locului nostru *real* în „literatura europeană". Pentru a nu mai vorbi de o politică într-adevăr realistă de difuzare a literaturii române. În această sferă, improvizaţia şi mitologia sunt, din păcate, mereu dominante.

O ultimă observaţie nu mai puţin iritantă. Nu este însă vorba, încă o dată, numai de anume idei şi poziţii personale. Exprim în acelaşi timp şi o stare de spirit mult mai largă, decis „proeuropeană". Europa s-a constituit cultural, economic şi politic în timp, prin eforturi şi sacrificii enorme, considerabile. Pentru noi aproape neverosimile. Ţări sărace au devenit, prin muncă, organizare şi spirit de economie, extrem de bogate. Elveţia, de pildă, pe care o detestă... E.M.Cioran. Progresul european nu poate fi realizat – este o evidenţă elementară – decât prin muncă tenace, continuă şi bine organizată. La noi funcţionează însă legea eternă a minimului efort şi a expedientului. Se munceşte încă mult prea puţin la noi. Suntem, probabil, încă prea „contemplativi", prea „poetici", prea „visători-mioritici". Şi nu chiar întâmplător, „spiritul faustic" este detestat şi el (de C.Noica, de pildă). Totul se rezolvă, s-ar zice, de multe ori, de prea multe ori, prea uşor, în zona noastră. O relaţie, un telefon, o recomandare, o intervenţie, o... vorbă bună rezolvă multe, foarte multe dificultăţi. Spiritul activ, îndârjit, mereu prevăzător, metodic şi munca tenace, zi de zi, care se acumulează aproape mecanic, n-au, s-ar spune, nici teoreticieni, nici partizani români convinşi.

Prima şi cea mai puternică impresie pe care am avut-o, în Japonia, n-au fost nici... gheişele, nici

kimonourile de mătase înflorată. De altfel, aceste exotisme au şi dispărut. Cartierul Ioshiwara, evocat de Macedonski într-un frumos rondel, a fost, de pildă, desfiinţat de... americani. De la aeroportul Narita până în cartierul Sinjuku, punctul terminus, am trecut timp de două ore, după şase seara, prin cartiere industriale şi periferice ale oraşului Tokyo. Peste tot, ferestre mari, luminate, prin care se vedeau sute, mii de oameni lucrând în birouri, în faţa calculatoarelor, aplecaţi peste planşete de proiectare. Aceste imagini ale unui efort enorm, discret şi relaxant, în condiţii civilizate, au rămas de neuitat. La opt seara, străzile din Tokyo sunt pline de lume. Se iese de la „serviciu", de la „ore suplimentare". Voluntare şi foarte bine plătite. Nu îndrăznesc să fac nici o comparaţie cu alte oraşe mie mult mai cunoscute. Şi se mai întreabă unii, la noi, de ce Japonia a devenit a doua putere a lumii...

2. Obstacole

Imagine idilică după unii, total ideală şi utopică după alţii, „Europa" – trecută în revistă în linii foarte generale – se confruntă, pas cu pas, în cultura română, cu o întreagă ideologie şi mentalitate violent şi radical ostile. Este chiar demn de observat că, în timp ce elitele româneşti, în perioada 1848, erau decis şi declarat europene – şi prin ele deveneam ideologic vorbind, „europeni" – vocea lor a fost redusă foarte repede la tăcere. Ne-am întors, spiritual vorbind, mult îndărăt în timp şi spaţiu, într-o zonă nebuloasă, imposibil de localizat în „Europa". Până acolo încât, în a doua jumătate a secolului 19 şi, în special, în perioada dintre cele două războaie mondiale, ideologia net dominantă în România a fost predominant naţionalistă, etnicistă, uneori chiar rasistă şi totdeauna antieuropeană[2].

Evident, au existat şi unele voci în favoarea *Ideii europene*. A apărut chiar şi o revistă cu acest titlu (C.Rădulescu-Motru, 1919-1928). Dar aceste luări de poziţii şi altele câteva, de orientare identică, au rămas, din nefericire, fără un mare ecou. Izolate, chiar exotice. Idealul „european" constituie încă, până azi, un fenomen cultural marginal. Adesea chiar de „avangardă", permanent respins şi culpabilizat. Valul ideologiei, definită în mod generic şi simbolic de „dreapta", l-a învins. Ceea ce nu înseamnă că nu există şi o anume ideologie europeană, de reflexie şi expresie românească. Dar ea se loveşte, în permanenţă, de câteva obstacole esenţiale, ideologice, sociale, politice şi psihologice. Toate extrem de puternice şi agresive. O privire de sus, foarte sintetică, reţine câteva aspecte esenţiale.

Reflexul antieuropean, profund şi tenace, are rădăcini adânci. Ele urcă mult în timp, în preistorie şi protoistorie. „Europa" este percepută la acest nivel

– şi în primul rând – ca imperialistă şi expansionistă. Ea „vine peste noi". Cu intenţii mereu sinistre şi insolente. Vrea mereu să ne „cucerească", să ne „îngenuncheze". Să ne transforme într-o „colonie". Lista acestor odioşi imperialişti este foarte lungă şi ea începe cu... romanii. Cu Traian şi legiunile sale. Deşi, doar prin latinitate noi am intrat şi continuăm să existăm, în esenţă, în Europa. Cucerirea Daciei a constituit, totuşi, pentru aceşti nostalgici, lipsiţi total de spirit istoric, o... catastrofă istorică oribilă. Fiindcă n-am mai rămas, vai,... traci. De unde şi „revolta fondului nostru nelatin" (L.Blaga), perfect legitimă în această optică. Ideea echivalează cu un adevărat manifest de independenţă etnică şi spirituală, violent, radical şi absurd antilatină...

Nici vorbă nu poate fi de negarea existenţei tracilor în istorie, de marele lor rol de „substrat", al datelor arheologice şi istoriei, riguros controlabile. Ar fi, evident, o absurditate şi mai mare. Că se fac „studii tracologice" este foarte bine, chiar excelent, cât timp ele rămân la un nivel strict ştiinţific. Dar „tracomania" este cu totul altceva. Se invocă argumentul că tracii credeau în „nemurire", că aveau o „spiritualitate" foarte înaltă, de neegalat, că erau singurii „monoteişti" (ceea ce este total fals) şi că, în general, religiozitatea traco-getică este net superioară, spiritual vorbind, culturii şi moştenirii latine, de mediocri legişti şi administratori coloniali. Cu astfel de concepţii nu mai putem fi deloc de acord. La această moştenire putem chiar renunţa fără mari regrete. Nu este cazul a insista acum asupra acestei aberaţii.

Se citează trunchiat, obsedant, ritual, ostentativ, câteva pasaje din Herodot. Numai că căda-l citim atent, şi mai ales în întregime, lectura sa rezervă şi nu puţine surprize. Unele de-a dreptul amuzante şi cu o poantă foarte... actuală. Foarte bine, foarte

frumos că, „după indieni, neamul tracilor este cel mai mare din istorie". „Ei ar putea fi cei mai puternici din neamurile pământului." Dar reproducerea citatului din Herodot (V, 3) se opreşte – ciudat – tocmai aici. Fiindcă el justifică, anticipă, prevesteşte, într-un fel, din plin, fantasmagoricul... imperialism românesc, visat în transă de mulţi, inclusiv de E.M.Cioran.

Şi ce mai spune Herodot ? „Dar unirea lor e cu neputinţă şi nu-i chip să se înfăptuiască, de aceea sunt ei slabi." În acest punct, tăcere totală, de gol istoric ! Dacă este permisă elogierea tracismului spiritualist, de ce nu ne-am explica, măcar în parte, şi o anume lipsă de vocaţie a românilor pentru organizare şi cooperare, pentru coordonare şi unitate, individualismul nostru acerb, pulverizarea permanentă a conştiinţelor şi eforturilor, tot prin acest eminent fond traco-getic ? În baza aceleiaşi referinţe de prestigiu ? Este „lipsa de unire" o calitate de invidiat, de elogiat în continuare ? Ne putem revendica mereu de la astfel de „calităţi" ancestrale, profund antisociale, nepolitice, fundamental ostile oricărei coeziuni şi organizări statale ? Presupun că nu. Sunt chiar convins că nu.

Să citim însă pe Herodot şi ceva mai departe. Merită. Poporul român – ştim bine – este foarte „muncitor" etc. etc. Cum erau însă tracii, strămoşii noştri etnici mult iubiţi ? Ce atitudine aveau ei faţă de muncă, de pildă ? „La ei trândăvia este un lucru foarte ales, în vreme ce munca câmpului, îndeletnicirea cea mai umilitoare" (V, 6). Aşa s-ar explica, poate, şi înclinările noastre profund contemplative, sublim poetice, de popor cândva pastoral, cu vechi reflexe lirice, care cântă din frunză, tolănit sub copaci, păzind visător mioare...

Spiritul activ, energetic, „faustic", industrios, nu este, în orice caz, foarte trac. Dar aceasta ar constitui chiar un defect, după tracomani. Şi încă un mic citat

nu lipsit de savoare: „La... traci există următoarea rânduială... îşi vând copiii pentru a fi duşi peste hotare" (V, 6). Parcă citim şi azi câte ceva, în presă, în acest sens... Au inventat tracii, să recunoaştem, cu mult spirit de iniţiativă particulară, comerţul internaţional cu copii, mai mult sau mai puţin abandonaţi? „Piaţa liberă" a copiilor? Aşa s-ar părea după toate indiciile arheologice-epigrafice-filologice etc. etc., dacă ar fi să-l credem pe Herodot. În orice caz, de acest gen de „tracism" nu putem decât să ne despărţim. Urgent, definitiv şi cu toată hotărârea.

Cu tracii lui... Herodot şi cu ambasadorii lor actuali ne putem, totuşi, destul de uşor, împăca. Dar cu o anume interpretare a ortodoxismului (fundamentalist, de tip „Nichifor Crainic" sau „Nae Ionescu" etc.) este ceva mai complicat. Şi în acest caz, istoria trebuie dezideologizată, deloc sau cât mai puţin manipulată propagandistic. Nu se poate nega imensul rol istoric şi cultural al creştinismului la români. Dar unele îndoieli încep să apară atunci când se susţine că poporul român s-a născut „ortodox". Or, această noţiune începe să capete un conţinut tot mai precis abia după anul 1054, al „Marei schisme". Însă, la acea dată, etnogeneza poporului român era de mult încheiată. Se poate deci afirma cu toată convingerea că poporul român s-a născut creştin. Perfect adevărat. Dar nu şi neapărat „ortodox".

Îndoielile au apărut şi se vor exprima mereu ori de câte ori noţiunea de „ortodoxie" devine mai ales o idee politică şi încă una declarat naţionalistă, de dreapta, intolerantă şi exclusivistă. Oricâtă stimă am avea pentru ortodoxia reală, profundă, autentică (problema ierarhiei ortodoxe servile este cu totul distinctă), atunci când se enunţă în stil agresiv teza *„ortodox şi implicit naţional"* apar, imediat, obiecţii inevitabile. Cum se poate afirma, de pildă, că biserica unită cu Roma nu este şi ea „naţională"? Când se

tuturor fanatismelor şi aberaţiilor statelor fundamentaliste islamice.

Din fericire, este vorba, cel mai adesea, doar de reacţii foarte formale şi oficiale ale ierarhiei bisericeşti sau de exaltări neofite superficiale de teologi şi mistici juvenili, de ocazie, cu vocaţii incerte, trezite subit după 1989, după o perioadă de nu mai puţin aberante măsuri ateiste. Reversul medaliei în acest din urmă caz? O vogă acută şi superficială de pseudo-mistică dubioasă, degradată, o invazie de „yogini" şi „predicatori", de „cărţi ale morţilor" şi „revelaţii de mistere", de un obscurantism adesea penibil. Vocaţiile mistice autentice, pentru care avem tot respectul, au fost însă totdeauna şi pretutindeni puţine. Şi, mai ales, nepublicitare. Din care cauză suntem şi noi, alături de alţii – cel puţin din acest punct de vedere – pentru „secularizarea culturii române" (Sorin Alexandrescu)[3].

Există, fără îndoială, mode intelectuale, culturale, spirituale mai mult sau mai puţin superficiale, în Europa, în Occident, de unde ele vin şi la noi. După cum există şi se dezvoltă în aceeaşi Europă şi un foarte puternic spirit laic, de fapt dominant în Vest. Desacralizarea lumii moderne constituie, în Occident mai ales, o evidentă realitate. Nu vedem de ce şi o *astfel* de „integrare europeană" ar fi la noi, dimpotrivă, culpabilizată, anatemizată. „Europa" – bineînţeles – înseamnă, în acest plan, libertatea absolută de conştiinţă. Iar credinţa de orice fel este şi rămâne profund interiorizată şi nepublicitară, sau nu există ca fenomen spiritual autentic. „Europa" înseamnă, în orice caz, în această fază istorică, „stat laic", neconfesional şi cu atât mai puţin fundamentalist.

Ideea europeană – trebuie subliniat mereu – este esenţial şi structural ideologică. Conţinutul său este un sistem de idei active, militante, implicate în mod direct în cea mai imediată actualitate, implicit românească

nească. Ea este expresia voinţei de integrare, pe toate planurile, în structurile spirituale, culturale, politice şi economice europene. De unde şi necesitatea sa permanentă de a denunţa şi elimina, una după alta, toate concepţiile adverse. Ideea europeană este fundamental politico-ideologică. Nu este şi nu poate fi „apolitică", alibiul suprem al neangajării şi oportunismelor de diferite tipuri. Din care cauză, ea nu poate fi decât ostilă şi faţă de un alt mare şi foarte puternic obstacol antieuropean românesc : spiritul etnicist, naţionalist, izolaţionist, localizat la „sat", în comunitatea rurală, declarată unic „izvor" al tuturor valorilor şi creaţiilor spirituale româneşti. Definiţie şi profund restrictivă şi profund inexactă.

Se pot face, foarte pe scurt, câteva observaţii. Dacă, istoric vorbind, se poate susţine într-adevăr o astfel de teză, pe măsură ce se formează şi un „oraş" românesc, începând din secolul 19, ea încetează să mai fie integral valabilă. Culturii citadine, chiar dacă încă incipientă, i se refuză, din principiu, calitatea de „românească" ? În al doilea rând, satul tradiţional, ancestral, aproape că a dispărut, cu excepţia unor mici insule etnografice. Sistemul şi colectivizarea comunistă l-au distrus. El rămâne, în continuare, doar un mit ideologic, nostalgic şi foarte conservator. În sfârşit, în întreaga Europă occidentală şi, tot mai mult şi centrală, „ţăranul" se transformă în „fermier", iar ponderea sa socială se micşorează progresiv. Populaţia se deplasează în oraşe. Satele se depopulează. Urbanizarea este în plină şi ireversibilă desfăşurare. Este un fenomen obiectiv, de dimensiuni continentale, propriu economiei de piaţă urbane, care – mai devreme sau mai târziu – va pătrunde şi va deveni dominant şi în România. Semnele se întrevăd dealtfel de pe acum.

Extrem de tenace, virulentă, profund şi radical antieuropeană se dovedeşte în schimb ideologia

naţionalistă de dreapta şi de extremă dreaptă. Istoria sa a fost făcută mai ales de cercetători străini (L.Volovici, K.Verdery etc.), existând la noi încă o evidentă inhibiţie de a analiza şi mai ales de a combate şi denunţa deschis o astfel de ideologie. Ea s-a sistematizat, mai ales, între cele două războaie mondiale, inclusiv în formele sale cele mai negative şi agresive : şovine, rasiste, antisemite. Antipaşoptistă şi antidemocratică prin definiţie, ea denunţă în mod constant „Europa" drept izvorul tuturor calamităţilor : imitaţii goale şi superficiale (în această privinţă, Nae Ionescu şi toţi elevii săi sunt profund şi definitiv „maiorescieni"), desnaţionalizare şi corupere a „specificului naţional", cosmopolitism şi alienare, distrugerea şi dizolvarea, pe toate planurile, a „fiinţei naţionale", a „neamului". Această ideologie profund izolaţionistă şi restrictivă duce în mod direct la naţionalismul primar, culminat în doctrina statului totalitar naţionalist-fascist, izolaţionist, monolitic, poliţist, centralizat şi represiv. Astfel de constatări revin în mod inevitabil şi obsedant. Pentru simplul motiv că ele definesc realitatea ideologică şi politică românească în ultima jumătate a secolului nostru în care trăim, în bună parte, şi azi.

Fără a intra în nici un fel în detalii, ci doar pentru a scoate în evidenţă, cu maximă claritate, toate izvoarele esenţiale antieuropene româneşti, trebuie subliniat că împrejurările istorice au produs încă o circumstanţă agravantă : naţional-comunismul, ideologia dominantă a ultimelor decenii. După cum s-a şi observat, naţionalismul este şi ultima fază a comunismului. Denumit şi „naţional-ceauşism", el are explicaţii şi note specifice. A început să se precizeze tot mai mult pe măsură ce, începând cu transformările din U.R.S.S., s-a renunţat progresiv la stalinism. Noul spirit reformist, devenit „gorbaciovist", ar fi subminat în mod grav bazele regimului represiv-totalitar româ-

nesc. Pentru a-l apăra, s-a făcut atunci apel – cu remarcabil succes, trebuie recunoscut – la vechiul reflex tradiţional, naţionalist, românesc, antirusesc, antisovietic. Ştefan cel Mare şi Mihai Viteazul au fost mobilizaţi pentru a legitima şi apăra regimul stalinist-ceauşist-comunist, tot mai anacronic. Teza „încercuirii capitaliste" a fost înlocuită cu a vastului „complot internaţional", care urmăreşte aservirea, subordonarea şi dezmembrarea României. Ea este foarte activă şi după evenimentele din 1989, explicate de unele oficine tocmai printr-o astfel de „conspiraţie internaţională", „subversivă" şi „diversionistă". A făcut cineva o statistică a acestor termeni „securişti", în presa de extremă dreaptă ? Din Europa vin doar spioni şi agenţi imperialişti. Plus droguri, plus „crimă organizată", plus multe calamităţi. Ele, bineînţeles, există într-o măsură oarecare, adesea exagerate. Dar „Europa" este şi *altceva*. Mai ales *altceva*. Idee însă imposibil de asimilat, în adâncime şi programatic, de vechile structuri culturale şi politice dominante.

Nu poate fi uitată nici realitatea profund anti-europeană : natura reală a regimului politico-social instalat în România, după 1944, de ocupaţia sovietică. El s-a agravat în împrejurările „războiului rece". Însă esenţa sa este de o crasă evidenţă : izolarea cât mai ermetică a României, ca şi a întregului bloc sovietic, de Europa. Zidul Berlinului este simbolul acestei separări şi izolări, în intenţie, definitive şi radicale. Că istoria a voit altfel este o altă poveste. Dar o anume realitate rămâne, în România cel puţin, căci de ea ne ocupăm : formarea şi continuarea dominaţiei clasei nomenclaturiste, educată la Moscova sau în spiritul său. Toată sovietologia occidentală, în treacăt fie spus, aproape că nu valorează cât *Noua clasă conducătoare* de Milovan Djilas, scoasă din experienţa cea mai directă, sau cât *Cetatea totală* de Constantin Dumitrescu, şi ea foarte puţin cunoscută la noi, care

explică acest fenomen. Doi observatori lucizi din zona noastră.

Interesele acestei noi clase conducătoare românești sunt indisolubil legate de politica expansionistă de dominare a Rusiei. Moscova, centrul de interes negativ al Europei, rămâne steaua sa polară. Fiindcă o adevărată transformare socială în România (inclusiv în „Moldova") ar duce la pierderea tuturor pozițiilor sale politice, economice și culturale dominante. De unde și tendințele filoruse constante ale acestei clase nomenclaturiste, pe de o parte, propagarea concepției statului român vasal, în sfera de influență a Rusiei, pe de alta. Inutil a aminti și dovezile de o rară forță demonstrativă : tratate, vizite, declarații solemne etc. Jocul de echilibru, unele acorduri formale de esență „europeană", nu știu ce „parteneriate" de pură publicitate și operetă politică etc. nu pot să înșele. Ele sunt impuse de necesități economice, în primul rând (obsesia națională a carității internaționale, denumită și „liniile de credit"), dar și de nefericita noastră situație geostrategică. Cine a făcut studii la Moscova, a fost ilegalist, activist, nomenclaturist, nu poate fi – organic vorbind – un autentic „proeuropean". Sunt realități și deprinderi elementare, definitive. Evocarea lor este doar aparent „polemică". Analizez, de fapt, la rece, numai idei generale și substratul lor social-politic.

În același spirit – pe care l-am descris cât mai obiectiv posibil – sunt explicabile și alte procese sociale românești actuale *ne* sau *antieuropene*. Dacă structurile vechii societăți de tip comunist sunt încă prezente, active, mai mult chiar : dominante, faptul se explică prin revoluția socială profundă care a avut loc, efectiv, în România. Lupta de clasă a distrus total pătura mijlocie, burgheză, pentru a nu mai vorbi de urmele vechii aristocrații. Sistemul social comunist nu cunoștea și nu recunoștea decât

două realităţi : statul „muncitorilor şi ţăranilor", jos, la bază ; clasa nomenclaturistă, de activişti, sus, la conducere. Ambele profund şi definitiv antieuropene. Ţărănimea şi muncitorimea n-au avut şi nu pot avea niciodată astfel de aspiraţii. Iar nomenclatura vede în orice influenţă occidentală – care introduce alte idei, valori, criterii de organizare şi selecţie – primejdia imediată şi mortală a dominaţiei sale. Modelul occidental, în două cuvinte, se opune şi contestă în mod direct şi radical modelul sovietic impus la noi timp de decenii.

Singura pătură socială care are în mod natural, spontan şi tradiţional, aspiraţii şi tendinţe europene este cea de mijloc : mica burghezie urbană şi rurală. Din acest punct de vedere – dar nu numai : ea asigură şi echilibrul social, stabilitatea, dezvoltarea ; spiritul organic de proprietate şi de liberă întreprindere o caracterizează în mod fundamental – refacerea progresivă a păturilor mijlocii româneşti este şi rămâne un obiectiv esenţial. Viitorul democraţiei în România este indisolubil şi istoric legat de viitorul păturilor mijlocii româneşti. Este singurul gest, politic, cu adevărat decisiv, de mare perspectivă, al opoziţiei democratice, modelul fundamental al societăţii postdecembriste. Am subliniat, în mai multe rânduri, această necesitate socială absolută, vitală pentru ţara noastră[1].

Singura şansă reală a integrării României, pe toate planurile, în Europa, pentru a ne limita acum doar la acest aspect – este deci formarea şi consolidarea păturilor româneşti mijlocii preponderent citadine. Numai omul de la oraş poate fi „european". Societatea rurală, tradiţională, închisă, izolată, care are o reacţie instinctivă de neîncredere şi apărare faţă de „străin", nu poate gândi şi acţiona în spirit european. Ea este animată de alte valori şi are alte reflexe. Tradiţiile sale sunt diametral opuse, conservatoare,

religioase. Dimpotrivă, doar oraşul deschide noi orizonturi locuitorilor săi. Ideile circulă mai uşor, informaţia prin diferite *media* este infinit mai variată şi mai bogată. Cunoaşterea limbilor străine este mult mai mare. Se călătoreşte mai uşor şi mai des în străinătate. Contactul cu realităţile europene este direct şi frecvent. Realizarea personală capătă noi dimensiuni stimulative. Nostalgia sămănătoristă („De ce m-aţi dus de lângă... boi") dispare în mod inevitabil. Ambiţiile culturale şi sociale, spiritul de emulaţie, noţiunea de promoţie şi ierarhie se modelează altfel la oraş. Din „Europa" vine un nou stil de viaţă (cu aspecte bune, uneori şi rele), o nouă concepţie socială şi economică, un nou orizont cultural. Mentalitatea suferă o transformare profundă, o adevărată mutaţie. Fenomenul este fundamental, decisiv, de subliniat cu tărie.

Nu poate fi însă vorba de a inversa radical raportul social de forţe din România actuală, ci doar de a reechilibra, îmbogăţi şi întregi „statul muncitorilor şi ţăranilor", relicvă ideologică sinistră, leninist-stalinistă. Doar că România viitoare nu poate rămâne nici măcar un „stat de ţărani şi muncitori la prima sau la a doua generaţie". Dar chiar şi în această perspectivă, de nocivă şi permanentă luptă de clasă, păturile mijlocii tot se vor reface şi vor progresa, în două-trei generaţii, în condiţii – bine înţeles – de continuitate, stabilitate socială şi pace. Procesul este de fapt ireversibil. Fiul activistului sau al securistului, devenit „capitalist" peste noapte, nu mai poate gândi „ţărăneşte" şi „proletar", oricâtă origine socială „sănătoasă" ar avea. Gustul banului, independenţa economică, spiritul de concurenţă şi de independenţă, riscul şi investiţia, cu toate seducţiile şi pericolele lor, şi multe altele, îi vor transforma în mod salutar psihologia. Este, de altfel, în ordinea firească a lucrurilor.

Acesta ar fi fundalul, substratul social al europenizării noastre virtuale. Deocamdată, ea se loveşte – pentru a privi cu maximă luciditate şi în adâncime realităţile imediate – de lipsa „societăţii civile". Este, de fapt, o noţiune-cheie în întreg acest proces de recuperare şi integrare europeană. Ea constă, în esenţă, dintr-un ansamblu de instituţii, principii şi, mai ales, de deprinderi sociale, opuse în mod direct statului şi mentalităţii totalitare. În conştiinţa europeană, dominantă este ideea de democraţie, drepturile omului, regulile societăţii deschise şi nu conştiinţa etnică sau de „clasă". Ceea ce nu este posibil fără îndeplinirea câtorva condiţii, toate de inspiraţie specific „europeană".

Mai întâi, este vorba de formarea unor grupuri sociale, asociaţii şi societăţi autonome de stat, independente, alături şi eventual chiar împotriva structurilor guvernamentale de orice tip. Ceea ce presupune saltul radical şi decisiv de la conştiinţa de individ amorf, izolat, dezarmat, la cea de cetăţean pe deplin conştient de drepturile sale, de forţa şi responsabilitatea sa socială. El are, în principiu, sensul legii şi justiţiei, „statului de drept", posibilităţilor constituţionale şi legale de a se apăra chiar şi împotriva guvernului. Civism, legalitate şi implicare într-o gamă foarte largă de activităţi sociale. Acestea sunt semnele cele mai directe ale conştiinţei civile. Absenteismul, dezinteresul, pasivitatea, apolitismul nu sunt indicii de mare evoluţie şi dezvoltare spirituală, culturală şi socială.

Chiar dacă, deocamdată cel puţin, „ideea europeană" interesează în mod profund şi activ doar o elită intelectuală, citadină, civică, destul de restrânsă, nu avem nici o îndoială că această idee se va dezvolta pe parcurs, pe măsură ce structura şi condiţiile de viaţă ale ţării se vor modifica în sensul schiţat mai sus. Dintr-un fenomen, deocamdată încă

predominant intelectual, „spiritul european" va deveni tot mai mult o realitate publică, asimilată în adâncime. Şi, împreună cu toate forţele democratice ale ţării, el va determina şi o nouă politică de tip „liberal" sau „creştin democrat". Este, de altfel, şi singura alternativă reală şi eficace la statul nomenclaturist actual. Până la urmă, raportul fundamental trebuie inversat : statul centralizat, care conduce, coordonează şi distribuie, face loc statului care stimulează şi protejează. Funcţia sa este doar „subsidiară". Pe măsură ce societatea civilă se dezvoltă, rolul său se restrânge progresiv : stat minimal – stat european, ca produs al unei noi evoluţii istorice. Ceea ce impune şi o schimbare profundă de optică ideologică, politică şi socială.

„Europeanul" – în cadrul acestei concepţii nu lipsită, admitem, şi de o anume „ingenuitate", prin raportare mai ales la condiţiile imediate ale României – nu poate fi nici de „stânga", nici de „dreapta", ci pur şi simplu de „centru". Inclusiv în cultură, oricât de relative ar fi aceste noţiuni în funcţie de un context sau altul. Am formulat într-un alt text, foarte sintetic, aceste alternative : *Cultură de stânga, de dreapta sau de centru ?* (1992)[5]. Definită foarte sumar, ea presupune echilibrul axiologic al valorilor, liberalismul (pe toate planurile), umanismul, europeismul declarat şi activ, convergenţa şi chiar sinteza dintre valorile naţionale şi universale, raţionalismul şi spiritul critic – atât de detestat de „filozofia" de dreapta, naţionalist-intuitivă, dintre cele două războaie – respingerea misticismului, ocultismului, a tuturor formelor de mistagogie, un anumit „bun simţ" care se opune oricărui bombasticism, oricărei nebulozităţi şi dezechilibrări într-un sens sau altul. Impenetrabilă la culpabilizare, această mentalitate „mic burgheză" îşi dă întreaga adeziune ideologică la drepturile omului şi cetăţeanului. Ea are nostalgia

societăţii civile şi a „cetăţii universale a literelor" din care face parte incontestabil şi literatura română[6]. Acestea ar fi, în câteva cuvinte, orientările culturii europene „centriste" spre care ne îndreptăm. Cel puţin în ordinea aspiraţiilor ideale.

Fără mari tradiţii locale, prinsă între cele două extremisme dominante şi virulente, poziţia sa, trebuie recunoscut, este încă dificilă, foarte slabă. Şi totuşi merită să te „baţi" pentru ea, chiar dacă suntem încă „la porţile Orientului". Sau tocmai din acest motiv. Situaţi între „Occident" şi „Orient", nu ne mai satisface integral soluţia „punţii de legătură" (M.Eliade). Dorim pe faţă ca balanţa să încline tot mai mult în favoarea „Occidentului". Claritatea mesajului şi voluntarismul ideologic nu sunt însă nici pe departe suficiente. Pe lângă înlăturarea obstacolelor esenţiale trecute în revistă, avem şi o imperioasă nevoie de clarificare şi difuzare conceptuală. Ea cere o propagare intensivă prin *mass media*, la un nivel de popularizare, în primul rând, dar şi de serioasă şi sistematică fundamentare teoretică şi de educaţie corespunzătoare prin instituţii gen, pentru a da un exemplu, *New Europe College*, întemeiat la Bucureşti, în 1993, de Andrei Pleşu.

În general, se pot preconiza trei atitudini intelectuale foarte limpezi : 1. Racordare permanentă la valorile, ideile şi cultura europeană ; 2. Documentare europeană cât mai serioasă (biblioteci, studii universitare, muzee etc.), cu excluderea oricărui diletantism şi amatorism ; 3. Realizări culturale de nivel european (ca scriitură şi valoare), în mediul românesc, de către oameni de cultură români. Altfel spus, „a aduce Europa acasă", prin creaţii proprii româno-europene. Dacă se vor ridica la standardele şi condiţiile receptării şi circulaţiei europene, ele vor deveni implicit şi „valori europene". Fără complexe de inferioritate sau superioritate, pe care, de fapt,

adevăratul creator român în orice domeniu nu le-a avut niciodată. Întâi creem solid, durabil, fundamental şi apoi organizăm şi „recepţia". Fiindcă doar atunci vom avea ce oferi şi prezenta efectiv „Europei".

Această integrare cultural europeană, dublată de asumarea acestei identităţi spirituale, începe să se intensifice. Dacă până în 1940, ea a avut un caracter predominant „istoric" şi „filologic", prin contribuţii importante în aceste direcţii, uneori şi „artistic", sub presiunea totalitară a început să se evadeze, ca de altfel din întregul lagăr socialist şi în zona „literară" şi chiar a „studiilor literare". Este semnificativ faptul, între altele, că E.Lovinescu şi G.Călinescu, priviţi drept cei mai importanţi critici români, n-au fost traduşi, pe baze strict editoriale, încă niciodată în străinătate, unde continuă să rămână mari necunoscuţi. Nu acelaşi lucru se poate spune, chiar dacă doar într-o măsură incipientă, prin câteva „cazuri" izolate, şi despre generaţia următoare. Ceea ce părea „macedonskianism", o extravaganţă sau un gest insolit, rămas fără nici o urmare (de exemplu, M.Dragomirescu), a început acum să constituie o iniţiativă destul de firească. Ea îşi asumă, bineînţeles, şi toate riscurile, insuficienţele şi chiar ratările pionieratului. Căci nu este deloc simplu să exporţi din Est „teorie" sau „critică literară" românească, venind dintr-o cultură încă „necunoscută", declarată „minoră" etc. Dar tocmai acest gen nu este lipsit de semnificaţia sa actuală deosebit de profundă.

Problema are, în sfârşit, dincolo de orice teorii şi programe „europene", şi o dimensiune pur umană. Ea nu este nici pe departe neglijabilă. Nu poţi să fii, în acelaşi timp, „european" şi brută, imbecil sau primitiv. Am citit recent un astfel de portret „al unui tip uman respingător, care conţine în formula sa sufletească", între alte „mutaţii" (cum le spune cari-

tabil şi eufemistic H.R.Patapievici)[7], şi o serie de atitudini violent antieuropene: este retractil, suspicios, urăşte tot ce este străin, „nu cunoaşte alţi duşmani decât oamenii prosperi din ţară, şi ungurii, în afara ei" etc. Profund şi în sensul cel mai negativ „rural", „elitele intelectuale îi trezesc neîncredere" etc. etc. Deşi brute şi imbecili există într-o proporţie oarecare mai peste tot, cu un astfel de tip uman, răspândit la scară naţională, integrarea europeană este imposibilă. Concluzia se impune de la sine.

(1994)

2. Integrarea culturală a României în noua realitate europeană
(Răspunsuri la un chestionar italian)

8. Pentru a defini poziția României față de Europa – pe plan cultural și într-o perspectivă diacronică – au fost susținute, în esență, următoarele trei păreri:

a. România a făcut parte dintotdeauna din Europa și continuă să facă parte și astăzi;

b. România a făcut parte până la instaurarea regimului comunist, apoi „a ieșit", de fapt, din Europa;

c. România nu a reușit să intre până acum în Europa, pe plan cultural (ultima teorie se încadrează, într-o anume măsură, în cunoscuta teorie a eurocentrismului).

Care este opinia Dvs. în această chestiune?

Se suprapun în opiniile citate de Dvs. mai multe planuri și realități „românești". Se confundă, în general, cadrul geografic, istoric și cultural al problemei „europene". Este evident, de pildă, că România face parte (geografic) din continentul european, considerat mai mult sau mai puțin convențional, de la „Atlantic la Urali" (Charles de Gaulle). Aș aminti și de formula anticipativă italiană a lui Mazzini, din secolul trecut, de la „Ebru la Neva". Tot atât de evident este și faptul că România, începând cu formațiile statale care au precedat formarea „României Mari" (1918), a participat, în limitele sale, și la istoria europeană

(cruciade, rezistenţă împotriva penetraţiei otomane în centrul Europei, „Byzance après Byzance", pentru a relua o formulă a lui N.Iorga) etc.

Mai complicată este situaţia în domeniul cultural. Din punct de vedere lingvistic, limba română face parte din grupul limbilor neolatine. Este deci, incontestabil, o limbă europeană. Limba română este unitară cu câteva dialecte. Inventarea unei aşa-zise „limbi moldoveneşti", mai întâi în „Republica Sovietică Moldovenească", apoi în „Republica Moldova", face parte din instrumentele de propagandă imperialiste şi de anexiune ori desnaţionalizare staliniste şi ruseşti. „Moldova" este – istoric, cultural şi lingvistic – o parte a României şi deci a Europei. Ea a fost anexată, în 1940, de către U.R.S.S. – trebuie reamintit mereu – prin pactul Molotov-Ribbentrop de tristă amintire.

În sfera valorilor culturale, câteva precizări sunt nu mai puţin necesare. Începând din secolul 18, când se înregistrează o primă şi destul de puternică influenţă iluministă, printr-o dublă filieră (grecocatolică în Ardeal şi grecească în Muntenia şi Moldova), cultura română începe să se integreze efectiv culturii europene. Până atunci, unele influenţe, traduceri etc. au fost sporadice, intermitente şi de mult mai mică anvergură şi difuzare. Peste acest strat iluminist s-a suprapus şi interferat, odată cu primele decenii ale secolului 19, şi o puternică influenţă romantică. Participarea noastră cultural-literară la Europa se consolidează şi devine acum dominantă. După 1848, „Europa" începe să aibă şi puternice conotaţii politico-ideologice. Începând din secolul 19, prin cei doi mari poli de atracţie (francez, cel mai puternic, dar şi german), întreaga cultură românească are o orientare şi un conţinut net european. Nu discut acum cât de asimilată – în adâncime – a fost această influenţă. Teoria junimistă a „formelor fără

fond" a contestat realitatea, valoarea şi eficienţa acestor influenţe occidentale, în general de suprafaţă. Ele au constituit, nu mai puţin, o realitate.

La începutul secolului 20 şi, mai ales, între cele două războaie mondiale, integrarea română europeană, în special literară, începe să cunoască şi un alt aspect. El s-a accentuat tot mai vizibil până în epoca actuală, inclusiv sub regimul comunist: conflictul latent (sau declarat) între valorile *absolute* şi de *circulaţie*. Altfel spus, între creaţiile care se limitează a fi doar „absolute" (de semnificaţie intrinsec universală) şi creaţiile ce încearcă să intre şi în circuitul european. Deci să circule în Vest, să fie editate, discutate în cercurile literare europene etc. Un mare precursor în acest domeniu a fost poetul Alexandru Macedonski prin sforţările sale de a colabora, încă din secolul trecut, la reviste francofone simboliste, apoi de a fi editat şi jucat la Paris etc. Cariera internaţională, în poezia şi plastica avangardistă a lui Tristan Tzara şi Constantin Brâncuşi, în perioada 1920-1940, dovedeşte că un început efectiv de integrare europeană s-a produs şi cu remarcabil succes.

Deşi drastic frânată, cenzurată etc., această tendinţă a continuat, în zone marginale şi de penumbră, chiar şi sub regimul comunist. Prin astfel de eforturi, care au avut şi coeficientul lor de „rezistenţă", se poate spune că literatura română n-a ieşit de fapt niciodată, total şi radical, din Europa. Se observă chiar şi fenomene de duplicitate la unii scriitori oficiali, foarte „pe linie" în interior, dar vizibil preocupaţi de a fi traduşi, folosind poziţiile oficiale (*Uniunea Scriitorilor*), în cât mai multe limbi străine. O astfel de politică au dus-o şi o serie de poeţi şi scriitori, mai mult sau mai puţin toleraţi de regim.

Tendinţa integrării europene era, uneori, atât de puternică, încât ea a pătruns, în câteva cazuri precise,

şi în critica, istoria literară şi studiile de literatură comparată. Până în această perioadă, experienţa europeană a acestei categorii era ca şi inexistentă. Profitându-se şi de unele „deschideri" ale regimului, preocupat intens de impunerea unei imagini acceptabile în perioada de „liberalizare" relativă, s-a putut constitui un *Comitet Naţional de Literatură Comparată*, afiliat la *Asociaţia Internaţională de Literatură Comparată*. S-a întemeiat astfel şi prima revistă românească de literatură comparată în limbi străine (*Synthesis*, 1973). La fel şi prima revistă română de studii literare în limbi de circulaţie, *Cahiers roumains d'études littéraires* (1973), (prin iniţiativa celui ce vă răspunde la chestionar). Mai mult, fenomen extrem de rar până atunci : au început colaborări româneşti, tot mai sistematice, şi la reviste de studii literare străine. În ce mă priveşte, pe lângă asemenea colaborări, am publicat între 1981-1994 (datele au în acest context semnificaţia lor), şase volume de studii şi teoria literaturii, în Franţa, Italia şi Japonia (alte volume au fost traduse în limbi străine şi editate în ţară). Într-un astfel de studiu, un eseu cu cheie, de pseudo-comparatistică, în realitate de ideologie liberală, universalistă, „cosmopolită" etc., am contestat şi „eurocentrismul", la care vă referiţi şi dumneavoastră. (*Contre l'européocentrisme*, în *Etiemble ou le comparatisme militant*, Paris, Gallimard, 1982, pp.51-62). Substratul latent polemic era contestarea, pe de o parte, a canoanelor literare impuse doar de către câteva centre culturale occidentale (în cazul românesc, Parisul) sau estice (Moscova) şi, pe de alta, revendicarea unei egalităţi de substanţă, de „valoare" şi pentru unele creaţii estice sau orientale. Un alt capitol (*Contre l'impérialisme et le colonialisme*, pp.63-81, cultural şi literar, fireşte) dă şi mai limpede expresie acestui început, să-i spun, de independenţă a conştiinţei literare româneşti.

Deplină integrare europeană, într-adevăr, dar cu „drepturi" potenţial egale împotriva oricăror bariere şi ierarhii date. La limită, fiecare valoare estică, orientală, extrem-orientală etc. aspiră la o recepţie selectivă individuală, potenţial egală : să nu fie ignorată, respinsă, dispreţuită etc. numai pentru faptul că ea provine dintr-o zonă culturală marginală, fără mare prestigiu într-un centru occidental sau altul. Se pot aminti şi unele studii personale care urmăresc aceeaşi integrare europeană : *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres* (Bucarest, 1981), precum şi studii despre *„letteratura europea"*, publicate inclusiv în Italia : *La „Letteratura europea", oggi*, în *I Quaderni di Gaia*, N.1, 1990, pp.103-116, Carruci Editore, Roma ; studiul a fost scris în 1988). Simple repere bibliografice şi nimic mai mult. Ele dovedesc că problema ridicată de Dvs. a preocupat şi în România, chiar şi în condiţii dificile, şi cu o oarecare insistenţă. Concluzia ar fi că printr-un număr (foarte redus) de spirite româneşti orientate „european", cultura şi literatura română n-au „ieşit", de fapt, niciodată din Europa. În ciuda oricărei izolări culturale, bariere ideologice şi cenzuri totalitare extrem de dure.

9. În perspectiva noii realităţi europene (prin care înţeleg atât cea prezentă, ca rezultat, mai cu seamă, al prăbuşirii dictaturii comuniste în Europa) cât, mai ales, cea viitoare (a auspicatei şi auspicabile Europe unite de mâine), care sunt, după Dvs., factorii care pot facilita, pe plan cultural, integrarea României, în această nouă realitate europeană ?

Aceşti factori sunt, în mod esenţial, interni. În primul rând, o politică de integrare europeană reală, dusă consecvent, constant şi cu tenacitate. Adică ceea ce nu se întâmplă, deocamdată, în România. Sub

presiunea unor factori externi, predominant economici, se adoptă unele măsuri legislative „europene". Dar ele au doar un caracter pur formal. Clasa conducătoare, nomenclaturistă, educată la Moscova sau în spirit comunist, nu poate asimila ideea unei integrări euroatlantice efective. Ea ar introduce noi principii, valori şi ierarhii care le-ar submina, în mod hotărât, poziţia dominantă. În al doilea rând, s-ar impune o modificare radicală a spiritului public, părăsirea mentalităţii izolaţioniste, specifiste, tradiţionaliste, etniciste, protocroniste etc., cultivate timp de decenii la noi, în România, de către dreapta naţionalistă, încă între cele două războaie. Ideologia de tip liberal este şi azi în netă minoritate, cum a fost, de fapt, şi în trecut. Iar cea creştin-democrată, de inspiraţie tot occidentală, se află abia la primii săi paşi. O politică activă, de contacte culturale vine abia în al treilea rând, ca o consecinţă necesară a modificării stării de spirit descrisă mai sus : participare constantă şi activă la diferite organisme şi asociaţii culturale literare internaţionale (*U.N.E.S.C.O.*, *P.E.N.-Club* etc.), la congrese şi colocvii internaţionale (burse de studii şi de călătorie), organizarea unor astfel de manifestări şi în ţara noastră (o investiţie pe termen lung, dar de mare rentabilitate culturală), finanţarea coeditărilor şi traducerilor în limbi străine (un obiectiv extrem de important al oricărei politici culturale active, din păcate aproape total ignorat).

Şi iniţiativa literară particulară, editorială şi individuală, a scriitorilor, oamenilor de cultură etc., joacă un mare rol. Ei nu mai pot aştepta doar sprijinul ipotetic al organismelor oficiale (care cel mai adesea nici nu vine), ci trebuie să încerce să se „integreze" şi singuri. Se pot da şi unele exemple în acest sens (în literatură, critică, teoria literaturii, comparatistică), dar ele sunt încă puţine şi fără mare prestigiu şi circulaţie exterioară. Abia scriitori ca M.Sadoveanu şi

L.Rebreanu, între cele două războaie, au început să fie preocupaţi de această problemă şi să fie traduşi în unele limbi străine. O preocupare insistentă în acest sens a apărut, aparent paradoxal, doar în perioada dictaturii comuniste, ca o formă de evadare şi de manifestare directă a conştiinţei europene reprimate.

10. Care sunt factorii care pot întârzia (sau împiedica) integrarea culturală a României în noua realitate europeană ?

Privind în adâncime, dincolo de factorii externi, cheia problemei integrării europene se află însă, în esenţă, în România. Mai precis în structura sa socială fundamentală. O Românie rurală şi inevitabil etnicistă, conservatoare, izolaţionistă, tradiţionalistă, „sămănătoristă" nu va simţi niciodată nevoia „Europei". Dimpotrivă, o va percepe ca un grav pericol pentru păstrarea „fiinţei naţionale". Ea simbolizează „străinul", „necunoscutul", „primejdia externă", psihologie specifică oricărei comunităţi tradiţionale închise. Doar o Românie citadină, urbană, deschisă, permeabilă influenţelor străine, predispusă şi la fenomene de „cosmopolitism", poate avea reale aspiraţii şi necesităţi „europene". Structura României actuale este încă de esenţă rurală, cu toate fenomenele sale negative. Doar viitoarea clasă medie, citadină, românească, va putea asimila şi cultiva efectiv ideea europeană. Ea este azi întreţinută doar de rămăşiţele vechii aristocraţii şi burghezii intelectuale româneşti, câte s-au mai putut salva. Este un proces lung, de durată, iar în actualele condiţii politico-economice, încă indecis. Căci formarea păturii mijlocii este esenţial legată de încurajarea proprietăţii particulare şi a întreprinderii private, de orientare capitalistă – trebuie spus pe faţă – a economiei româneşti. Ceea ce politica de esenţă colectivistă, etatistă, centralizată

şi de control a regimului actual, de mentalitate comunist-marxistă, blochează prin toate mijloacele. Între „europenizare" şi „privatizare" există o relaţie directă indisolubilă. Deoarece doar independenţa economică asigură libertatea efectivă de gândire şi a relaţiilor culturale. Într-un stat strict centralizat, integrarea europeană este considerată – dimpotrivă – ca un atentat la independenţa şi „suveranitatea naţională".

Foarte însemnaţi sunt şi unii factori psihologici de blocaj, de respingere sau de alienare „europeană" docilă şi lipsită de personalitate. Complexul de inferioritate face încă ravagii. Nu ne vom putea compara şi deci integra „niciodată" – după unii – Europei. Cultura română ar fi iremediabil „minoră" etc. De unde fenomene frecvente de satelizare, epigonism, sincronism mecanic, imitaţie, aliniere docilă la diferite „şcoli" europene etc. Invers, se manifestă uneori şi un agresiv complex de superioritate, de esenţă naţionalistă, căruia teoria „protocronismului" i-a dat, sub regimul ceauşist, cea mai directă expresie. Românii ar fi pionieri, creatori, iniţiatori, inventatori etc. în foarte multe domenii, cu pretinse priorităţi europene. Unele orientări mistico-esoterice (dar cu rădăcini în tracomania mai veche), fac din Zamolxis profetul absolut al umanităţii, din muntele Omul polul spiritual al lumii etc. etc.

Nu pot fi trecute cu vederea nici unele atitudini iritante ale „complexului de superioritate" occidental. Unii funcţionari culturali profund mediocri, necompetenţi, de pe la unele servicii ale unor ambasade, institute, biblioteci, au – uneori şi din nefericire – o atitudine superioară, distantă, unii ar spune, poate, chiar „neocolonialistă". Au venit în România să ne... civilizeze, să ne cultive, să ne aducă în secolul 20 etc. Aceeaşi atitudine se observă, uneori, şi la unii conferenţiari străini, la unii participanţi la colocvii,

seminarii şi congrese, unde, o anume suficienţă şi chiar aroganţă intelectuală este destul de perceptibilă. Reacţia scriitorilor, a oamenilor de cultură români cu conştiinţă efectiv europeană este, în asemenea cazuri, de inevitabilă şi firească reţinere, rezervă, necooperare. Orice profesoraş francez (să spunem, de mâna a doua-treia, ce s-a nimerit într-un serviciu cultural francez, numai în baza legii „serviciului civil", ca să scape, altfel spus, de serviciul militar) nu credem că poate „cultiva", „civiliza" şi bate pe umăr superior pe... cineva. Unii n-au nici o informaţie despre ţara în care au venit. Dar nu numai atât, cu precizarea – esenţială – că o astfel de reacţie nu se înscrie în nici un caz – subliniem apăsat acest lucru – în sfera naţionalismului cultural. Ea reprezintă doar un fenomen de creştere intelectuală, care face ca un număr deocamdată încă redus de scriitori, oameni de cultură români, critici etc. care publică – uneori şi în Occident – să cultive doar dialogul intelectual în condiţii de aproximativă egalitate, nu şi de subordonare şi de docilitate în genul relaţiei „profesor-elev". În această ordine de idei sunt de semnalat şi alte câteva obstacole, mai subtile, care fac totuşi parte, cu claritate, din aceeaşi reacţie, să-i spunem, de conştiinţă a independenţei intelectuale. Deşi decalajul cultural, de erudiţie şi referinţe este încă imens, în unele cazuri precise – destul de rare, într-adevăr, dar existente -, se poate pune totuşi şi întrebarea : *de ce* un autor român ar fi etern „obligat" să citeze *doar* referinţe străine, iar un anume autor străin, într-o anume temă precisă, nu s-ar interesa, la rândul său, şi de ceea ce s-a publicat şi la noi? Inclusiv, uneori, în limbi străine, chiar despre *aceeaşi* temă? De ce aceste referinţe n-ar fi, în principiu, cel puţin, de calitate virtual egală?

Studiile de „literatură comparată" au, ca vocaţie, studiul relaţiilor literare în dublu sens. De ce ele s-ar

desfăşura doar în sens unic „eurocentric"? Şi ne mai întrebăm: la ce „serveşte", în definitiv, literatura comparată dacă ea nu se interesează şi de condiţiile literare reale, câte au fost, în Est, sub regimul totalitar comunist? De ravagiile marxismului oficial, inclusiv în sfera studiilor de „literatură comparată"?[1] De ce ele au adoptat anume atitudini? Au cultivat anume idei şi teme? Anumite principii? Au făcut apel la un anume sistem de referinţe şi nu la altul? etc. Mai mult decât atât: de ce n-ar fi studiate şi cauzele şi stadiile istorice de dezvoltare spirituală ale unor culturi din Est? Mentalitatea ştiinţifico-literară europeană actuală este, pe de altă parte, fragmentaristă, strict specializată, pe compartimentări riguroase. Studiem şi edităm adesea toată viaţa doar un singur autor etc. Iar acest specialist (îngust) european, chiar dacă de foarte bun nivel, nu înţelege, nu poate înţelege de ce unele culturi din Est (inclusiv cea română) aspiră, este obligată *încă* să aspire şi să cultive un anumit enciclopedism, spirit de sinteză şi de generalizare etc. Ca printr-o astfel de cunoaştere global-selectivă să recupereze, măcar în parte, timpul pierdut şi să se integreze în sfera referinţelor europene esenţiale. Mulţi critici, comparatişti europeni consideră însă generalizările, sintezele, teoriile de ansamblu, drept fenomene de diletantism şi chiar de inferioritate etc. Este evident că lucrurile, într-o serie de cazuri precise, cel puţin, sunt complet diferite.

Imposibilitatea, indiscutabil sinceră, autentică, de a percepe în mod real, obiectiv, reacţiile estice este vizibilă îndeosebi în sfera ideologică. Cercetătorul şi recenzentul occidental, format într-o societate democratică, de tip liberal, unde aceste realităţi sunt instaurate de mult şi trăite în chipul cel mai firesc din lume, nu poate pur şi simplu înţelege cum, în Est, mai este (sau a fost) posibilă încă invocarea ideii de libertate, a drepturilor omului etc. I se pare, din punctul

său de vedere (şi aşa şi este), că se forţează de fapt uşi deschise şi în mod inutil. Şi totuşi lucrurile nu stau deloc astfel. Un recenzent italian al cărţii mele *Etiemble ou le comparatisme militant*, recenzie foarte elogioasă de altfel, are un singur... regret : influenţele „iluministe". El nu şi-a dat seama că, în 1981-1982, deci în plin regim comunist restrictiv, a face elogiul „comunicaţiilor libere", a „cetăţii universale a literelor", a „cosmopolitismului" şi celelalte reprezenta – cel puţin în intenţie – un act de independenţă, dacă nu chiar de „rezistenţă" spirituală antitotalitară. Recenzentul „meu", total desideologizat, n-avea însă cum asimila şi acest tip de reacţie, specific şi epocii şi locului. Alt exemplu, de alt tip, şi tot în legătură cu un critic român, stabilit în SUA, Matei Călinescu, autorul lui *Five Faces of Modernity* (1980), lucrare excelentă, realizată în prima sa formă în ţară. Un recenzent american marxist, obtuz, dogmatic, o critică prin citate din... G.Lucács despre „modernism", considerat ca autoritate supremă şi unică posibilă. În foarte multe cercuri occidentale de stânga, acest tip de dogmatism îngust (dar agresiv) este dominant şi intolerant. Şi atunci ne punem întrebarea : cine este, de fapt, „superior" ? Occidentalul intelectual comunizat, „antiburghez" şi care rămâne comunist chiar şi după prăbuşirea comunismului în Est, sau liberalul din Est, care are de luptat – între altele – şi cu proprii săi marxişti şi cu „gauchismul" frivol parizian ? Astfel de obstacole îşi păstrează încă – din nefericire – întreaga lor actualitate.

Şirul obstacolelor nu se încheie însă aici. Aparatul cultural extern român (dar situaţia este specifică tuturor ţărilor foste comuniste, într-o măsură oarecare) nu este deloc adecvat, ca mentalitate şi metode, integrării europene a valorilor româneşti. În esenţă, el nici nu are această preocupare, fiind doar o „acoperire" pentru cu totul alt gen de activităţi.

Mentalitatea sa birocratică, centralizată, îl face pe de altă parte total inapt adaptării flexibile la diversitatea relaţiilor literare într-o societate, publicistică şi editură europeană liberă. În plus – handicap esenţial – ea este dominată mereu de mentalitatea tipic totalitară. Aceasta urmăreşte doar „impunerea" valorilor oficiale şi a „imaginii României" pe care şi-o construiesc şi şi-o doresc cercurile oficiale. Spiritul său este de eternă propagandă şi ofensivă ideologică, sortit însă eşecului din capul locului. Opinia culturală occidentală recepteazǎ ceea ce doreşte ea, nu ce „planifică" o anume oficină guvernamentală din Est.

11. Ce rol credeţi că poate avea exilul românesc în acest proces de integrare culturală ? (Prefer termenul „exil", celui folosit azi de Putere, în România, „diaspora", chiar dacă sunt doar relativ sinonimi).

Nu-mi fac deloc mari iluzii despre acest „rol". Unele experienţe anterioare sunt destul de negative. Există, de pildă, mărturii scrise conform cărora candidatura la premiul Nobel a lui T.Arghezi a fost contracarată – cu eficacitate, de altfel – de una sau de unele personalităţi ale exilului. N-aş vrea, totuşi, să intrăm – acum – în foarte multe asemenea amănunte, regretabile. Recunosc, pe de altă parte, că „exilaţii" au fost şi sunt mereu obligaţi, în primul rând din instinct de conservare, să se ocupe, cu prioritate, de supravieţuirea, consolidarea şi „lansarea" lor. Nu este mai puţin adevărat că unele reuşite spectaculoase în Occident – şi mă refer la Eliade, Cioran, E.Ionescu, dar şi la alţii, V.Horia, de pildă – constituie bune exemple de emulaţie şi, până la un punct, chiar de „tehnică" publicitară. Am urmărit destul de aproape „tehnicile" folosite de M.Eliade şi, în parte, de E.M.Cioran şi am ajuns chiar şi la unele concluzii. Uneori, le-am aplicat... eu însumi.

Ar fi fost de sperat ca exilaţii să sprijine prin recenzii, referinţe, intervenţii la radio-uri libere etc., măcar unele publicaţii româneşti în limbi străine, traduceri apărute la edituri occidentale etc. Din păcate, nu s-a întâmplat deloc astfel. Unii îţi dădeau chiar a înţelege cu claritate că s-ar... „compromite" dacă ar scrie despre un autor din ţară. Întrebarea (uneori legitimă, alteori direct stupidă) era (deschisă sau acoperită) : „Cine i-a dat voie ?" Adevărul este că românii, nici cei din ţară nici cei din străinătate, nici cele două grupuri între ele, nu ştiu încă să coopereze în scopuri comune superioare, păstrându-şi fiecare individualitatea. Suntem, probabil, un popor mult prea individualist, prea fragmentat, prea puţin ridicat la principii generale şi prea „trac". Mă refer la un pasaj precis din Herodot (V, 3), pe care vă las să-l descoperiţi... singur.

12. Care este poziţia Dvs. (personală – sic !) în chestiunea integrării culturale ? Cum gândiţi raportul între integrare şi tradiţie (specific naţional) ? Sunteţi un adept sau un adversar al „reflexului G.Călinescu" (reflex considerat provincial de Adrian Marino) ?

Nu ştiu ce înţelegeţi Dvs., în mod exact, prin „reflexul G.Călinescu", pe care l-aş considera „provincial". Dacă înţelesul este de a considera că „universul e absolutul" (o referinţă precisă în *Istoria Literaturii...* ed. 1982, p.905), iar „chestiunea răspândirii e de ordin cu totul secundar şi exterior şi depinde numai de legile difuziunii", mi-aş îngădui să nu fiu deloc de acord. Este un punct de vedere total metafizic, ontologic, azi integral anacronic, depăşit. Am intrat în epoca „literaturii universale", în care valorile circulă peste tot şi în toate sensurile. Treptat, treptat, se formează un canon şi o ierarhie universală de valori literare. Din moment ce o carte se publică,

ea constituie şi un act de comunicare, având deci un emiţător şi un receptor. „Absolutiştii", dacă ar fi consecvenţi, ar închide pe loc cartea în sertar sau într-un *safe*. Dar dacă o punem în circulaţie, înseamnă că-i atribuim şi o valoare de circulaţie, măcar virtuală.

Cu o astfel de mentalitate, literatura română – fie ea şi „absolută" şi „universală" în conştiinţa noastră – n-ar mai ieşi niciodată în lume. Ar aştepta, în zadar, ca cineva, cândva, s-o „descopere", din întâmplare, aşa cum s-au descoperit frescele preistorice din peştera Altamira. Oricine vede reflexul şi chiar complexul defensiv al autorului cu o înaltă conştiinţă a valorii proprii, care – dintr-un motiv sau altul – n-a fost (sau nu s-a preocupat să fie tradus în străinătate) şi în felul acesta a evitat şi riscurile, uneori foarte mari, ale „difuziunii" : respingere, refuz, compromitere (într-o limbă de mare circulaţie) etc. Un fel de a spune : „sunt un creator absolut şi-mi ajunge". Teza se poate susţine, doar conform înţeleptului antic ce-şi ducea toate ale sale cu sine. Cu mica observaţie că nu trăim totuşi în Atena de acum două milenii. Spiritul timpului este universalist, integralist, relativist, comunicativ, relaţionist. „Valoarea" este azi, în primul rând, ceea ce este recunoscut în mod public.

Cât priveşte relaţia dintre „specificul naţional" şi „integrarea europeană", sunt puţine lucruri esenţiale de spus din punctul meu de vedere. Mai întâi, „integrarea" nu atentează în nici un fel la existenţa „specificului naţional". În al doilea rând, acest „specific" evoluează, se îmbogăţeşte, se nuanţează prin toate influenţele şi achiziţiile fecunde ale „integrării". Această alarmă este întreţinută în mod artificial mai ales de conservatori şi tradiţionalişti. Procesul de asimilare, osmoză şi interdependenţă este universal şi literatura română (ca oricare alta) nu i se poate sustrage, în funcţie de contextul şi condiţiile sale istorice specifice.

13. (Pentru operatorii culturali în domeniul literaturii.) Ceea ce se produce azi în România – pe plan cultural – (mai ales literar) poate interesa cititorul occidental ? Dacă da, ce anume ? Dacă nu, de ce ?

Este capitolul, poate, cu mitologia cea mai bogată dintre toate. România rămâne încă, orice s-ar spune, o mare necunoscută. De unde nevoia (şi cererea) de lucrări introductive, de referinţă, de ghiduri, de „istorii" şi pentru marele public. La nivel editorial, ordinea ar fi aceasta : roman, eseu, teatru. Interesează şi eseul istorico-politic, despre realităţile din Est, inclusiv România, despre „revoluţia română" etc. Din nefericire, la noi, s-a mizat aproape exclusiv pe poezie. Deci pe genul de literatură cel mai puţin citit în Occident. Poeţi francezi de mare reputaţie dacă au tiraje de 700-800 exemplare. Se poate pune şi întrebarea iritantă, dar necesară : ce ecou precis au avut în definitiv toate volumele de poezii traduse ? Câte recenzii ? Publicate *unde* (categoria publicaţiei contează enorm) şi de către *cine* ? (jurnalişti obscuri sau publicişti cunoscuţi ?). O altă eroare care s-a făcut şi se mai face la noi este şi miza aproape exclusivă pe francofonie. Ce ecou real, fie şi francofon, a avut o traducere sau alta ? O singură recenzie într-un ziar central, parizian, transmisă repede la *Europa liberă* nu înseamnă neapărat şi „succes". Este nevoie de mai multe menţiuni critice, de intrarea în diferite sisteme de referinţă, în enciclopedii, istorii şi dicţionare literare etc. Mă întreb : câţi rezistă, efectiv, la acest examen dur, dar concludent ? S-a publicat în actele colocviului de la Roma (3-5 decembrie 1984), *Il Momento Eminescu* (Casa Editrice Eminescu, 1987), un studiu, convingător, pe texte, despre *Comparatisme et Réception : le cas d'Eminescu en France* de G.Barthouil. Autorul

dovedeşte că recepţia lui Eminescu în Franţa este total inexistentă. Nici cu alţi poeţi români nu stăm deloc mai bine... A nu explora în perioada actuală şi imensele posibilităţi pe care le oferă editura anglo-saxonă, dar şi cea italiană şi germană, constituie, în primul rând, o gravă eroare managerială. Întreaga problemă trebuie pusă pe noi baze. Orice diletantism şi spirit artizanal în acest domeniu este ineficient şi anacronic.

14. Ce cărţi se publică acum în România ? (Sau : care este tipologia cărţilor ce se publică acum în România ?). Excluzând pe cele cu caracter strict ştiinţific, *vă rog să le clasificaţi în ordinea „importanţei" lor, în funcţie de parametri ca : tiraj, vânzare etc.*

Schimbarea peisajului editorial este, într-un sens, radicală. A apărut, în primul rând, categoria literaturii străine de consum, de masă, de mare tiraj, total necunoscută înainte de 1989. Acest gen de traduceri este, de departe, dominant. O altă nouă categorie este apariţia traducerilor eseului politic, lucrărilor politologice de referinţă, de orientare liberal-democratică, şi ea complet necunoscută mai înainte. Nouă este şi specia memoriilor, jurnalelor, amintirilor (inclusiv din detenţie), corespondenţei inedite. Încă o categorie insolită : mari cantităţi de literatură esoterică, ocultistă, mai mult sau mai puţin dubioasă. Fenomen, totuşi, inevitabil, după o perioadă de ateism militant cu totul vulgar. Succes deosebit au şi unele „romane" sau „istorii", pline de reale sau pretinse revelaţii despre „vechiul regim", „revoluţie", „Securitate" etc. Acestea ar fi genurile din prima linie. Evident, continuă să apară şi opere literare şi critice, de tip – să-i spunem – „tradiţional", dar fără vânzarea şi audienţa categoriilor enumerate. *Uniunea*

Scriitorilor şi unele reviste acordă premii literaturii româneşti originale actuale, fără însă un mare ecou şi influenţă mai ales asupra pieţii comerciale a cărţii. La aceste necesităţi literatura română se adaptează cu mare dificultate şi, deocamdată cel puţin, fără succes. De unde apeluri disperate, pentru sponsorizări şi subvenţii, denunţarea „crizei culturii" etc.

15. Integrarea culturală poate fi facilitată (şi presupune, implicit) intense schimburi (contacte) culturale între România şi ţările din Europa occidentală (acorduri culturale, burse de studii, participări la manifestări culturale internaţionale etc.). Consideraţi suficientă activitatea desfăşurată în acest sens de către organele guvernamentale, instituţionale sau de alt tip din România ? (Dacă da, de ce ? Dacă nu, de ce ?)

Din motivele evocate şi anterior, activitatea „organelor guvernamentale, instituţionale sau de alt tip" (tot din sfera oficială, desigur) nu este şi – mă grăbesc să precizez – nu poate fi „suficientă". Intervine, în primul rând, inerţia şi birocraţia oricărui serviciu cultural guvernamental din lume. În cazul românesc în speţă, aparatul cultural extern – care în esenţă a rămas neschimbat după 1989 – are o mentalitate pur propagandistică şi de permanentă improvizaţie, în spirit centralizat şi de comandă. Şi lipsa de fonduri constituie un mare handicap. Dar cel mai mare obstacol este spiritul antioccidental, antiliberal şi antipluralist al acestui aparat, ce respinge orice grefă înnoitoare reală, în adâncime. Cazul celor şase scriitori numiţi, după 1989, ca „ataşaţi culturali", care fie că au fost respinşi de unele ambasade, fie că au demisionat din cauza obstrucţiilor (o scrisoare deschisă profund îndurerată a romancierului Gh.Schwartz), fie că au renunţat să mai încerce inutil

3. Cultura română între Est şi Vest

Un nou program cultural : a aduce Europa „acasă"

Cultura română – mai precis : cultura română modernă, începând din secolul al 18 şi 19, pentru a intra direct în fondul problemelor – este produsul unei sincronizări occidentale rapide. În acelaşi timp, fondul tradiţional, istoric, de Ev Mediu întârziat, rămâne deosebit de puternic. De unde o situaţie caracteristică : la confluenţa a două sfere culturale, fără afinităţi reale, profunde, între ele, cultura română modernă va fi plină de interferenţe, de ambiguităţi şi chiar de conflicte inevitabile. Cu o faţă spre „Occident" şi cu o alta spre „Orient" şi „Balcani", această contradicţie fundamentală, care prezidează la dezvoltarea întregii Românii moderne, este definită în mod curent, de la Maiorescu înainte, prin conflictul acut dintre „forme" (occidentale) şi „fond" (autohton). Suntem, sau am fi, în mod fundamental, o cultură a „formelor fără fond". Definiţie, doar parţial, mai bine spus, nu integral exactă.

Unele forme occidentale n-au fost încă asimilate în mod real. Iniţiativele goale se văd şi azi la tot pasul. Alte forme occidentale au fost asimilate doar în parte. Imperfect şi superficial. De unde interferenţe şi hibrizi inevitabili. Altele, în sfârşit, au fost pe deplin asimilate, chiar dacă în sfere încă restrânse,

mai mult sau mai puţin de „elită". Poate noi, cei de faţă (este vorba despre participanţii la colocviul revistei *Familia*, 6 mai 1993, *n.n.*) facem parte chiar din această categorie. În orice caz, soluţia dată de E.Lovinescu acestor controverse esenţiale, ni se pare cea mai realistă şi mai justă : mai devreme sau mai târziu, noile „forme" îşi vor genera şi „fondul" corespunzător. Totul este doar o chestiune de integrare progresivă, de selecţie critică şi mai ales de sedimentare şi deprindere. Deci de durată şi de stabilitate. Cât timp sistemul de valori europene – şi nu numai cele culturale – este pus permanent în discuţie, contestat şi chiar anulat printr-o politică deschisă şi agresivă de izolare şi de „ieşire din Europa", occidentalizarea, europenizarea noastră *reală* (şi apăsăm cu putere asupra acestui cuvânt) nu se va putea produce niciodată.

Rezultat al unei culturi de confluenţă, românul – şi mă refer în primul rând la omul de cultură, la intelectual şi chiar la individul „mediu" – este „condamnat" să fie, sau să devină, în orice caz, „român" şi „european" în acelaşi timp. De unde, unele întrebări : sunt de fapt, nu una, ci „două Românii" ? Este condamnată ţara noastră să fie mereu sfâşiată spiritual în două, scindată în orice caz ? Nu este posibilă nici o sinteză, nici o conciliere, nici o formulă realistă şi constructivă în acelaşi timp ? De aliniere şi de asimilare occidentală, dar în adâncime ? Nu putem da încă un „fond" real unor „forme" şi „imitaţii" inevitabile ? Europenizarea şi personalizarea culturii româneşti sunt două realităţi ce se exclud, sau ele pot de fapt coopera, prin convergenţe şi soluţii efectiv creatoare ?

Noi credem, şi cu toată convingerea, că acest lucru este perfect posibil. Mai mult : un început de soluţie a fost realizat în istoria noastră culturală mai mult sau mai puţin recentă. Au apărut şi la noi

conştiinţe într-adevăr „europene", opere ce pot fi definite ca „europene". Vom vedea imediat ce sens precis dăm acestui cuvânt. Respingem în orice caz, şi cu toată tăria, teza conform căreia lipsa de tradiţii europene face imposibilă europenizarea noastră culturală efectivă. Suntem conştienţi, în acelaşi timp, de toate alternativele şi soluţiile curente care se propun acestei dileme „europene".

Una, cea mai simplă, dar foarte generalizată, este a ignora pur şi simplu problema : „Europa" este o „falsă problemă". Ea „nu există" sau nu „ne interesează". Ne simţim foarte bine la noi acasă şi fără Europa. Eu „nu vreau să ştiu de Europa dumitale". Astfel de dialoguri polemice şi de soluţii radicale se dădeau la noi încă de pe vremea lui Caragiale. La polul opus este fuga în Europa. A te expatria, a te pierde în Europa, a spori rândurile „diasporei". Cei ce rămân acasă, plini de resentimente şi complexe, „se" dispreţuiesc şi „ne" dispreţuiesc pentru faptul că nu trăim în Europa, că nu suntem europeni etc. Puţini, foarte puţini, de fapt o infimă minoritate – din care am îndrăzni să spunem că facem şi noi parte – adoptă soluţia inversă, radical opusă : a aduce Europa „acasă". A te comporta, acţiona, lucra, eventual crea, ca români, dar în spirit şi conform standardelor europene. Cât mai înalte posibil. Este soluţia cel mai greu de realizat, cea mai dificilă. Dar şi cea mai constructivă. Ideal vorbind.

Teoriile antieuropene : Nae Ionescu, Noica, Ţuţea

Atracţia europeană este la noi plină de dificultăţi. Exigenţele sale în materie de civilizaţie şi cultură se lovesc de mari obstacole. Cel mai important este o întreagă ideologie antieuropeană, pe care nu ezităm să o considerăm „de dreapta". Ea s-a manifestat şi

între cele două războaie şi în întreaga perioadă comunisto-ceauşistă, reapărută recent şi cu mare energie. Ea are ca purtătoare de cuvânt spirite de o incontestabilă valoare. Sunt filozofii-mit, filozofii-profeţi, filozofii-simbol, filozofii-mistici, filozofii-guru ai culturii actuale. Ei s-au format înainte de anii '40. Împrejurările istorice ale constrângerii totalitare, apoi evenimentele de după 1989 – în absenţa unei puternice şi active tradiţii româneşti a gândirii liberale, pluraliste, democratice, critice, raţionaliste – nu numai că i-au readus la suprafaţă, dar s-a ajuns chiar la situaţia ca ea să domine în mod efectiv largi sectoare ale culturii actuale. Nu insistăm acum foarte mult asupra cauzelor acestui „succes" asupra acestei imense mediatizări a unei ideologii profund antieuropene şi, bineînţeles, antidemocratice, antipluraliste. Voi aminti doar câţiva purtători de cuvânt ai unei ideologii, după noi, profund perimate şi chiar nefaste pentru destinul european al culturii române actuale. Fie că vor, fie că nu vor aceşti filozofi, România este totuşi în Europa, este o ţară europeană. Şi ea nu se poate izola, nu se poate sustrage interdependenţelor lumii actuale, politice, economice, dar şi spirituale. Iar acestea merg spre integrare, nu spre autarhie politică, economică şi culturală. Este domeniul care ne preocupă acum, în această ordine de idei.

Iată ce scria, de pildă, în 1932, cel mai virulent ideolog antieuropean român, Nae Ionescu. Citām după ediţia originală : *Roza Vânturilor* (Bucureşti, Cultura Naţională, 1937, pp.286-287). El cerea – atenţie sporită – „o decuplare a noastră de politica mondială ; o închidere a noastră, *cât mai departe împinsă* (subliniat în text), în graniţele noastre ; o luare în considerare a realităţilor româneşti ; o scădere provizorie a standardului de viaţă la nivelul acestei realităţi" etc. etc. Aceste „teze", ca să le numim astfel, sunt profund conservatoare, ca să nu

spunem „reacţionare". Idealul era deci : izolare, autarhie, standard de viaţă scăzut etc. Deci... „ceauşism" !

Profund antieuropean, în special în sens politic, moral, dar şi spiritual – nu mai vorbim direct ostil civilizaţiei şi moravurilor europene, deşi a scris o carte întreagă despre *Modelul cultural european*, recent publicată în volum (Bucureşti, Humanitas, 1993) – este şi Constantin Noica. Prefaţa, *Scrisoare către un intelectual din Occident*, pare efectiv „lipită", scrisă probabil la sugestia autorităţilor, pentru a se salva cartea propriu-zisă. În orice caz, tonul, stilul, orientarea sunt profund diferite. Textul datează din 1987 şi el conţine multe din clişeele epocii, (dar şi ale extremei drepte dintre 1930-1940) începând cu pretinsa decadenţă şi agonie a civilizaţiei occidentale. Ea – din nou atenţie ! – „urâţeşte" lumea, se caracterizează prin „absurd, nonsens şi cinism", îşi spune sieşi şi altora adio, *bye-bye (The Bye-Bye Society)* etc. O societate care abdică, a demisionat definitiv. Ceea ce nu s-a întâmplat câtuşi de puţin : a învins în al doilea război mondial, a câştigat „războiul rece" etc. etc.

Ce să mai spunem atunci de înfierarea bombei atomice care a fost folosită „în neştire" (deci ea nu trebuia folosită împotriva Japoniei !). În plus, Occidentul, respectiv Statele Unite, „a voit să sperie şi pe alţii cu ea". Deci pe ruşi ! Constantin Noica – avocat al sovietelor ! Cine s-ar fi aşteptat ? Teză bine cunoscută, în orice caz a propagandei sovietice... Este, oricum întoarcem lucrurile, un text destul de trist, ca să nu spunem penibil, care reia – de fapt – toate atacurile dintre cele două războaie, pe tema „agoniei Occidentului". Ce să mai spunem iarăşi, de elucubraţia, de anatemizarea „Europei untului" ? Aceasta într-o ţară şi într-o epocă, unde şi când alimentele erau pe cartelă şi se făcea efectiv foamete ! Ruperea de realităţi – şi se va observa că folosim mereu eufemisme – era totală. Dar răfuiala (nu găsim un alt

cuvânt mai bun) cu spiritul „faustic" european? Filozoful se felicită călduros de „condiţia noastră spirituală de popor nefaustic". Dar ce înseamnă „faustic" după Constantin Noica? „Este setea de cunoaştere cu orice preţ şi setea de putere, iarăşi cu orice preţ" (*R.I.T.L.*, 3-4/1987, p.9). Ne întrebăm însă dacă a fi „nefaustic" este într-adevăr un motiv de a fi foarte încântaţi de noi înşine. Şi, în orice caz, dacă avantajele spiritului faustic, inventat de „penibilul determinism cultural al lui Spengler", nu depăşesc cu mult dezavantajele lipsei sale. De altfel, cartea întreagă stă pe o contrazicere fundamentală : dacă modelul european este unul faustic, iar acest model este paradigma întregii lumi (eurocentrismul lui Constantin Noica este manifest şi total eronat), rezultă că spiritul faustic are, în orice caz, şi eficienţă şi o putere enormă de expansiune. Superioritatea sa a fost dovedită. Cel puţin pe plan istoric.

Să ne reamintim, în sfârşit, de încă un profet al timpurilor noastre : Petre Ţuţea. El este, după cum bine se ştie, Socrate al României. Al doilea, după Nae Ionescu. Va fi fiind „penibil" Oswald Spengler. Dar a relua cuvânt cu cuvânt formule pur ceauşiste, repetate în zeci şi zeci de discursuri, oare cum este? Deci ce înseamnă suveranitate şi independenţă naţională totală după Petre Ţuţea? Citez : „Egalitate în drepturi, neamestec în afacerile interne, avantaj reciproc, colaborare paşnică şi multilaterală cu toate popoarele, indiferent de orânduirea lor socială şi de stat. În sfârşit, dreptul de a-şi face propria istorie" (*Proiectul de tratat, Eros...*, Braşov-Chişinău, 1992, p.46). Deci, în concluzie, Europa n-are voie să se amestece în...afacerile noastre interne nici prin *Liga Drepturilor Omului*, nici prin *Comisia Comunităţii Europene* (unde facem totuşi eforturi ca să intrăm) etc. Nu mai vorbesc de *F.M.I.*, de *B.E.R.D.* şi alte instituţii financiare internaţionale.

Ştim bine pe de altă parte că aceste texte au fost scrise într-o altă epocă şi într-un context foarte diferit. Dar a le reactualiza azi cu o imensă veneraţie, a vorbi extatic de „Sfântul Petre Ţuţea", înseamnă a suspenda orice spirit critic, orice luciditate istorică, orice simţ al realităţilor actuale internaţionale, din Vest dar şi din Est (ca şi cum Elţîn, între altele, n-ar fi câştigat şi un referendum pro-reformă „europeană"). A fi nu numai „ne-europeni", dar pur şi simplu naiv-fanatici antieuropeni. Ne oprim însă aici pentru că nu dorim să orientăm discuţia într-o direcţie pur politică. Mult mai interesant şi mai edificator din punctul nostru de vedere, este să observăm cu oarecare atenţie izvoarele acestei mentalităţi ciudate. Şi mai ales să ne întrebăm ce i se poate opune în mod efectiv şi constructiv în domeniul cultural. Este, de altfel, şi preocuparea noastră de bază la acest colocviu.

Între complexul occidental şi cel oriental

Confruntată între Vest şi Est, cultura română este dominată, încă din secolul trecut, de două mari complexe : vestic (occidental) şi estic (oriental). Amândouă au o dublă faţă, ca mătasea. Sunt în acelaşi timp complexe de superioritate şi inferioritate. Şi ne grăbim să precizăm : cultura română va ajunge la maturitate, la echilibru şi calm interior abia atunci când va depăşi *ambele* complexe. Ceea ce noi am numit într-o carte mai veche (*Carnete europene*, 1976), „complexul Dinicu Golescu". Expresia a căzut în folclorul publicistic şi este azi fără „paternitate". Nu numai că nu ne supără faptul, dar – în treacăt fie spus – chiar ne bucură acest mic „succes". Deci să ne vindecăm de complexe. Mai întâi de cele vestice, occidentalizante. Ele sunt mai multe la număr.

Poate cel mai important, în orice caz dominant în cultura română, este complexul „canonului" occidental. O anume „revoltă" moderată se impune. Cultura vestică ar fi canonică, paradigmatică, simbolică pentru întreaga cultură a lumii, începând cu cea estică. Împotriva acestui eurocentrism ne-am pronunţat şi anterior, într-o carte mai veche, scrisă şi publicată doar în limba franceză, practic necunoscută la noi, o carte cu cheie. Sub pretextul literaturii comparate – singurul alibi posibil la acea dată – discutam şi respingeam în *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, Gallimard, 1982), între altele şi „eurocentrismul" (ch. 4). Respectiv dominaţia absolută a centrelor culturale occidentale. Deci şi definiţia literaturii şi a criteriilor sale fixate doar în aceste centre exclusive.

Ulterior, în S.U.A., s-a declanşat o întreagă polemică anticanonică, la care a luat parte şi compatriotul nostru Virgil Nemoianu (un rezumat al întregii probleme îl găsim în articolul său : *Bătălia canonică – de la critica americană la cultura română*, în *România literară*, nr. 41/11 octombrie 1990). Într-adevăr, de ce literatura franceză – mai exact cea care se face în arondismentul 6 al Parisului – ar fi modelul nostru definitiv şi absolut ? De ce Roland Barthes ar fi modelul criticii române ? O asemenea întrebare de bun simţ şi-o pusese anterior şi G. Călinescu. Centrele culturale actuale nu mai sunt nici pe departe în mod exclusiv francofone. Niciunul nu domină, de fapt, pe altele. Şi toate se echilibrează într-un moment sau altul. Iar noi putem împrumuta, imita, emula mai ales, ceea ce ne convine. De oriunde. Fără nici o inhibiţie. Policentrismul poate deci stimula mult mai bine jocul şi creativitatea afinităţilor elective. Ne integrăm, cultural vorbind, acolo unde surprindem o posibilitate de valorificare creatoare mai bună, mai fecundă, a unor virtualităţi proprii.

Complexul estic, dimpotrivă, exaltă fenomenul originar (exemplul tipic : tracomania – în revista *Noi Tracii* se afirmă că noi, „noi tracii" suntem străbunii culturii europene şi alte elucubraţii), că izolarea şi subdezvoltarea sunt, de fapt, calităţi, fiindcă ne prezervă autenticitatea şi originalitatea. În plan politic intervine victimizarea perpetuă (de la cronicărescul „în calea tuturor răutăţilor", până la denunţarea sferelor de influenţă de la Yalta şi Malta), abandonarea occidentală, decepţia profundă că nu „vin americanii" toată epoca noastră a trăit-o din plin, inclusiv în închisoare). Constantin Noica, vorbeşte, în acelaşi sens, de „sentimentul fratelui neluat în seamă, cum suntem toţi aici" (*Modelul cultural european*, p.10). De unde alte gesturi tipic româneşti, intensificate şi agravate în epoca „anilor-lumină", ceauşistă : a fugi în Occident sau măcar a „pleca" oficial, a fi citat şi prezentat – dacă eşti scriitor – la *Europa liberă* (câţi n-au făcut „anticameră" la „emisiunea literară"), marele ideal literar al aceleiaşi epoci, a fi citat oriunde, oricum şi oricând într-o publicaţie străină (mitul „prezenţelor româneşti") etc. Între izolare şi evadare, între naţionalismul orgolios şi şovin, furia naţionalistă exacerbată şi alinierea occidentală docilă, chiar umilă, bătând pe la toate porţile din zona vestică a continentului, conştiinţa cultural-românească nu şi-a găsit încă, din păcate, echilibrul şi liniştea de spirit necesară şi creatoare.

Psihologia seducţiei occidentale, a emigrării, a fugii chiar cu orice preţ, a atins straturi adânci ale populaţiei. Avem şi o mică experienţă personală recentă şi foarte semnificativă : întors în toamna anului trecut dintr-o călătorie în străinătate, o funcţionară de la un ghişeu poştal a exclamat spontan : „V-aţi întors ? De ce v-aţi întors ?" Este trist că s-a ajuns la această situaţie pe care n-o mai analizăm acum în cauzele sale profunde. Spunem doar atât : o

enormă vină au atât "guvernele" dinainte de 22 decembrie, cât şi cele de după... 22 decembrie. Ca să nu mai nominalizăm cunoscuţi oameni politici.

A fi român şi european în acelaşi timp

În faţa acestei mentalităţi precare, adesea copleşitoare, în orice caz dominante, singura formulă culturală recomandabilă este – după noi – a fi, a voi să fii, a acţiona să fii şi să rămâi – repetăm de o sută de ori – *român şi european* în acelaşi timp. Altfel spus, a gândi, a ne comporta, a ne manifesta, cultural vorbind, ca „europeni", rămânând totodată „români". A avea deci această dublă conştiinţă activă. A căuta s-o conciliezi, s-o armonizezi şi s-o realizezi, pas cu pas, într-o sinteză superioară. Ceea ce înseamnă, în primul rând, a rămâne şi a produce cultură în România. Sau, în primul rând, în România. Dar fără complexe. De nici un fel. În mod natural, organic.

Cine circulă prin „Europa" şi nu se „sperie" de nimic, nu este nici umil, dar nici arogant, nici foarte admirativ, nici mereu îmbufnat, nici facil cosmopolit, nici şovin, acela face parte dintr-o categorie superioară de la care se poate aştepta un mare salt calitativ. Nu avem nici un fel de elemente statistice. Dar am cunoscut efectiv astfel de oameni de cultură români. Nu mulţi, din păcate. Însă am cunoscut câţiva. Şi ei ne-au dat mari speranţe. Să ne propunem deci un alt viitor cultural.

Pentru a-l defini cât mai concis posibil şi într-o formulă de sinteză – refuzând în mod categoric orice naţionalism, orice protocronism sau orice eurocentrism – obiectivul cultural fundamental ar trebui să fie următorul: *a aduce Europa acasă,* ceea ce echivalează, aparent paradoxal, cu *a intra în Europa.* Dar nu oricum, ci cu personalitatea noastră. Să cultivăm deci o metodă proprie de integrare, recuperare şi

dezvoltare. Să ne dezvăluim din plin vocaţia noastră europeană, ieşind din izolare, dar nu la întâmplare, dezordonat şi improvizat. Altfel spus, nu prin imitaţii superficiale, mecanice, prin sincronizări precipitate, ci printr-un efort de *personalitate* şi de *originalitate*. Nu credem deloc în valori naţionaliste, dar în valori personalizate şi originale, altfel spus în creaţii româneşti, care să dezvăluie o evidentă originalitate, deci irepetabile, credem cu tărie. Ceea ce dorim este a produce cât mai multe creaţii reale şi autentice. Ele vor fi atunci şi „specifice", ţinând seama că „specificul naţional" este în acelaşi timp şi un proces organic, evolutiv.

Pe scurt, nu dorim o cultură pur epigonică, imitativă, în bătaia tuturor modelor culturale europene. După cum suntem departe, foarte departe, şi de idealul culturii etniciste, izolate, adesea şovine şi intolerante. Idealul nostru este o sinteză de influenţe occidentale constructive şi de iniţiative proprii, locale şi originale, care se pot concretiza în opere competitive, capabile să intre într-un dialog cultural real, neconvenţional, neoficial, fără complexe de nici un fel. Deci : opere româneşti de semnificaţie şi valoare internaţională. Recunoaştem enorma superioritate a culturii occidentale. Dar să nu ne resemnăm, ci să urmărim să reducem pe cât posibil acest decalaj şi să recuperăm cât mai mult din timpul pierdut. Nu să ne aliniem sincronic, mecanic, ci să ne aliniem prin opere pe cât posibil de cel mai înalt nivel „european", arzând – într-un fel – o serie de etape. Este, după noi, miezul problemei. Este saltul de la cultura română „minoră" la cultura română „majoră".

Dificultăţile – recunoaştem deschis – sunt, pe de altă parte, enorme. Orientările dominante ale culturii române actuale pot face faţă efectiv competiţiei şi emulaţiei europene ? O cultură predominant poetică

şi publicistică, a fragmentului şi a compilaţiei poate avea, într-adevăr, şanse reale de afirmare? Nu credem acest lucru. După noi este vorba de o criză culturală de structură. Am subliniat unele aspecte şi într-un articol foarte recent din *România literară* (*Criză de structură*, nr. 15/93). Şi alţii, de pildă, Ion Vartic, în *Apostrof* (*Et in Liliput ego!*, nr. 1-2/93), deplâng aceeaşi situaţie, acelaşi handicap: lipsa sintezelor, a marilor lucrări româneşti de referinţă, a marilor repere capabile să orienteze şi pe români şi pe străini despre istoria şi cultura românească în trăsăturile lor fundamentale, originale.

În acelaşi timp, nu sunt suficiente doar eforturile individuale. Este nevoie şi de un mare efort colectiv. Deci de o adevărată politică a culturii, inclusiv de difuzare culturală în străinătate. În domeniul studiilor literare noi înşine am acumulat şi am atins unele rezultate, o anume experienţă. Dar, bineînţeles, este vorba de o altă problemă, pur tehnică. Să spunem doar atât pentru a încheia, că o politică a culturii oficială, propagandistică, de tip ceauşist, festivist, n-are absolut nici o şansă în Europa culturală contemporană. Dar despre toate acestea cu altă ocazie.

(1993)

Subtitlurile aparţin redacţiei revistei *Familia*

Literatura română „intră" în Europa

Necesitatea de a transforma prezentarea culturii şi literaturii române în acte sistematice de cunoaştere şi difuzare

Ce reprezintă, de fapt, dorinţa – legitimă – de a vedea cultura şi literatura română bine cunoscute şi corect prezentate în străinătate ? „Naţionalism" ? Complexe de inferioritate ? Acţiune propagandistică de tipul „imaginea României" ? etc.

Nimic – după mine – din toate acestea. Sau, în orice caz, reflexele psihologice şi tendinţele psihologice amintite, în definitiv explicabile într-un fel sau altul, urmează a fi subordonate, absorbite şi reorientate de o necesitate intelectuală fundamentală : transformarea prezentării culturii şi literaturii române în acte sistematice de cunoaştere şi difuzare. Obiective competente, oneste şi libere, prin instrumente şi organe cât mai organizate, calificate şi active posibil. Atât şi nimic mai mult.

Avem nevoie – vitală – de competenţă şi profesionalism, de spirit de cooperare în întreg spaţiul „european", de participare cu drepturi egale la „republica europeană a literelor". Micii activişti, birocraţi, „diplomaţi" (vorba vine), literaţi diletanţi, preocupaţi doar de „ei", n-au ce căuta într-o astfel de operaţie (care de altfel nici nu-i interesează). După cum nici izolarea, nici naţionalism-şovinismul, nici *Agitprop*-ul

nu sunt deloc indicate. Doar cooperare şi spirit de echipă în noul spirit european, ce se impune şi pe care nu putem nici să-l ignorăm, nici să-l boicotăm, nici să-i întoarcem, stupid, spatele. A gândi şi acţiona astfel înseamnă a nu fi integrat nici pe departe în ritmurile sincronice ale lumii contemporane. Înseamnă a rămâne până la capăt un obtuz izolaţionist şi antieuropean.

Recenta şi masiva (total necunoscută încă la noi) *Histoire de la littérature européenne. Lettres européennes*, „operă realizată de o echipă de 150 de universitari din întreaga Europă geografică", sub direcţia lui Annik Benoit-Dusausoy şi Guy Fontaine (Bruxelles-Paris, De Boeck, 1992, 1023 pp., în 4^{0}) pune, din plin, întreaga problemă a prezenţei noastre actuale literare „europene". Este, de fapt, în ciuda unor titluri anterioare, prima întreprindere de acest gen. O lucrare de pionierat, concepută şi realizată, în principal, de specialişti belgieni, în spiritul şi ambianţa comunitară de la Bruxelles. În fruntea instituţiilor ce o patronează figurează, deci, în mod firesc, *(la) Commission des Communautés européennes*. Urmează o serie de ministere, fundaţii şi universităţi occidentale, toate „sensibile în mod deosebit la ideea europeană".

O a doua notă specifică este metoda de realizare. În bună parte, o adevărată premieră. În sensul că în locul monografiilor „naţionale" de literaturi, curente etc., suprapuse şi inseriate cronologic (cum s-a procedat până acum), s-a trecut la adevărate sinteze în cadrul unor mari perioade cronologice şi stilistice. Iar în interiorul acestor compartimente este introdusă, în seria respectivă de fapte literare, contribuţia aproape a fiecărei literaturi europene. Totul subsumat categoriei generale : „Umanismul Renaşterii", „Barocul triumfător şi Clasicismul francez", „Luminile", „Sfârşitul secolului", „Timpul ideologiilor", „După război"

etc. În cadrul acestor compartimente largi – unde se fac eforturi deosebite de a depăşi „eurocentrismul" tradiţional al acestor istorii colective – pot fi întâlnite şi o serie de referinţe româneşti. Ne grăbim să precizăm : ele sunt departe de a fi satisfăcătoare. Dar dacă n-ar fi existat colaborarea pariziană a profesorului Titus Bărbulescu (citat pe lista colaboratorilor „Europei centrale"), ele n-ar fi fost nici măcar atâtea *câte* şi *cum* sunt. Inutil însă a protesta, a ne indigna, când „noi" n-am ridicat, de fapt, un deget, n-am întreprins nimic din ţară, în direcţia cea bună. Vom reveni asupra acestui aspect, aparent pur tehnic. Esenţial însă.

Câte şi *cum* sunt referinţele româneşti în *Histoire de la littérature européenne. Lettres européennes*

Literatura română îşi face apariţia – dacă lectura noastră a fost atentă – abia în perioada „Barocului triumfător", la subcapitolul *De l'histoire anecdotique à l'histoire raisonnée*. Este amintit *Miron Costin*, care „privilegiază dimensiunea evenimenţială" a istoriei. Dar i se aminteşte doar *Cronica Moldovei* scrisă în limba... polonă (p.372). Tot dintre operele sale poloneze i se citează şi *Descrierea Moldovei şi a Valahiei* (1684, p.445). Nu şi altele. Pe *I.Neculce* (deşi figurează în indice, p.1014) nu izbutim să-l localizăm în text. Dăm, totuşi, peste *D.Cantemir*. Dar numai pentru faptul că a tradus în latină şi rusă... *Coranul* (p.446). Cam atât. *C'est bien peu*, ne vine să spunem şi noi, pe limba colegilor noştri... francofoni...

Mai departe „stăm" ceva mai bine. După „ungurul" Petöfi (la capitolul *Prima jumătate a secolului al XIX-lea*, subcapitolul *Poésie et Nature*) vine la rând „românul" *Vasile Alecsandri*. El este un „conciliator al influenţei occidentale şi al tradiţiei rurale *(cam-*

pagnarde) a ţării sale, pe care el însuşi începe s-o recupereze şi s-o înviorează; descrie într-un mod cvasi-virgilian peisajul de iarnă în *Peintures au pastel* (1868-1870)". Îl reîntâlnim şi în capitolul *Al doilea secol al XIX-lea* (*Survivances d'un romantisme transformé. Le Romantisme en poésie*). „În România, Nasile (*sic*) Alecsandri (1821-1890) cu balada *Mioriţa* (*Agneau*, 1852) pune bazele poeziei române moderne" (p.659). Inutil să glosăm.

Ca şi în cazul următor: „Dar poetul cel mai important al epocii este *Mihail (sic) Eminescu* (1850-1889). Opera sa, publicată în întregime (?, *n.n.*) în 1883, este plină de nostalgie pentru lumea pierdută a «Doinelor» (cântece populare române). Ea este străbătută de legende din toate provinciile româneşti" (p.660). Urmează „Garibaldi bulgar", Georgi Sava Rakovski... Stil expeditiv, aproximativ, lacune şi erori câte vrem, cam acesta este modul de prezentare. *I.L.Caragiale* îşi găseşte şi el un mic loc în *Le Théâtre réaliste.* Dar cum?"(...) Introduce pe scenă două faţete ale realităţii româneşti: săteanul – a cărui viaţă şi relaţii sociale sunt conforme cu legea creştină a unei civilizaţii populare profund legate de pământ (*Năpasta*, 1889) – şi lupta internă a unei societăţi care încearcă să se europenizeze prin adoptarea unor obiceiuri şi idei occidentale" (*De ale carnavalului. Aventures carnavalesques*, 1885). Atât? Atât...

Compartimentele secolului 20 sunt ceva mai generoase. La „Primele Decenii" *(Héritage et dépassement du symbolisme)*, întâlnim, într-o bună societate, pe *Alexandru Macedonski* (1854-1920) (care) „introduce simbolismul în România, în timp ce *Ovid Densuşianu* (1873-1938) devine teoreticianul mişcării. Poezia lui *Ion Pillat* (1891-1957), *Ion Minulescu* (1881-1944) şi *George Bacovia* (1881-1957) amestecă trăsături neoromantice cu tendinţe simboliste"

(p.750). *La Révolte dadaïste* reţine că ea s-a născut în 1916, la Zürich şi Cabaretul Voltaire, „în sânul unui grup cosmopolit, care are ca şefi pe românul *Tristan Tzara* (1896-1903), germanii *Hugo Ball* (1886-1927) şi *Richard Huelsenbeck* (1892-1974)" (p.774). Se dau câteva titluri din opera lui T. Tzara, i se reproduce şi portretul. Numele său este citat şi în subcapitolul *Le Surréalisme*, cu alte două volume (p.817). În schimb, L.Rebreanu, M.Sadoveanu, Camil Petrescu lipsesc la apel. *Connais pas.*

În *După război : 1945-1968*, ne mişcăm ceva mai în voie. Subsecţia *La „Trümmerliteratur"* („literatura ruinelor") reţine mai întâi un succes : „Încă de la apariţia sa la Paris, în 1952, romanul *La 25e Heure* de românul *Constantin Virgil Gheorghiu* (1916-1992) este primit cu un mare interes ; el produce o dezbatere legitimă asupra drepturilor cetăţeanului, libertăţilor sale fundamentale şi pune întrebări relei conştiinţe a omului occidental, eliberat într-adevăr de fascism şi rasism, dar care închide ochii în faţa practicii fascismului şi rasismului la alţii" (p.889). Nu este chiar rău spus... S-ar fi putut însă adăuga : şi în faţa totalitarismului stalinist în ţările din Est.

La *Le Néoréalisme* este clasat autorul român *Marin Preda* (1922-1980), între o romancieră bulgară (Blaga Dimitrova) şi un romancier grec (Dimitris Hatzis), căruia i se datorează *Moromeţii* (*Les Moromoto (sic)*, I, 1966, II, 1967), roman social naturalist, care povesteşte viaţa ţărănească a anilor de dinaintea războiului, apoi de după război, cuprinzând perioada colectivizării agrare. Noului discurs socio-politic, bătrânul tată, expropriat de mica sa bucată de pământ, îi opune credo-ul său de victimă : „Eh, dragă domnule de la oraş (traducem textul francez – *n.n.*), am trăit totdeauna independent, din capul meu şi cu braţele mele...". Autorul se inspiră de asemenea din mediul citadin, din evenimentele care „îngheaţă" sau

„dezgheaţă" periodic istoria contemporană : *Risipitor* (*sic*) (*Les Prodigues*, 1962) şi *Delirul* (*Le Délire*, 1975).

Un alt subcapitol, *Réalisme socialiste et dissidence*, introduce în scenă nume la fel de cunoscute. Cât de exact se va vedea imediat : „*Nicolae Labiş* (1935-1956) cântă iubirea solului natal, mutilat de năvălitorul străin" (se citează şi o strofă din *Moartea căprioarei*, alături de versiunea franceză : „Seceta a ucis orice boare de vânt etc." ; este de altfel şi singurul citat în limba română din întreg volumul *Lettres Européennes*). Cariera de poet „blestemat" a românului *Ion Caraion* (1923-1987), autor de *Cântece negre* (*Chants Noirs*, 1946) se va dezvolta mai ales după „dezgheţul" anilor '60 : scriitorul este o „ureche de dulceaţă şi o ureche de venin". *Anatol Baconski* (1925-1977) este un poet şi un prozator baroc (*Poezii/ Poésies*, 1950) ; *Fluxul memoriei/Le Flux de la mémoire*, 1957 ; *Echinoxul nebunilor/L'Equinoxe des fous*, 1967). Parabolele sale se hrănesc din „cadavrul viu" al cotidianului degradat îngrozitor prin agresivitate şi din grotescul hilariant. *Petre* (*sic*) *Dumitru* (1924) nu întârzie să se refugieze în Occident unde publică *Incognito* (1962), roman cu cheie, revelator al moravurilor şi practicilor oculte ale societăţii comuniste pe care tocmai le-a părăsit. Anii '60-'65 sunt favorabili literelor româneşti pe care o nouă generaţie le cultivă : *Nikita* (*sic*) *Stănescu* şi *Marin Sorescu* în poezie şi teatru, *Ştefan Mănulescu* (*sic*) în proza artistică şi foarte tânăra poetă *Ana Blandiana*" (pp.893-894). Tabloul este, evident, sumar.

Subcapitolul următor, *La littérature en exil*, părea (şi pentru români) destul de promiţător. În realitate el nu conţine decât două nume. În străinătate, în Franţa mai ales, apar în româneşte sau în franceză operele lui *Eugène Ionesco* (născut în 1912) şi ale lui „*Emil Mihaï*" *Cioran* (p.896). Acesta din urmă, singurul !, se bucură şi de un scurt articol separat, în

capitolul final *Figures contemporaines* (pp.987-988), de Titus Bărbulescu. Despre *Paul Goma* şi alte nume ale epocii pariziene, nimic. *Pas un mot*. De tot sumar şi dezamăgitor, paragraful respectiv este şi o (dură) lecţie de relativism al valorilor şi notorietăţii, al efemerităţii publicităţii ocazionale, mai mult sau mai puţin locale.

Cum se poate îndrepta o astfel de situaţie ?

Cine „selecţionează". şi „de ce" ? *Cum* şi *când*? Întrebări esenţiale şi, din punctul nostru de vedere, încă insolubile. Cum se poate îndrepta o astfel de situaţie ? Ne-am pus-o din anii '70-'80, în plină dictatură ceauşistă, când am înfiinţat tocmai în acest scop *Cahiers roumains d'études littéraires*. (La 26 octombrie 1993, revista „fundată", în 1973, de noi, şi-a aniversat două decenii de apariţie. Evenimentul a fost reţinut de presa centrală – *n.n.*). Acţiunea începe să fie recunoscută : două emisiuni recente la *Europa liberă* (dintre care una, inspirată de Al.Duţu, editor al revistei de literatură comparată *Synthesis*, cu care eram în strânsă legătură), fericit denumite *Alternativa comparatistă* (la blocajul şi cenzura epocii) şi multe detalii revelatorii, obiective şi concludente, în interviul *Paul Cornea despre şansele comparatismului* (*România literară*, 1/7 dec. 1993). Dar dacă evocăm acum acest episod o facem numai din raţiuni strict demonstrative, de metodologie aplicată. *CREL* n-au mizat (ca şi Al.Duţu şi Paul Cornea, de altfel, singurii care au întreprins ceva în acest domeniu în cadrul „comparatist" prin acţiuni precise, pozitive), nici pe „ataşaţi", nici pe „acorduri culturale", nici pe „ministere", nici pe „colegii" – o, vai ! – din „diaspora", ci numai pe relaţii personale şi, să spunem, pe un minim dar indispensabil credit „ştiinţific" individual. Putem oferi exclusiv în acest

spirit (eram să-i spun... „schimb de experienţă") încă un exemplu precis şi foarte recent.

Această *Histoire de la littérature européenne* este dublată, la aceeaşi editură belgiană, De Boeck, de un vast proiect de antologie concepută în 12 volume: *Patrimoine littéraire européen.* Dintre acestea, primele patru au şi apărut. Pentru volumele 5,6 şi 7, care acoperă literaturile europene între anii 1304-1400, 1400-1515, 1515-1616, editorul ştiinţific al întregii serii, profesorul belgian de la Universitatea din Louvain, Jean Claude Polet, mi s-a adresat mie. A fost probabil urmarea unui scurt raid belgian din toamna anului trecut, când am discutat pe larg „prezenţele româneşti" şi cu d-na Martine De Clerq, coautoarea capitolului *L'Après-Guerre: 1945-1968* din *Histoire.*

Dându-mi seama imediat că „oferta" primită presupune colaborarea unei echipe, m-am adresat d-lui M.Anghelescu, directorul *Institutului de Istorie şi Teorie literară „G.Călinescu"* al Academiei, a cărui competenţă este bine cunoscută. Fără ezitări, a preluat întreaga comandă. Promite să respecte graficul indicat, printr-o colaborare eficientă şi cu toată exigenţa necesară. În felul acesta, literatura română poate să intre în bune condiţii în prima antologie a întregii literaturi europene. Un adevărat eveniment cultural.

Iar dacă nu vom reuşi, nu vom mai putea da vina pe alţii. Dar noi suntem convinşi că vom reuşi. Şi la un alt nivel de informare şi acribie bibliografică. Literatura română se bucură în *Histoire* doar de două trimiteri: *Anthologie de la poésie roumaine* (Paris, Nagel, 1984) şi *Dicţionar cronologic/literatura română* (Budapeste *(sic),* 1979, 1019 p.). *Bucarest-Budapest,* de la Paris, de la Bruxelles sunt, deci, cam... acelaşi lucru. Cel puţin deocamdată...

(1994)

Subtitlurile aparţin redacţiei revistei *22*

5. Difuzarea criticii româneşti în străinătate

Mai întâi, două precizări: înţeleg prin „critica română" totalitatea studiilor literare româneşti, inclusiv istoria şi teoria literară, poetica şi comparatistica. Iar prin „difuzare", totalitatea acţiunilor de traducere, editare, prezentare şi difuzare comercială a acestor lucrări româneşti în limbi de mare sau de mică circulaţie, după împrejurări. Este o problemă care, de fapt, n-a fost pusă şi studiată niciodată în ansamblul său şi cu atât mai puţin în mod sistematic. Să punem deocamdată doar un număr de jaloane, fără a pretinde că am găsit soluţii la toate aspectele acestei probleme deosebit de complicate şi nu o dată, s-o recunoaştem deschis, destul de iritantă pentru mai multe categorii de factori implicaţi.

În mare, urmează să dăm răspunsuri cât mai exacte şi mai complete posibil la două serii de întrebări esenţiale: 1. ce s-a făcut, mai bine spus, ce nu s-a făcut până acum, pentru a vedea ; 2. ce se poate face în viitor, în mod necesar, practic şi cu şanse de succes. La ambele întrebări va trebui să ne amintim ce au făcut românii, traducătorii şi editorii români, dar apoi ce au făcut traducătorii şi editorii străini pentru difuzarea efectivă a criticii româneşti în limbi străine, pe plan internaţional.

Deci ce au făcut criticii români, în primul rând, pentru ei înşişi? Trebuie observat de la început că aproape toate realizările în acest domeniu se dato-

rează unor iniţiative individuale, unor relaţii personale, sau unor situaţii strict particulare, care nu aparţin nici unui plan de ansamblu. *La Science de la littérature* a lui M. Dragomirescu (3 vol., Paris, Gamber, 1921-1929), probabil prima lucrare de „critică" literară românească de circulaţie internaţională, se datorează unei iniţiative personale, autofinanţate după toate indiciile. Urmează un mare gol – nu iau acum în discuţie publicaţiile de istorie culturală ale lui N.Iorga, în primul rând, sau cele de lingvistică ale lui O.Densuşianu, Al.Rosetti şi alţii – pentru a semnala, în plină epocă de izolare stalinistă, doar o carte tradusă a lui Tudor Vianu, în spaniolă, *Las problemas de la metafora* (Buenos Aires, Editorial Universitario de Buenos Aires, 1967).

După 1970, în urma unei oarecari destinderi şi „liberalizări", se pot semnala şi unele progrese. Apare, de pildă, prima revistă de studii literare româneşti, în 1973. *Cahiers roumains d'études littéraires* (de care m-am ocupat personal, până în anul 1980) şi prima revistă română de literatură comparată, *Synthesis* (de care s-a ocupat Al.Duţu). Aceste publicaţii în limbi străine au jucat un rol precis – şi destul de important – în cunoaşterea criticii româneşti de către mediile critice, universitare şi, uneori, chiar editoriale străine. Dar, bineînţeles, tot iniţiativele şi relaţiile personale au fost esenţiale şi în aceste editări în străinătate. Astfel s-a întâmplat, de pildă, cu toate lucrările de poetică ale lui Solomon Marcus, în engleză şi germană, cu o teză de doctorat „de 3-ème cycle" a lui Dan-Ion Nasta, *Saint-John Perse et la découverte de l'être* (Paris, PUF, 1980), cu lucrările în italiană ale lui Marin Mincu, cu studiile în limba germană ale Dr.Eva Behring, dar şi cu colocviile organizate de Dr.Klaus Heitmann, *Rumänisch-deutsche Interferenzen* (Heidelberg, 1986), ori cu culegerea *Rumänistik in der Diskussion...* (Tübingen, 1986).

Precizez, cu toată claritatea : nu ofer câtuşi de puţin o bibliografie completă, ci doar puncte de reper şi de orientare din care se pot trage, totuşi, unele concluzii. Să mai adaug, în sfârşit, că tot unor iniţiative şi relaţii strict personale, fără nici un sprijin din partea statului sau a editurii româneşti (ca şi în toate cazurile enumerate mai sus) au apărut la Gallimard şi la P.U.F. şi cele... 5 cărţi de idei literare, hermeneutică, teorie literară şi comparatistă ale mele, editate între 1977-1988. Actor şi spectator în acelaşi timp, trebuie – vrând, nevrând – să mă citez. Este poate, foarte în treacăt fie spus, cel mai mare efort pe care l-a făcut critica română, înţeleasă în sens larg, de a pătrunde în străinătate. Una din cărţile franceze (*Etiemble ou le comparatisme militant*, din 1982) a stat la baza şi a unei versiuni japoneze editate la Tokyo, în 1988. Primul critic român în japoneză... O curiozitate, dacă vreţi, foarte „exotică"...

Ce au făcut în tot acest timp statul şi editura română comunistă, în ţară, pentru critica română în limbi străine ? Trebuie din nou spus deschis : foarte puţin. Cu prilejul unui congres internaţional de estetică de la Bucureşti s-au tradus – totuşi – la Univers, în 1972, doar din iniţiativa directorului de atunci al acestei edituri, Romul Munteanu, două volume de G.Călinescu, în franceză (*Etudes de poétique*) şi engleză (*Studies in Poetics*) şi unul de Tudor Vianu (*Aesthetische Studien. Metapher Kunst-symbolphilosophie*). Ele n-au avut, practic, spus cu tot regretul, nici un ecou. Asupra unor cauze de ordin general voi reveni mai jos.

O altă formă, deloc practicată pe scară largă, a fost coeditarea, prin tipărire în ţară şi difuzare externă. Aşa s-a realizat, de pildă, printr-un acord între Ed. Academiei şi Editions Klincksieck de la Paris, în 1978, volumul : *La sémiotique formelle du folklore. Approche linguistico-mathématique sous la direction du prof.*

Solomon Marcus. Este un savant cu spiritul relaţiilor internaţionale. Se pot nota şi unele iniţiative universitare, dar în tiraj foarte mic şi cu o difuzare confidenţială, gen *Rumänischdeutsche Kulturinterferenzen*, volum îngrijit de Andrei Corbea şi Octavian Nicolae (Iaşi, 1986). Nu mă refer acum la criticii români stabiliţi în S.U.A. şi care au publicat exclusiv în limba engleză numeroase volume şi studii. Cam acestea ar fi datele problemei noastre, evocată fără iluzii, într-o primă aproximare şi evaluare de ansamblu.

Să vedem acum ce se poate face efectiv – dincolo de orice mituri, prejudecăţi sau interese, mai mult sau mai puţin personale – prin eforturile noastre interne. Să începem deci, de această dată, cu noi înşine, cu noi românii, cei mai direct interesaţi într-o tot mai bună cunoaştere a criticii noastre în străinătate. Dar, mai întâi, trebuie să avem curajul să recunoaştem şi anumite aspecte, care rămân, deocamdată, negative. Ştim bine : există explicaţii şi cauze istorice precise. Nu le discut acum. Să vedem – totuşi – urmările pentru a găsi şi soluţiile.

Un fapt incontestabil pentru a începe : o mare tradiţie critică, să spunem naţională, de a publica în limbi străine, de a colabora la publicaţii străine, nu există încă. Ne amintim totuşi că Al.A.Philippide colabora, încă înainte de al doilea război mondial cu o cronică literară lunară, la *Le Mois*, pentru a nu mai cita prezenţa internaţională a lui Basil Munteanu, care a fost mult timp secretar de redacţie al importantei *Revue de littérature comparée* şi care a publicat la Paris, în 1938, o foarte cunoscută *Panorama de la littérature roumaine*, tradusă şi în engleză. Dar acestea sunt, să spunem, fenomene marginale şi „universitare". Se mai pot aminti o serie de colaborări româneşti la unele publicaţii critice specializate, străine, gen : *Poétique, New Literary History, Bulletin des amis de Montaigne* etc. Adevărul este că nici

E.Lovinescu, nici G. Călinescu, cei mai mari critici români, nu s-au preocupat, ei înşişi, de circulaţia lor externă şi n-au dat, în mod regretabil, un astfel de exemplu. Acesta ar fi fost fără îndoială fecund.

Un al doilea handicap provine din structura însăşi a criticii române. Ea este orientată în principal spre comentarea, sub formă de cronici, de foiletoane, a literaturii strict actuale, ea însăşi destul de puţin cunoscută. O astfel de critică – oricâte merite literare interne ar avea, şi ea le are fără îndoială – atrage totuşi puţin atenţia, prin forţa lucrurilor, traducătorilor şi editurilor străine. Trebuie reţinut un fapt esenţial şi după mine hotărâtor : tot ce s-a editat până acum în mod direct şi comercial în străinătate au fost în primul rând cărţi de idei, de probleme şi de metode generale, accesibile şi asimilabile unui public internaţional larg : teorie literară modernă, hermeneutică, literatură comparată. În al doilea rând, au fost editate numai cărţi despre autori bine cunoscuţi în străinătate, în Occident îndeosebi, gen : Saint-John Perse, Etiemble, Mircea Eliade. Aş adăuga în această ordine de idei şi pe Nicolae Tertulian cu al său *Georges Lukács* (Paris, Le Sycomore, 1980), care întrunea toate calităţile unei bune editări şi difuzări în intelighenţia pariziană de atunci : autor marxist, revizionist, excomunicat de stalinism etc.

Legată, în sfârşit, de tradiţiile noastre – sau mai exact de lipsa de tradiţie în acest domeniu – mi-aş aminti şi de o vorbă a lui Goethe, care spunea că „prezenţa este o puternică zeiţă". Or, până în 1970-1972, criticii români, clasici sau nu, n-au circulat, n-au participat – au fost împiedicaţi s-o facă – la congrese şi colocvii internaţionale, n-au colaborat la reviste străine etc. A fost încă unul din efectele nocive ale politicii de izolare culturală. O excepţie, foarte rară, o constituie Tudor Vianu, care

are – efectiv – o serie de colaborări internaţionale. Dar prezenţa sa rămâne foarte sporadică. Adevărul este că G.Călinescu şi E.Lovinescu au fost şi au rămas, din păcate, doi mari necunoscuţi în străinătate. De îndată ce un autor român, fie şi al unei teze de doctorat, a fost editat în străinătate, el a avut totuşi o şansă de a fi citit, citat şi cunoscut. Amintesc doar că în jurnalul lui Cesare Pavese este comentată favorabil teza lui Liviu Rusu, *Essai sur la création artistique*, iar René Wellek citează, la rândul său, cu elogii, teza lui D.D.Roşca, *L'Influence de Hegel sur Taine*. Numai două rapide indicaţii, care ne arată, îmi place să cred cel puţin, o cale de urmat.

Ce pot face acum, pentru ei înşişi, criticii români de azi, admiţând că este totuşi fără sens să plângem la infinit pe ruinele Troiei ? Mai întâi, o acţiune capitală : intensificarea la maxim a relaţiilor şi prezenţei personale la toate congresele, colocviile literare şi târgurile de carte. La toate. Apoi să fim convinşi că doar cărţile de teorie şi idei generale şi sintezele au, în primul rând, o şansă reală. *Istoria literaturii române* de I.Negoiţescu a găsit, de pe acum, un editor german. Contractul a fost semnat. De ce aceeaşi şansă n-ar avea-o, să spunem, şi *Istoria critică a literaturii române* de N.Manolescu ? În al treilea rând : nu trebuie ratată nici o ocazie de colaborare la o publicaţie străină. Cum să fie ea cunoscută, critica română, dacă nu circulă, nu se exprimă, nu se defineşte pe ea însăşi şi prin ea însăşi ?

Bineînţeles, voluntarismul şi iniţiativa personală nu rezolvă totul. Intervine acum rolul statului prin Ministerul Culturii, dar şi Uniunea Scriitorilor şi alte organisme. Nu ştiu încă foarte bine cu ce se ocupă exact *Fundaţia culturală română*, fostă asociaţia *România*. Aş vedea la acest capitol următoarele forme practice principale, de sprijin, ale prezenţei criticii româneşti în străinătate :

1. Finanţarea sub formă de avansuri şi împrumuturi, dintr-un fond special constituit, a unor traduceri – de tipul celor amintite mai sus – pentru a fi oferite pentru coeditare sau în vederea altor forme de editare şi difuzare străină. Mai precis : de îndată ce un critic român vine cu o ofertă şi cu un angajament precis (în cazul când editura străină nu are traducătorul său), acesta să fie sprijinit financiar de o editură română, care să preia întreaga lucrare. Iar selecţia s-o facă cererea şi oferta, în primul rând. N-are sens a investi bani în cărţi ce, evident, n-au nici o şansă, soluţie, ştim bine, iritantă, mai ales pentru veleitari, dar care trebuie privită lucid şi în faţă.

2. Reactivarea energică a tuturor revistelor româneşti de critică, literatură comparată şi istorie literară, care apar în limbi străine. Mă gândesc, în primul rând, la *Cahiers roumains d'études littéraires* (de a căror reapariţie se preocupă, de pe acum, actualul director al editurii Univers, cunoscutul critic Mircea Martin), la *Synthesis*, un anuar de fapt, organ al „Comitetului naţional de literatură comparată", la *Revues des études sud-est européennes.* Toate trei publicaţiile au dispărut practic, în mod regretabil, din circulaţie, prin apariţii neregulate. Reactivarea lor, printr-o subvenţie hotărâtoare, se impune cu necesitate. Dar aş aminti şi seria, concepută iniţial după model sovietic, *Revue roumaine, Rumänische rundschau* etc., care, reorganizată şi bine difuzată, ar putea aduce şi ea o serie de servicii. Ar trebui să ne reamintim şi de *International Journal of Romanian Studies, Dialogue, Revue d'Etudes Roumaines...*, *Mioriţa* etc.

3. O investiţie serioasă – şi ea priveşte întreaga literatură română originală sau tradusă – priveşte şi asigurarea prezenţei cărţii româneşti în librăriile străine, în primul rând, cele specializate. Ar trebui complet modificată şi optica şi legislaţia în vigoare.

Urmează a fi imaginate noi tipuri de concesionări şi comisioane. Să fie desfiinţată pretenţia veche, mai ales a *Ileximului*, ca partenerul străin să achite *anticipat* întreaga comandă de carte românească. Nu mai vorbesc de birocraţia prealabilă : comandă, răspuns de acceptare, apoi virarea sumei corespunzătoare într-un cont bancar, confirmarea băncii, apoi, în sfârşit, expedierea. Cu această metodă, orice operativitate dispare. Comerţul socialist de carte a fost o adevărată catastrofă a culturii române.

Am ajuns, în sfârşit, la punctul cel mai sensibil : ce pot face, efectiv, invitaţii noştri, traducătorii şi editorii străini, pentru critica românească ? Dar, mai întâi, să semnalăm şi în acest caz unele dificultăţi. Între colegi şi prieteni este bine să discutăm cu toată sinceritatea şi onestitatea.

S-a spus din capul locului : este, obiectiv vorbind, mult mai uşor să traduci proză, nuvelă sau roman decât critică şi teorie literară. Evident, există printre dvs. şi astfel de specialişti. Aş aminti doar pe Marco Cugno, de la Universitatea din Torino. Intervin apoi deprinderea şi competenţa, ca şi posibilităţile editoriale reale de care dispune fiecare. În trecut, între ţările socialiste şi Uniunile de scriitori – conduse peste tot de scriitori – existau în acest sens şi acorduri de colaborare şi chiar de reciprocitate, declarată sau mai curând tacită. Iar în aceste combinaţii critica literară n-avea, de fapt, mai nici un cuvânt de spus. Ea nu „spunea" ceva decât unui număr restrâns de universitari, de specialişti, de romanişti, în primul rând. Intervine şi comoditatea şi rapiditatea execuţiei. Lucrările de critică, teorie şi istorie literară sunt voluminoase. Pe când o plachetă de 40-50 de pagini, îndeosebi în versuri, nu implică – în mod curent – acelaşi efort. Faptul mi se pare evident. Şi el spune destul de multe.

Un rol important joacă şi existenţa relaţiilor personale ale traducătorilor cu casele de edituri. Ce poate interesa o editură occidentală în acest domeniu am amintit. Au toţi traducătorii capacitatea de a lua iniţiative şi de a le duce până la capăt? Rămâne de văzut de la caz la caz. În sistemul editorial comunist, care s-a prăbuşit, exista o anume specializare, pe literaturi şi compartimente. Un anume debuşeu era asigurat. Acum, în condiţiile editoriale de piaţă, totul devine mult mai complicat, mai riscant. Se cere mai mult spirit de iniţiativă şi ingeniozitate, relaţii şi tenacitate. Acesta poate fi stimulat, cum am văzut, prin diferite forme de cointeresare şi de coeditare. Dar pentru ca aceste mecanisme să intre efectiv în funcţiune, trebuie – mai întâi – să existe un număr de proiecte şi oferte precise şi realizabile.

Se poate porni, de pildă, de la un număr de critici români, care au pătruns deja – într-un fel sau altul şi într-o măsură oarecare – în străinătate, urmând a se extinde treptat raza vizuală. În orice caz, vechiul sistem zis „socialist", de a traduce doar vârfurile oficiale ale Uniunilor respective, fără a mai urmări apoi vânzarea, ecourile de critică şi celelalte şi-a pierdut actualitatea. Am intrat, în mod evident, într-o perioadă editorială nouă. Graniţele Europei literare s-au modificat. Ele s-au lărgit considerabil. A lucra în spirit european înseamnă a da atenţie şi criticii literare. Mai ales într-o perioadă când, în Occident, critica a devenit un gen foarte important şi, într-o anume privinţă, chiar dominant. Mari edituri pariziene, ca *Seuil* şi *Presses universitaires de France*, chiar şi *Gallimard* (şi multe altele), au devenit celebre (şi au făcut şi avere) editând din plin critică, eseuri, studii, lucrări de referinţă, dicţionare de toate tipurile posibile. Este un fenomen nou şi el ar trebui să dea de gândit

oricărui traducător şi editor întreprinzător de azi. Inclusiv celor care sunt cunoscătorii şi prietenii adevăraţi ai culturii române.

(1991)

II. IDEEA EUROPEANĂ ŞI LITERATURA EUROPEANĂ

1. Europa : o idee în expansiune

Se poate pune întrebarea : cât de dezvoltată este conştiinţa "europeană" printre români, ce audienţă efectivă are ea în cercurile politice şi intelectuale şi care este tradiţia sa în cultura noastră ? Răspunsurile, să recunoaştem, sunt destul de modeste şi mai ales neconcludente. Noi înşine am explorat doar parţial această problemă fără să fi ajuns la rezultate complete şi definitive. Ne-am interesat totuşi de începuturile ideii europene în cultura noastră, în speţă de „descoperirea" sa de către Iluminismul românesc[1] şi de conţinutul exact al ideii de „literatură europeană"[2]. Profitând şi de o recentă, concisă şi informată lucrare italiană[3], încercăm o primă sinteză aproximativă, strict introductivă. O spunem de la început : ea este susceptibilă de completări şi nuanţări. Dar câteva repere precise ne par de pe acum bine lămurite şi consolidate. Să plecăm deci de la datele elementare, esenţiale şi incontestabile ale problemei noastre.

Ce înseamnă, de fapt, „Europa" şi pe ce planuri se poate pune o astfel de întrebare ? Prima soluţie este, bineînţeles, cea „geografică". „Europa" este expresia, pe toate planurile, a continentului european. Dar dificultăţile nu întârzie să apară. Despre ce „Europă" este de fapt vorba : cea de vest, centrală sau de est, unde ne aflăm şi noi ? Disocierea este capitală, impusă de întreaga tradiţie istorică, politică şi culturală, extrem de diferenţiată, a continentului. Accepţia

centrală, dominantă, care face încă autoritate, este că prin „Europa" se înţelege deocamdată doar Europa occidentală. Trecem peste instituţiile politico-economice europene realizate după al doilea război, în plină dezvoltare, consolidare şi expansiune, pentru a ne limita doar la dimensiunea culturală şi literară europeană.

Încă de la începutul secolului, într-un articol celebru, F. Brunetière (1900) înţelegea prin „literatura europeană" doar cele cinci mari literaturi occidentale : franceză, germană, engleză, italiană şi spaniolă. Această concepţie a dominat – şi de departe – în istoria culturii, literaturii, inclusiv în literatura comparată, până prin deceniul al şaptelea, când Etiemble, într-o răsunătoare comunicare (1964), a contestat-o în mod radical. Noi înşine ne-am asociat polemic acestui punct de vedere al lucrării publicate doar în limba franceză (1982, 1988). În „literatura europeană" „intră" toate literaturile continentale, după cum în „literatura universală", în *Weltliteratur* (după formula goetheană), „intră" toate literaturile lumii. Deci toate literaturile estice, inclusiv cea română, sunt de fapt şi de drept „europene". Şi alţi comparatişti şi scriitori balcanici şi central-europeni au anticipat, susţinut şi polemizat pe această temă iritantă.

Pe cine trebuie să convingem noi, esticii ? Evident, în primul rând, pe purtătorii de cuvânt ai conştiinţei literare „europene", respectiv vestice. Operaţia nu este deloc simplă. Şi vom vedea imediat şi din ce motive. Mulţi dintre noi nu înţeleg şi nu asimilează încă astfel de obstacole. De unde necesitatea unei discuţii lucide, obiective şi fără prejudecăţi. Să admitem, totuşi, de pe acum, din punct de vedere strict teoretic, un adevăr incontestabil : Europa constituie, în primul rând, o totalitate cantitativă, de culturi şi literaturi, indiferent de localizarea lor geografică în interiorul continentului şi de limba folosită. Accep-

tarea acestei soluţii constituie deja un mare progres, deoarece ea contestă în mod radical prejudecata eurocentristă (vestică) încă dominantă în foarte numeroase cercuri politice şi culturale de pretutindeni.

Dar Europa nu constituie numai o totalitate cantitativă, ci şi una calitativă. Şi din această perspectivă, încă predominant eurocentristă, acordul şi consensul se realizează cu cea mai mare dificultate. Adesea, ele devin practic imposibile. Căci ideea esenţială nu poate să nu irite conştiinţele răsăritene : chiar dacă se admite teza – devenită între timp adevărat loc comun – a „unităţii în diversitate", această „unitate" se realizează doar în jurul culturilor şi literaturilor occidentale. Ele singure se simt şi se proclamă în continuare şi cu insistenţă drept „suma", „sinteza", „mama", „rădăcina" etc. culturii şi literaturii europene. „Patrimoniul comun" lor le aparţine. Ceea ce pare la o privire grăbită şi complexată drept exclusivism şi diferenţiere nejustificată. Corecţiunile care s-au adus : o Europă a „dialogului", a „schimburilor" şi a altor forme de comunicare şi colaborare sunt încă nesatisfăcătoare. Europa răsăriteană se simte mereu frustrată şi exclusă. Are sau n-are dreptate ? Să privim mai departe cu oarecare atenţie.

Mulţi dintre noi uită sau ignoră totuşi o mare, o copleşitoare realitate. Ea este de fapt cheia întregii probleme şi controverse : „Europa" – aşa cum se impune ea conştiinţei noastre culturale actuale – reprezintă rezultatul unei tradiţii şi al unui patrimoniu de valori spirituale comune milenare. Unii l-au definit printr-o imagine tridimensională : Europa este elină în adâncime, latină în extensiune, creştină în înălţime. Alţii vorbesc de un „corp istoric", de „caractere comune", de un „tezaur", de un *conservatorio* etc. etc. Dar toţi, fără excepţie – şi nu putem să nu le dăm dreptate – revendică o tradiţie şi o identitate culturală comună, de o mare vechime, prestigiu şi

soliditate. Iar a fi „european" înseamnă, în consecinţă, a cultiva, a apăra, sau măcar a adera la aceste valori recunoscute, cu respect, uneori cu veneraţie, drept specific „europene". Evident, trebuie neapărat să precizăm şi să enumerăm aceste „valori". Dar fără o rezolvare de principiu a problemei, confuzia va stăpâni, în continuare, multe din conştiinţele estice. Despre ce valori este deci vorba ?

Să deosebim, mai întâi, şi încă în mod radical, între valorile spirituale, între „Europa spiritului" şi valorile societăţii europene de consum. La acestea din urmă românii, mai ales, sunt deosebit de sensibili. Ei sunt atraşi, în primul rând, de această „Europă" şi nu de alta. Nu trebuie condamnaţi : după decenii de mizerie economică şi lipsuri şi de criză în continuare, cine nu doreşte magazinele pline, o *affluent society*? Sigur, Europa nu este doar un gigantic *supermarché*. Dar aceasta este vitrina sa cea mai imediată şi mai seducătoare pentru o populaţie care a stat decenii la cozi. Trebuie să dai dovadă de o mare ipocrizie sau de afectare negând această tristă realitate. Sau de o rupere totală de realitate, dispreţuind superior-filosofic „Europa untului" (C.Noica).

Numai că românii şi, în general, locuitorii ţărilor din Est – după al doilea război mondial, când Europa a fost împărţită în două blocuri antagonice – au suferit şi suferă încă şi mai mult din cauza lipsei altor valori europene. Mult mai importante şi fundamental europene. Europa şi-a realizat unitatea în jurul unor valori ideologice esenţiale : democraţie, libertate, drepturile omului, pluralism, economie liberă de piaţă. Această Europă fascinează, obsedează, constituie un adevărat model, un ideal pentru conştiinţele estice. Regimurile totalitare comuniste din Est au combătut cu violenţă tocmai aceste valori. Sistemul lor represiv era prin definiţie antieuropean, în timp ce întreaga rezistenţă din Est

era fundamental şi structural europeană. A fi „european", pentru conştiinţa civică a acestor ţări, a însemnat şi înseamnă deci a apăra, introduce şi asimila cât mai repede şi mai multe din aceste valori ideologice, brutal reprimate de comunism.

De unde un alt caracter specific al valorilor europene : ele sunt prin definiţie active, militante şi în continuă expansiune. Iar dinamica lor interioară nu le poate restrânge doar la un singur continent. Vocaţia lor este în acelaşi timp polemică şi universală. Ele vin inevitabil în conflict cu toate valorile neeuropene, restrictive şi deci reacţionare oriunde acestea sunt întâlnite.

O primă confruntare, cea mai directă şi mai brutală, încă departe de a fi consumată, este între naţionalismul şi provincialismul latent al Estului şi „internaţionalismul" european. Principiul european contrazice în mod radical principiul naţional, fecund în secolul trecut, în perioada de formare a statelor naţionale, devenit însă tot mai anacronic azi, la sfârşitul secolului 20. Conflictul izbucneşte cu violenţă mai ales atunci când el se prezintă sub forma noilor organizări statale europene : federalizarea şi comunitatea europeană, cu pierderea inevitabilă a unor atribute ale suveranităţii naţionale, sau ale statului naţional unitar, închis, centralizat etc. Este evident că mentalitatea autoritară, mai mult chiar : totalitară, nu poate apăra decât principiul statului naţional centralizat, controlat, autarhic. Drept urmare : conflictul naţionalism/europeism se dublează (şi de fapt el se confundă) cu conflictul : democraţie/totalitarism, libertate/opresiune, federalizare/suveranitate naţională. Tot ce este „european" devine deci şi transnaţional, antitotalitar, antinaţionalist, antişovin, antirasist, împotriva antisemitismului şi a oricăror altor discriminări.

În aceste domenii, idealul european este exemplar, intransigent şi activ. El nu mai reprezintă o

simplă idee abstractă, *a priori*, o construcţie pur ideologică, ci o realitate vie şi combativă. El recunoaşte în acelaşi timp, din plin, alteritatea şi diversitatea culturală a tuturor ţărilor europene. Dar el urmăreşte, totodată, realizarea unităţii europene, în primul rând în jurul unor valori ideologice comune şi nu doar specific culturale sau estetice. Creaţia literară şi artistică „specific naţională" rămâne originală, individuală, inconfundabilă, irepetabilă, în orice limbă europeană. Ea nu poate, n-are cum fi nivelată, anihilată etc. Ea se prezintă Europei cu întreaga sa personalitate. Dar fără asigurarea libertăţii de comunicare, suprimarea barierelor de orice fel şi anularea restricţiilor de orice natură, ea nu poate fi cunoscută. Riscul de a vegeta în continuare în obscuritate şi provincialism devine inevitabil. O mare pierdere nu numai pentru ea, dar şi pentru întreg patrimoniul cultural-literar european.

Ne exprimăm deci întreaga solidaritate cu principiile „umanismului militant" (T.Mann), cu ale „europeismului" definit prin valori active (Denis de Rougemont) : măsura omului, spirit critic permanent. Cu atât mai mult cu cât ideea europeană, în această accepţie, vine în conflict şi cu alte obstacole nu mai puţin enorme. Ce a reprezentat Europa după Yalta ? Un continent împărţit între două sfere de influenţe şi imperialisme. Evident, nu de aceeaşi calitate şi structură. Dar care a dus în mod inevitabil la definirea a două modele şi blocuri ideologic-culturale în conflict şi competiţie : american şi sovietic.

Mulţi teoreticieni ai „Europei" au conceput-o, în consecinţă, drept o a treia forţă între cele două blocuri. Această schemă pare azi în esenţă total depăşită după prăbuşirea blocului sovietic. Dar confruntarea continuă totuşi să existe. Naţionalismele estice, eliberate de constrângerea pseudo-internaţionalismului comunist, se arată în continuare agresive,

intolerante. Ele par să-şi ia revanşa. Vechile aparate ideologice de represiune dominante sunt şi ele pe faţă şi în mod incisiv antieuropene. O privire aruncată asupra presei româneşti de dreapta, camuflată diversionist sub eticheta „Europa", este suficientă pentru a ne convinge de acest fapt. Rezistenţele slavofile sunt şi ele enorme. Este Soljeniţîn, să spunem, un „european"? Identitatea culturală unică este refuzată. Iar când la această respingere se adaugă şi motivări de ordin religios (catolicism/ortodoxism), putem fi siguri că activismul european va întâlni în continuare mari şi greu de depăşit obstacole. Cel puţin pentru viitorul previzibill. Orice iluzie trebuie îndepărtată.

Problema se complică şi mai mult prin chiar natura ideilor europene. Ele sunt fundamental active, militante. Forţa lor de impact şi expansiune este extraordinară. Fenomenul este de altfel originar, perceptibil încă din faza Goethe-Mazzini, care concepeau „literatura europeană" ca pe o idee în acţiune. Dincolo de orice limitări şi „ţarcuri strâmte" : mai întâi naţionale, apoi – prin logica intrinsecă a ideii – vest-continentale, continentale, extracontinentale. Când formula astfel de idei, Goethe avea un roman chinez în mână. Ideea europeană are o vocaţie universalistă prin faptul că ea oferă un principiu, un „ghid", un model de orientare şi organizare globală, universală. Ea propagă toate valorile universal umane, unificatoare, cu funcţie efectiv planetară. De la democraţie la pluralism, de la drepturile omului la umanism. Aceste valori nu mai pot fi considerate ca exclusiv «occidentale»". Ele aparţin în epoca noastră întregii umanităţi. Ea pune şi rezolvă, în acelaşi timp, toate problemele lumii moderne : colonialismul, imperialismul, eurocentrismul, federalismul, principiul superstatului metanaţional, până la criza energetică şi

ecologică şi bomba atomică. Sunt probleme care interesează toate statele, toate tipurile de societate, întreaga colectivitate umană, fără nici o deosebire.

Această idee europeană în expansiune poate duce, în ultimă analiză, la efecte aparent paradoxale. Riscul său este chiar să dispară, să se dizolve printr-o generalizare şi răspândire extremă. Aşa cum s-a teoretizat „sfârşitul istoriei" prin generalizarea probabilă în întreaga lume a modelului democratic-economic american, tot astfel s-ar putea întâmpla şi cu ideea europeană. Ea devine modelul şi etapa finală a întregii culturi şi a tuturor literaturilor lumii. Literatura „europeană" şi cea „universală" tind astfel să se confunde. Iar aceasta din urmă să se identifice cu literatura pur şi simplu. Noi înşine am avansat în mai multe împrejurări o astfel de ipoteză.

Ea nu este deloc utopică. În 1970, *Asociaţia Internaţională de Literatură Comparată* a lansat proiectul ambiţios al unei „Istorii Comparate a Literaturilor în limbi europene". Că proiectul, foarte dificil, n-a fost încă realizat decât în parte este o altă problemă. Dar el include, pentru prima dată, în categoria „europeană", literaturile africane şi asiatice scrise în limbile vechilor imperii coloniale. Nu se omologhează, de fapt, decât o realitate evidentă. Şi odată cu limba pătrund şi în aceste literaturi şi valorile culturale şi ideologice europene. Nu poate fi vorba de deznaţionalizare şi nici măcar de aculturalizare. Doar de o sinteză de valori ideologice comune şi de valori estetice etern particulare. Se realizează, în felul acesta, modelul ideal al ideii însăşi de Literatură.

Modul cum spiritul şi cultura românească înţeleg şi asimilează această „Europă" în expansiune reprezintă o problemă de cea mai mare actualitate şi însemnătate. Se confruntă un număr de soluţii pe

care noi le reducem, printr-un efort de sinteză şi simplificare maximă, la trei. Evident, problema este deocamdată doar pusă :

1. Ignorarea pur şi simplu a Europei. „Nu-mi pasă de Europa dumitale". Curios (sau mai curând semnificativ) este faptul că acelaşi punct de vedere nu se întâlneşte numai în Caragiale, ci şi la E.Lovinescu şi G.Călinescu. Trecem peste împrejurarea că aceşti mari critici nu s-au preocupat niciodată să fie traduşi, să colaboreze, să „pătrundă" în Europa, opera lor să „circule" etc. Ba ultimul susţinea chiar polemic teza că „universalul este absolutul. Chestiunea răspândirii este de ordin cu totul secundar şi exterior şi depinde numai de legile difuzării." Această indiferenţă (de fapt agresivă) la confruntarea, verificarea şi acceptarea universală este rezultatul, în realitate, al unui mare complex de inferioritate-superioritate. Toate rezistenţele – şi azi extrem de active ale spiritului românesc naţionalist-şovin la ideea europeană – nu sunt de fapt decât efectul acestui inevitabil şi trist complex. El este dealtfel tipic tuturor culturilor „mici", „minore", practic încă necunoscute în „Europa".

2. Expatrierea, renegarea, renunţarea definitivă la limba şi cultura română, prin ruperea oricăror legături cu tradiţia culturală originară. Este soluţia, nu mai puţin tipică, a lui E. Cioran. Şi este dominată de un violent complex de inferioritate, tradus prin sarcasmul bombastic pentru condiţia, pretins oribilă, de a fi român. Dispreţul său pentru poporul român că nu este „european" atinge intensităţi nihiliste, maxime, aproape maladive. Semn de dezechilibru interior în orice caz. Ne aflăm chiar în faţa unui „caz". Probabil însă şi a unei poze. Singura reacţie firească este doar aceea de a fi, a scrie şi a rămâne român şi în România. Fără complexe de nici un fel : român şi

european în acelaşi timp. *Simplu, natural, constructiv.* Fără ifose şi pamflete deplasate. De unde, încă o soluţie. De fapt singura, practică şi recomandabilă :

3. A aduce, cu orice preţ, Europa acasă. La noi, în România. Altfel spus : a crea în limba română valori de semnificaţie şi circulaţie – măcar virtuală, potenţială – europeană. În acelaşi timp, a întemeia la noi în ţară instituţii culturale române şi europene (fundaţii, reviste, edituri etc.), a întreţine fără restricţii un climat şi regim de relaţii europene, a cultiva criteriile europene, a importa (cărţi, reviste etc.) valorile europene. A duce, în sfârşit, o politică culturală europeană, de stat şi mai ales particulară.

Dar a blestema de la Paris că nu suntem „europeni" şi a nu face nimic, dar absolut nimic, pentru cultura română, ca ea să se apropie, fie doar şi prin câteva vârfuri, sau sub unele aspecte, de cultura europeană, ni se pare egocentric şi steril. Nu este vorba de lipsă de patriotism, ci pur şi simplu de autism, grimasă şi uneori chiar de cabotinism. O atitudine regretabilă. Oricum am privi lucrurile. Chiar dacă destule rezerve sunt, sau pot fi, adesea şi din nefericire, îndreptăţite, în legătură cu realităţile româneşti, multe negative.

(1992)

2. Literatura europeană, azi

O documentată şi utilă teză italiană reactualizează în mod fericit conceptul de „literatură europeană"[1]. Este un bun prilej de a reciti unele izvoare, de a le privi într-o nouă lumină şi de a regândi întreaga problemă din perspectiva actuală. Ea nu mai este, nu mai poate fi aceeaşi, ca în epoca Goethe-Mazzini, spiritele care au „lansat" în mod explicit, manifest, ideea europeană în literatură. Dar unele premise au rămas aceleaşi, chiar dacă o serie de completări, retuşări şi nuanţe au devenit, între timp, necesare. Mai mult chiar : definiţia „originară" a „literaturii europene" este, sub nu puţine aspecte, mai limpede, mai fecundă, mai stimulativă decât multe din reelaborările ulterioare, adesea pur academice. Căci dintr-o problemă ideologică militantă de primă importanţă şi de o actualitate evidentă, „literatura europeană" se transformă repede într-o temă pur istorico-literară de factură universitară tradiţională. Din fericire, o serie de luări de poziţii actuale, puternic motivate ideologico-politic în contextul epocii contemporane, îi redau din vechiul suflu, pierdut pe parcursul a nu puţine consideraţii neutre, descriptive, strict documentare. În mod evident, „literatura europeană" este ceva mai mult. Cu mult mai mult...

Privită în miezul său, problema ridică o întrebare esenţială : ce este „literatura europeană" ? De unde alte două întrebări-cheie : 1. Care sunt dimensiunile

(spaţiale, lingvistice etc.) ale acestei literaturi ? şi 2. În ce constă ea : care este specificul său, care sunt tendinţele şi valorile sale tipice ? Răspunsul obligă nu numai la idei limpezi, dar şi la opţiuni precise. În plus, ideea „literaturii europene" se cere gândită până la capăt, în toate implicaţiile sale. Multe sunt paraliterare, inclusiv de ordin ideologic. Această reacţie depăşeşte cu mult obiectivele comparatismului strict academic. Termenul originar, goethean, *Weltliteratur* (Eckerman, 31 ian. 1827) care introduce şi pune în circulaţie întreaga problemă, este plin de ambiguităţi. Se susţine, în genere, că „literatura europeană" nu se confundă cu cea „universală" ; că Goethe nu avea în orice caz această noţiune ; că el se gândea de fapt doar la marile literaturi occidentale etc. Textul este însă foarte clar : când Goethe a vorbit pentru prima dată de *Weltliteratur*, el avea în mână traducerea unui roman chinez. Deci dimensiunea „universală" a lui *Weltliteratur* era nu numai implicită, ci şi explicită în spiritul şi limbajul său. Respingând ideea de „model literar", el precizează : „Nu trebuie să ne spunem că modelul să fie chinezesc sau sârbesc, sau Calderon, sau *Nibelungii*". Deci, nici chinez, nici slav, nici spaniol, nici german. Chiar şi această simplă enumerare dovedeşte că „literatura universală" (sub formă canonică sau nu) era gândită de Goethe ca o totalitate, că ea cuprinde literaturi naţionale din toate zonele geografice şi lingvistice şi că ea se confundă, de fapt, cu literatura ca atare, cu literatura pur şi simplu. Orice limitare este, în orice caz, exclusă din principiu şi de la început.

Să redeschidem şi celălalt mare precursor, Mazzini, cu al său celebru manifest. *D'una letteratura europea* (1829). Observăm imediat aceeaşi ambiguitate şi alternanţă de sensuri, produsă de faptul că la acea epocă literatura „europeană" era, într-adevăr, singura

bine cunoscută, şi că întregul context al discuţiei era „european" : o revistă europeană, o limbă europeană etc. Şi el vorbeşte de o entitate „Europa", de *„una tendenza europea"*, caracterizată prin note universale : „o armonie de necesităţi şi' dorinţe, o gândire comună, un suflet universal, care orientează noţiunile pe drumuri conforme aceluiaşi ţel" (XIX) etc. Toţi cei care i-au urmat au gândit „Europa literară" în aceiaşi termeni : patrimoniu comun, comunitate a spiritelor creatoare, izvoare şi idealuri comune, într-un cuvânt unitate culturală. Ea este asigurată de o serie de valori specifice. Cultura europeană este, în esenţă, latină în extensiune, elină în adâncime, creştină în înălţime. Aceste valori des invocate de toţi teoreticienii „Europei literare" (exemplul cel mai tipic este oferit de E.R.Curtius) nu sunt în exclusivitate valori vest-europene. Limitele lor sunt efectiv fluide, dar ele nu se reduc în nici un caz la un patrimoniu închis, restrictiv vest-european. Europa (culturală, literară etc.) formează o unitate gândită ideal, fără bariere. Este un punct de vedere reafirmat de toate spiritele paneuropene contemporane. Denis de Rougemont între alţii, de amintit pentru claritatea mesajului[2]. Ideile de umanism, persoană, pluralism, democraţie, drepturile omului etc. sunt cel mai des invocate. Un filosof român, Constantin Noica, adaugă şi „primatul valorilor autonome"[3]...

Adversarii „literaturii europene" – mult mai numeroşi decât s-ar crede – invocă existenţa literaturilor naţionale (incontestabilă !) pentru a combate o presupusă unificare, omogenizare, nivelare pe care ideea „europeană" ar presupune-o. Interpretarea este cu totul abuzivă. „Literatura europeană" (ideal sau realitate) nu implică desfiinţarea, anihilarea sau primejduirea într-un fel oarecare a literaturilor naţionale. Realitatea evolutivă a tradiţiilor şi limbilor naţionale rămâne în continuare la fel de vie, în ciuda oricărei

răspândiri a unei sau a unor limbi internaţionale. Raportul esenţial dintre „european" („universal") şi „naţional" este numai unul de unitate în diversitate, de diferenţiere în uniformitate, de implicare şi integrare reciprocă. Nici un teoretician serios al „literaturii europene", începând cu critici şi eseişti ca T.S.Eliot şi terminând cu comparatişti ca L.Foscolo Benedetto, n-au gândit altfel[5]. Dreptul european la pluralitate şi diversitate literară este imprescriptibil şi inviolabil. Nu se poate vorbi în nici un caz de un bloc coerent, de omogenizare latentă sau programată. „Internaţionalizarea" şi „europenizarea" literaturii (vom vedea imediat în ce sens) este una, uniformizarea şi supranaţionalizarea este alta. Din convergenţa heterogeneităţilor naţionale rezultă general-umanul în expresie literară, nu o literatură apatridă şi nediferenţiată. Ideea este larg îmbrăţişată, inclusiv de comparatişti[6]. Scriitorul „european" pleacă de la realităţi naţionale, dar el subînţelege în mod constant, în întreaga sa operă, existenţa şi prezenţa „Europei" în totalitatea dimensiunilor sale. El scrie în perspectivă europeană, cu „Europa" integrală, întrevăzută, visată, imaginată în filigran. Idealul este deci scriitorul „naţional"[7] cu spirit, educaţie şi aspiraţii europene. Acest tip de scriitor va rămâne încă multă vreme figura polară a literaturii efectiv europene în curs de constituire.

Nota dominantă a acestei literaturi este un model specific de relaţii literare şi culturale, de definit cu toată claritatea. Este sensul tare, am spune, al ideii de „literatură europeană". Bazele sale au fost puse în secolul 19, în perioada Goethe-Mazzini, D-na de Staël, urmaţi de Villemain, J.-J.Ampère, Philarète Chasles, Carlyle. Toţi aceşti precursori urmează a fi reluaţi, sistematizaţi şi reformulaţi în termenii actuali de la sfârşitul secolului 20. În orice caz, se simte

nevoia unei puternice reactualizări şi reafirmări a acestui model devenit clasic într-o perioadă când nu puţine obstacole şi bariere i se opun încă :

1. Literatura europeană – şi implicit „universală", sinonimia celor două noţiuni fiind, la acest nivel, fundamentală – presupune comunicare şi circulaţia literară liberă, stimularea şi intensificarea continuă a schimbului de valori de pretutindeni. Goethe vorbeşte de „uşurinţa comunicaţiilor", de „multiplicarea şi rapiditatea relaţiilor". „Cine vrea să înţeleagă pe poet/ Trebuie să meargă în ţara poeţilor"[8]. Expresia franceză corespunzătoare a epocii este „circulaţia literară", „comerţul internaţional", „liberul schimb". Ideea reapare şi la mulţi comparatişti moderni[9]. Realizarea acestor schimburi se produce în primul rând prin traduceri (un important articol al Dnei de Staël din 1816), dar şi prin colaborări internaţionale, asociaţii, colocvii etc.

2. Literatura europeană (=universală) cere şi stimulează cooperarea şi influenţa reciprocă. Ea promovează o literatură permeabilă, receptivă, sensibilă, deschisă asimilărilor creatoare, diferenţierii şi alterităţii. Cultivarea raporturilor amicale („paşi prieteneşti"), „corectarea" şi „toleranţa" reciprocă devin necesităţi şi imperative morale şi literare de prim ordin. Şi aceste expresii sunt goetheene. De aceeaşi orientare sunt şi alte formule excelente (uitate), tot de epocă : „*Weltliteratur*... altfel spus concilierea punctelor de vedere opuse" (Villemin) sau „schimbul multilateral" (*ein wechselseitiger Austausch*) (T.W.Danzel)[10]. Studiul „influenţelor" literare străine, care încep să fie recunoscute şi studiate sub această emulaţie (şi care se transformă în perioada pozitivistă în simplă erudiţie istorico-literară), are la origine conştiinţa participării la tradiţii şi valori europene, recunoaşterea şi cultivarea elementelor literare co-

mune, internaţionalizarea creaţiilor locale, ieşirea din izolare, lărgirea orizontului. „Cine nu cunoaşte decât o literatură nu cunoaşte decât o singură pagină a cărţii" (Mazzini).

3. Literatura europeană (=universală) încurajează competiţia şi spiritul de emulaţie al literaturilor naţionale, care-şi păstrează în continuare individualitatea, specificul şi aspiraţiile specifice. Fiecare are însă un rol de jucat şi Goethe apasă încă o dată pe ideea necesităţii ieşirii din „ţarcul strâmt", prin depăşirea izolării şi a provincialismului, în primul rând a literaturii germane. Ea are „misiunea" sa, dar fără complexe, infatuări şi „înfumurare pedantă". În această situaţie se află de fapt toate literaturile. D-na de Staël făcuse aceeaşi teorie : *De l'émulation* (*De la Littérature*, II, III). Concurenţă constructivă deci, în spirit amical, colegial, confratern. În termenii lui Mazzini de „fraternitate" universală. Personalitatea naţională nu se pierde, nu se estompează, ci este stimulată să dezvolte un spirit de colaborare creatoare, să cultive universalitatea general-umană, diversificată şi exprimată în forme naţionale. În felul acesta, agresivităţile naţionaliste şi şoviniste se şterg, se estompează, devin chiar imposibile.

4. Literatura europeană (=universală) constituie bunul comun al întregii umanităţi, care devine – tot cu o expresie goetheană – o „patrie lărgită", „extinsă" (*erweitertes Vaterland*). Ea constituie o comunitate de valori, idei, forme literare etc., la care toţi au liber acces. Europa literară reprezintă deci un patrimoniu comun. Ea este rezultatul unei colaborări active intercontinentale. Goethe, apoi Mazzini întrevăd „aurora unei *Literaturi europene*: nici un popor nu va putea spune că a făcut-o singur, toate au contribuit la fundarea sa". Astfel de idei pluteau în aer şi ele îşi păstrează şi azi întreaga lor actualitate şi forţă de

impact. Foarte puţin cunoscut este şi un text francez din 1826 : literatura este o „proprietate publică şi o bogăţie naţională şi chiar universală" (N.Lemercier)[11]. Deci un bun care devine general-accesibil fără restricţii de nici un fel. Depăşirea prejudecăţilor naţionaliste, „răutăţii intolerante", „mediocrităţii leneşe" (am citat din nou pe Mazzini) devin necesităţile absolute ale acestui spirit european, obstacole de depăşit cu orice preţ. Un „nou umanism", o „civilizaţie universală" se cer deci instaurate. Astfel de apeluri se fac auzite cu multă insistenţă mai ales în epoca noastră după terminarea celui de al doilea război mondial, chemată la reconstrucţie şi reorganizare internaţională (T.Mann, 1945)[12]. Evoluţia evenimentelor pe continentul european din ultimele decenii, în Vest şi Est, reactualizează tot mai urgent şi mai energetic ideea comunităţii (literare etc.) europene.

Noile realităţi – dar şi întreaga tradiţie a ideii literare europene – readuc în discuţie şi o altă problemă esenţială : care sunt dimensiunile şi frontierele literaturii europene ? Răspundem fără nici o ezitare : „literatura europeană" nu se poate restrânge, în nici un caz, doar la câteva mari literaturi vest-europene. Literaturile central-europene şi est-europene sunt nu mai puţin europene. Estul face parte şi el din Europa. A-i recunoaşte identitatea europeană şi a-l integra în sistemul european de schimburi literare, în dublu sens, în înţelesul definit mai sus, constituie concluzia logică a conceptului de „literatură europeană" astfel definit. Este o necesitate esenţială a epocii, o consecinţă firească a modului de a gândi european în literatură. Scriitorii estici, de toate naţionalităţile, au tot dreptul, ca europeni cu personalitate distinctă, să circule, să publice, în mod firesc, oriunde în Europa şi în lume. Nu este vorba nici de „cosmopolitism", nici de pierderea identităţii

naţionale, ci de necesitatea dialogului literar – intens european – fără restricţii şi obstacole artificiale. Deprovincializarea radicală presupune europenizarea graduală, selectivă, constructivă şi integrarea progresivă – în diferite forme de cooperare, la scara internaţională – a tuturor scriitorilor din Europa.

Trebuie reamintit, în acelaşi timp, că toţi marii promotori ai „literaturii europene" au gândit această realitate fără restricţii, ierarhizări şi bariere geografice sau de altă natură. Limitarea doar la marile literaturi occidentale a fost de la început exclusă. Goethe, am văzut, recunoştea şi existenţa literaturii sârbeşti şi „boeme" (din care a şi tradus). Mazzini vorbea de o Europă „de la Neva la Ebru" (anticipînd formula lui De Gaulle „de la Atlantic la Urali"). El cita scriitori spanioli, danezi şi ruşi (Kozlov, Pozharscky, Puşkin, toţi de „tendinţă europeană"), credea într-o literatură „unică pentru toată Europa". Cultura europeană comună est-vest (referinţă mai puţin cunoscută) a fost afirmată şi de Jules Michelet[13].

Comparatiştii aşa-zicând „clasici" (toţi de formaţie occidentală) n-au mai revenit cu insistenţă şi cu atenţia necesară asupra ideii europene. Nu acesta a fost totuşi cazul lui Arturo Farinelli în *Il signo di una letteratura „mondiale"* (1925). După 1945, recunoaşterea literaturilor central şi sud-est europene, rusă şi slave în general, devine cu atât mai mult o evidenţă, nu numai literară, dar şi geopolitică şi ideologică. Cine ar mai concepe azi cu seriozitate o „literatură europeană" fără ruşi, polonezi, jugoslavi, unguri, cehi, bulgari etc? Contribuţiile slave la literatura şi conştiinţa europeană au atras, nu o dată, atenţia cercetătorilor şi comparatiştilor[14]. Faptul că Denis de Rougemont în *Lettre ouverte aux Européens*, care nu uită nici pe albanezi, nu se adresează şi ruşilor (care au adus totuşi atâtea contribuţii esenţiale la dezvoltarea literaturii europene şi mondiale – Dos-

toievski, Tolstoi – etc.) nu poate fi considerat decât ca regretabil.

Toate valorile recunoscute ca specific europene au circulat şi au fost receptate, reinterpretate etc. şi în estul Europei. Teritoriul şi frontiera lor sunt acolo unde aceste valori sunt asimilate, cultivate, apărate, oriunde în spaţiu. Este şi cazul culturii şi literaturii române care începe să descopere în mod precipitat, intens şi entuziast, Europa, încă din perioada Luminilor[15]. Literatura română cultă este, în esenţă, de structură şi vocaţie europeană. Toţi marii săi clasici şi în primul rând Eminescu sunt animaţi şi exprimă un spirit european. Ideea română-europeană are o curbă sinuoasă, este adevărat, mai ales în ultimele decenii, dar este semnificativ că o revistă literară-ideologică *Ideea europeană* a apărut în România între 1919-1928. Tradiţia bizantină, atât de puternică în sud-estul continentului, este la fel de europeană ca şi cea latină. S-a afirmat de altfel, tot în această zonă, că începutul culturii europene datează, de fapt, de la Conciliul de la Niceea, din 325, continuat în alte şase reuniuni până în anul 787[16]. În orice caz, „naşterea" Europei este plurală, policentrică. Roma şi Bizanţul sunt, în perspectivă europeană – convergente şi complementare. La fel Parisul şi Atena. Şi alte centre. Se poate chiar spune că „centrul" actual al Europei este oriunde se ia o iniţiativă sau se realizează o convergenţă şi o cooperare de semnificaţie şi audienţă europeană, în Vest sau Est. Monopolul elitist al unui singur centru (Parisul, de pildă) a devenit în orice caz inacceptabil.

Expresia tradiţională a tendinţei care neagă concepţia regenerată, modernă, a „literaturii europene" poartă numele – bine cunoscut – de „eurocentrism". Termenul exprimă un ansamblu de atitudini şi orientări care se opun direct sau indirect

constituirii şi dezvoltării „literaturii europene" în termenii definiţi mai sus :

1. În forma sa cea mai directă şi agresivă, eurocentrismul (respectiv : restrângerea literaturii europene la câteva mari literaturi vestice ale unor ţări cu foarte mari imperii coloniale) constituie o formă de imperialism şi colonialism cel puţin cultural. Ideologie, în mod evident, depăşită de noile tendinţe şi realităţi ale lumii contemporane, dar cu urmări încă evidente în unele studii comparatiste şi literare. A vorbi, de pildă, într-o revistă comparatistă, de existenţa „literaturii coloniale", chiar şi după lichidarea imperiilor coloniale, este doar un singur exemplu[17]. Imaginea restrictivă, manipulată, tendenţioasă a „Orientului" pusă în circulaţie de unii occidentali, aparţine aceleiaşi mentalităţi anacronice. Refuzul literaturilor nonoccidentale şi absenţa schimburilor culturale constituie vestigii imperialiste, denunţate energic şi în studii comparatiste foarte recente[18].

2. Proclamarea explicită sau implicită a superiorităţii indiscutabile a modelului literar vest-european, urmată de ierarhizarea întregii literaturi mondiale în funcţie de criteriile şi scara de valori vest-europene constituie o altă formă (clasică) de eurocentrism. El apare cu claritate încă la F.Brunetière, în articolul său din 1900, deschis totuşi pentru epocă, *La Littérature européenne.* Critici actuali, ca R.M.Albérès şi W.Weidlé, în sintezele şi pledoariile lor „europene", sunt animaţi mai mult sau mai puţin explicit de aceeaşi convingere. Ea este mult mai răspândită decât s-ar bănui, deşi spiritul timpului impune – cu o insistenţă tot mai evidentă – o surdină unor astfel de profesiuni de credinţă.

3. Eurocentrismul cunoaşte şi forme de exclusivism radical, uneori absurd. Teza, larg răspândită în

unele sfere comparatiste, conform căreia doar *the western heritage* formează obiectul acestei discipline este una dintre acestea. O formulă ca a lui Fernand Baldensperger (ceva mai veche), *La Littérature universelle selon l'esprit occidental* (*Annales de l'Université de Paris,* 6/1934, pp.532-560) exprimă întreg spiritul eurocentrist : literatura universală este doar ceea ce Occidentul recunoaşte ca atare. În forma sa extremă, eurocentrismul ajunge la afirmaţii ca acestea, care ne scutesc de orice comentariu :

> „Nu există, la drept vorbind, literatură decât în Europa occidentală sau după exemplul său" (René M.Guastalla)[19].

Existenţa literaturilor tradiţionale (indiene, arabe, africane, chineze, japoneze etc. etc.) este negată dintr-un condei...

4. O consecinţă a acestor convingeri exagerate este proclamarea Europei occidentale şi a literaturilor sale drept „centrul" unic de radiere şi educare al literaturilor, lumii. Europa de vest este „metropola geniului uman", „motorul lumii". Ea a inventat totul în cultură şi civilizaţie. Modelul său se impune cu necesitate lumii întregi care doar „copie" Europa. Hegemonia Vestului este şi rămâne indiscutabilă. Se transferă fenomenul sincronizării civilizaţiei şi tehnicii, într-adevăr în plină şi inevitabilă expansiune, întreg domeniului cultural. Ceea ce, în mod teoretic şi practic, duce la prejudecata că toate literaturile lumii au un singur „centru", un singur „izvor", un singur „model", vestic de inspiraţie (anglo-saxon, francez, german etc.). Studiile şi bibliografiile comparatiste grupate pe capitole : „influenţe franceze", „engleze", „germane" etc. asupra tuturor celorlalte literaturi sunt un reflex al acestei mentalităţi restrictive, unilaterale, chiar dacă inocente, mai totdeauna de bună credinţă. Experienţa, dacă nu

convingerea european-universalistă, dovedeşte totuşi că *nu o singură* literatură poate fi „centrul" sau „motorul" tuturor celorlalte, că nu succesul „parizian" sau „londonez" este unicul criteriu de consacrare şi formă de existenţă literară. Unii comparatişti actuali denunţă de altfel pe faţă această *concepción antipática* (Claudio Guillén)[20].

5. Există, în sfârşit, şi alte forme mai puţin declarate de eurocentrism, ceea ce nu înseamnă că ar fi mai puţin evidente, radicale şi active. Una, foarte răspândită, este ignorarea, dezinteresul tacit, învăluit în forme politicos distante, pentru tot ceea ce nu constituie literatură occidentală sau pro-occidentală (influenţată în mod direct, tradusă, cu program literar vestic etc.). O astfel de atitudine este frecventă, am spune chiar tipică, marilor *media* actuale, spiritelor jurnalistice de pretutindeni, fără pregătire literară, filologică, lingvistică etc., care propagă doar literatura ultimelor apariţii imediat accesibile. În acelaşi sens lucrează şi specializarea academică, necunoaşterea limbilor străine, o serie întreagă de restricţii şi obstacole de ordin pur practic. Nu poate fi negată realitatea acestor fapte. Răspunsul este specializarea necesară (recomandabilă nu numai studiilor vest-est, extrem-orientale de pildă[21], dar şi europene), dublată de conştiinţa constantă a existenţei „literaturii universale". Altfel spus, al specializării, care, chiar atunci când îşi restrânge în mod conştient, metodologic, raza vizuală, nu neagă în vreun mod oarecare existenţa literaturilor ce se sustrag competenţei sale fatal limitate. Este vorba de a avea doar preconceptul constant al modelului relaţiilor literare internaţionale definit anterior şi de a-l aplica în mod consecvent în sfera proprie – fie ea şi inevitabil restrânsă – de activitate. Atât şi nimic mai mult. O astfel de exigenţă nu este excesivă, ci strict recomandabilă.

Este cazul a reaminti că reacţii antieurocentrice foarte limpezi s-au putut semnala – şi nu de azi – la o serie întreagă de comparatişti europeni şi americani. Orientarea unui Etiemble sau Wellek este bine cunoscută. O sinteză a acestor luări de poziţii, împreună cu noi argumente, am realizat chiar noi înşine într-o lucrare anterioară[22]. Activitatea *Asociaţiei internaţionale de literatură comparată*, ca şi proiectul său de vastă sinteză (*Histoire comparée des littératures de langues européennes*) părăseşte tot mai decis vechea orientare eurocentrică tipică mediilor academice occidentale tradiţionale. Ea este tot mai evidentă în domeniul studiilor comparate *East-West-Relations*, înţelegând prin „Est" literaturile extrem-orientale (studii animate mai ales de A.Owen Aldrige), latino şi sud-americane[23], central şi sud-est europene etc. Se acceptă tot mai puţin prejudecăţile provincialiste, proclamarea tendinţelor vest-europene (efectul unor accidente social-istorice) ca universale, aplicarea mecanică a termenilor occidentali la genuri, forme şi structuri literare orientale, impunerea modelelor vestice în Est etc.[24]. Antieurocentriste erau, în esenţă, şi concepţiile anterioare ale lui T.S.Eliot, care cerea încă în *Tradition and the Individual Talent* (1919) considerarea întregii literaturi europene începând cu Homer ca având o „existenţă simultană", în cadrul unei „ordini simultane". La fel, ideea lui Harry Levin conform căruia „toate literaturile" formează *one organic continuum* (*Grounds for Comparison*, 1972, p.35). Estul – apropiat sau depărtat – este inclus în definiţie.

Pentru a păstra măsura dreaptă a lucrurilor, trebuie precizat şi uneori chiar subliniat că eurocentrismul a avut – şi sub unele aspecte continuă să aibă şi azi – şi un rol pozitiv. Cu toate limitările sale, cultura vest-europeană a adus şi aduce o contribuţie emi-

nentă la conservarea, transmiterea şi studierea tuturor culturilor orientale moarte sau vii. Sinologia, de pildă, este – a fost în orice caz – o ştiinţă „franceză". Pe de altă parte, apărarea valorilor occidentale ameninţate în diferite împrejurări istorice (mai vechi sau mai noi) a constituit şi constituie un enorm serviciu adus întregii umanităţi. Pe măsură ce noile valori europene se vor cristaliza şi impune, „apărarea Occidentului" (temă clasică în cultura vestică : Henri Massis *et al.*) îi va schimba conţinutul şi, în orice caz, raza de acţiune. Dar această capacitate mereu verificată de rezistenţă, continuitate şi expansiune nu poate fi negată în nici un caz Occidentului. Meritul său este istoric.

Să reţinem şi faptul că eurocentrismul, în condiţii istorice date, constituie un fenomen normal, natural. Tradiţiile culturale şi literare comune, o cunoaştere inevitabil mai bună a literaturilor aparţinând acestui patrimoniu, popularizarea lor firească prin întregul sistem de studiu şi educaţie, cunoaşterea limbilor occidentale de circulaţie, toate acestea i-au dat inevitabil naştere. Şi apoi de ce s-ar plânge în toate împrejurările literaturile estice că nu sunt de multe ori bine cunoscute, luate în consideraţie, cultivate etc. ? Vina nu este numai a culturilor occidentale. Culturile estice (împrejurări istorice nefavorabile, profund coercitive, totalitare, izolaţioniste, lipsă de aspiraţii europene, complexe şi tradiţii restrictive, teorii evazioniste, chiar capitularde – de tipul „sabotarea" şi „ieşirea din istorie" etc.) n-au făcut adesea tot ce puteau face pentru a „intra" efectiv în Europa şi deci a fi socotite ca partenere legitime, egale în principiu, de dialog şi schimburi intelectuale.

Prejudecăţii eurocentrice, azi în reflux, i se opune o deschidere tot mai consecventă şi mai energică spre universalitatea literaturii. Doar că antieurocentrismul a devenit, mai ales în perioada actuală, o

teorie mai complexă şi mai completă. Ea este literară şi trans-literară în acelaşi timp. „Literatura europeană" nu mai este, nu mai *poate* fi gândită azi doar în termeni pur literari. În definiţia sa intră şi valori ideologice, morale, o adevărată sinteză spirituală. Mazzini însuşi (pentru a ne întoarce din nou la izvoarele literar-europene) vorbeşte, cum am văzut, de o „gândire comună", de un „suflet universal", de un „gust mai universal" care absoarbe, depăşeşte şi rectifică „gustul exclusiv" naţional. Se preconizează de pe acum o dublă universalizare, căreia studiile literare actuale, comparatiste în primul rând, nu i se mai pot sustrage : 1. Literatura universală include *toate* literaturile din Vest (extremul occident) şi Est (extremul orient) ; 2. Literatura europeană, a cărei vocaţie universală a fost proclamată de toţi iniţiatorii săi, exprimă, apără şi propagă toate valorile universal-umane. Acestea din urmă constituie o realitate incontestabilă, chiar dacă europeanul are uneori tendinţa abuzivă să se identifice doar el cu „omul universal". Universalitatea umană este rezultatul unei convergenţe, aspiraţii şi vocaţii comune a conştiinţelor active, lucide şi evoluate de pretutindeni. În stilul mesianic-retoric al epocii, Mazzini proclamase acelaşi mesaj : „Noi renunţăm la orice prejudecată naţională şi spunem tuturor scriitorilor cei mai importanţi ai tuturor popoarelor şi de toate vârstele : veniţi !" Acest limbaj, altfel formulat, îşi păstrează întreaga sa actualitate şi semnificaţie.

Reflecţia comparatistă modernă – când depăşeşte stadiul pur istoricist al studiului relaţiilor literare internaţionale – recunoaşte existenţa fenomenului literar european deschis, dinamic, în plină expansiune. Altfel spus, al realizării sale progresive, pe etape, prin asumarea universalităţii literare integrale. Dar nu conform unui model normativ eurocentric, ci prin lărgirea continuă a ideii „literaturii europene".

Nu în sensul extinderii geografice nivelatorii, ci al identificării treptate cu ideea însăşi de „literatură universală" şi, la limită, cu însăşi ideea de „literatură". Procesul devine posibil prin subsumare, inducţie şi generalizare continuă. Ori de câte ori se demonstrează, de pildă, realitatea şi migraţia curentelor literare *dincolo* şi *peste* frontierele literaturilor naţionale, sau conceptul de literatură (european la origine) este sau poate fi raportat şi unor scriitori extra-europeni (africani, asiatici etc.), este evident că „literatura europeană" a primit o altă definiţie, mult mai extinsă şi vădit generalizantă. Dacă se recunoaşte „literaturii europene" o pluralitate de rădăcini şi izvoare comune (greco-latine, iudeo-creştine, germane, celtice, arabe[25], slave etc.), de ce acelaşi model nu s-ar aplica şi literaturilor din alte zone, la limită totalităţii literaturilor? Dacă se admite acest principiu pentru Europa, de ce el n-ar fi valabil şi pentru alte literaturi şi chiar pentru întreaga literatură universală?

Tendinţa, tot mai evidentă, de a identifica în acest sens „literatura europeană" şi cea „mondială" este deci firească prin însăşi vocaţia universalistă originară şi intrinsecă a „literaturii europene". Dacă ea păstrează încă o determinare geografică aparent limitată, restrictivă, faptul se explică în primul rând prin localizarea în Europa a primelor teorii universaliste. Apoi, mai ales, prin considerarea implicită sau explicită a Europei ca simbol al întregii mondialităţi literare. Se pleacă totdeauna de la cunoscut la necunoscut. În orice caz – şi o antologie de texte şi manifeste comparatiste esenţiale de tipul *La letteratura del mondo* (1984) de Armando Grisci, preocupată de „mondialitatea literaturii" o dovedeşte din plin – reflexia comparatistă fundamentală (de la G.Mazzini, la A.Farinelli şi L.Foscolo Benedetto şi E.Auerbach) tinde în mod constant la omologarea teoretică. Nu factuală, ci de substanţă: european-mondial în

literatură. Se pot adăuga şi alte nume mai recente: Claudio Guillén, A.Owen Aldridge şi din nou Etiemble cu recenta sa carte: *Ouverture(s) sur un comparatisme planétaire* (1988) etc. Nu este vorba, repetăm, de a revendica o competenţă universală (utopică) – specializarea şi lucrul pe echipe rămân mereu tot mai necesare – ci doar de a gândi în mod constant literatura – toată literatura, fără nici o discriminare – sub specia universalităţii. Ceea ce se impune este în primul rând o schimbare de mentalitate, de paradigmă şi unghi de recepţie. Ierarhizarea şi clasificarea tradiţională a literaturilor în „majore" şi „minore", „centrale" şi „marginale", devine atunci fără sens. Astfel de scheme trebuie în orice caz abandonate.

Vechiul vis universalist al „cetăţii literelor", *Republica litteraria*, pe care Renaşterea şi Umanismul încep să le propună cu insistenţă Europei, capătă, în felul acesta, o nouă şi puternică actualizare. Mesajul său nu priveşte numai libertatea şi eficienţa comunicaţiilor literare în timp şi spaţiu, ci şi solidarizarea activă în jurul valorilor general-umane. Egalitatea, libertatea, toleranţa, ideea de *Weltbürgertum* literară, conştiinţa vocilor distincte într-un cor unic, unitatea în diversitate sub toate raporturile, sunt câteva dintre acestea. Ele sunt cultivate nu numai de unii comparatişti, care au depăşit studiul erudit-pozitivist, dar şi de scriitorii pentru care idealul „universal" coincide cu cele mai înalte aspiraţii morale. Sau, pentru a cita pe A.Soljeniţîn, cu prilejul decernării Premiului Nobel pentru Literatură, literatura este „capabilă să comunice o expresie condensată de la o ţară la alta, în scopul de a nu mai fi divizaţi şi derutaţi şi ca diferitele noastre scări de valori să coincidă". Scopul final este de a „dezvolta în noi o viziune capabilă de a îmbrăţişa lumea întreagă"[26].

Este semnificativ că astfel de voci se aud şi în Est (M.Kundera, de pildă, printre cehi). Se pot aminti şi români, Constantin Noica, între alţii, care întrevede, în curs de formare, o nouă specie de om, *homo planetarius*[27], sau Mircea Eliade, în ultimul său interviu : „Simt aici ceva, nu cosmopolit ci universal. În Chicago sunt americani de tot felul, diferiţi nu numai etnic sau rasial, dar şi cultural ; aceasta însă nu-i împiedică să formeze o unitate ; iată un fapt care mă fascinează. Ce se întâmplă aici se va petrece oriunde pe planetă în următoarele trei sau patru sute de ani."

Într-o astfel de perspectivă, obiectivul final al studiilor literare „comparatiste" se modifică în mod necesar în sens universalist şi generalizant. Dacă nu literaturile naţionale izolate ci totalitatea literaturilor formează adevăratul câmp de investigaţie şi punere în relaţie, de analiză şi sinteză literară, dacă există în ultimă analiză doar o singură literatură, rezultă că „literatura universală" se confundă cu „literatura" pur şi simplu. Iar dacă unui text dintr-o literatură naţională i se recunoaşte calitatea de „literar" prin însăşi *literaritatea* sa, aceeaşi calitate urmează a fi recunoscută şi tuturor textelor literare de pretutindeni, din toate literaturile lumii. Ele aparţin literaturii în măsura în care participă sau nu la *literaritate*.

Această *literaritate*, peste tot verificată, poate fi numită, pentru a ne menţine în tradiţia goetheană, *allgemeine Weltliterarität*, o „literaritate universală"[28]. Noi am propus într-o lucrare anterioară termenul de „literaritate comparatistă". Dar indiferent de terminologie, rezultă limpede că unitatea de structură, fenomenologică şi morfologică a literaturilor lumii, nu poate participa decât la aceeaşi unică „esenţă" sau „substanţă" literară. Dacă se admit pentru o astfel de realitate, la un nivel maxim de generalitate, definiţii clasice universale ale artei şi literaturii de tipul

mimesis, idee, intuiţie, expresie, reflectarea realităţii etc. etc., aplicabile peste tot, de ce nu s-ar admite şi o astfel de definiţie a literaturii ? La fel de universal aplicabilă şi verificabilă în timp şi spaţiu ? Problema are implicaţii estetice şi filozofice evidente. Totul depinde de acceptarea (sau nu) şi a unei astfel de perspective.

(1990)

3. Literatura „europeană" şi „universală" : o nouă perspectivă comparatistă

Literatura comparată care n-a avut niciodată, în treacăt fie spus, un statut foarte precis – cunoaşte în ultimul timp noi reformulări şi definiţii. Se vorbeşte de un „nou spirit comparatist"[1], vechea, tradiţionala accepţie a literaturii comparate, concepută ca „simplă disciplină academică", nu mai dă satisfacţie. Sunt formulate noi obiective şi imaginate noi metode.

Se desprind, în mare, două categorii de noi orientări şi direcţii. Ambele preocupări au un caracter ideologic manifest. Ar fi fost şi cu neputinţă ca, într-o perioadă de mari tensiuni şi confruntări ideologice, „literatura comparată" să rămână în continuare neutră, o disciplină academică oarecare, oscilantă şi neimplicată. Simplul studiu istoric al relaţiilor literare internaţionale, al influenţelor şi „izvoarelor", al circulaţiei temelor şi tipurilor literare, al imagologiei şi alte cercetări de aceeaşi factură, predominant factologice, pozitiviste, nu mai corespunde noilor exigenţe în acest domeniu de investigaţie.

Pentru unii comparatişti din ţările de Est (printre care ne numărăm), comparatismul este animat şi orientat cu atât mai mult de o dinamică ideologică specifică. Nu trebuie uitat îndeosebi faptul că timp de decenii, cultura academică şi neacademică – a ţărilor din Est, a suferit crunt de izolare, dogmatism, dirigism şi constrângere. În perioada stalinistă, comparatismul

era declarat pur şi simplu disciplină „cosmopolită" şi interzis cu desăvârşire. Politica de izolare condamna şi reprima orice legături literare internaţionale nedirijate şi necontrolate. Din care cauză, sub acest regim de dictatură, orice preocupare comparatistă – internaţională prin esenţă – însemna a întreţine legături cu lumea liberă, prin încercări de ieşire din izolare, de solidarizare cu preocupările critice, istorice şi teoretice ale întregii lumi necomuniste. A nu ţine seama de acest context ideologic specific – de unde şi o nouă concepţie comparatistă – reprezintă o mare eroare. Şi, în definitiv, la ce serveşte „comparatismul" dacă el nu ne ajută să înţelegem şi să ne transpunem şi în *alte* contexte, şi în *alte* situaţii şi în *alte* realităţi culturale, decât cele dominante în două-trei centre occidentale de mare prestigiu?

În aceste condiţii specifice am propus conceptul de „comparatism militant". Am folosit ca pretext, într-o carte cu cheie, publicată doar în limba franceză, în 1982, printr-o dezvoltare personală, sistematizată, opera şi ideile comparatismului francez Etiemble, luate doar ca punct de plecare[2]. Pentru ce „militează" comparatismul militant? Tabla de materii a acestui eseu o spune cu claritate: relaţii Est-Vest, antinaţionalism, antieurocentrism, antiimperialism şi anticolonialism, internaţionalism, cosmopolitism, universalism, relaţii, schimburi, cooperare, comunicaţii libere, pentru un nou umanism, pentru un nou comparatism. Deci, tot atâtea teme care contestau, direct sau indirect, ideologia culturală oficială comunistă. Amintim acest episod doar ca simplu document ilustrativ al noului spirit comparatist care s-a format în răsărit, în România în speţă, în condiţiile totalitare.

În Occident, sub presiunea noilor configuraţii geopolitice, comparatismul a simţit nevoia unei deschideri analoage, dar cu obiective diferite. Problema „comunicaţiilor libere" era, bineînţeles, rezolvată. Nu

însă şi a eurocentrismului, imperialismului, colonialismului, cu toate consecinţele lor teoretice şi de metodă. Apariţia noilor state în fostele imperii coloniale, cu literaturile lor „emergente", pentru a nu mai sublinia intrarea pe scena mondială a Chinei şi Japoniei, toate aceste realităţi ale lumii contemporane modificau nu numai raporturile existente de forţă, dar obligau şi la o revizuire radicală a conceptelor şi canoanelor tradiţionale cu care a operat, timp de decenii, comparatismul academic. Se mai putea el limita doar la sistemul de preconcepte şi referinţe format şi cultivat numai în două-trei centre culturale occidentale într-o epocă anterioară ? Răspunsul vine de la sine : nu, în nici un caz !

Formarea *Comunităţii Europene,* după al doilea război mondial, repune în mod inevitabil în discuţie şi conceptul de „literatură europeană". El are un mare şi strălucit precursor în persoana lui G. Mazzini : *D'una letteratura europea* (1829). El o concepea – detaliu esenţial ! – „de la Neva la Ebru", formulă care o anticipează pe a lui De Gaulle „de la Atlantic la Urali". Este chiar nodul chestiunii, deoarece el fixează în acelaşi timp şi graniţele efective ale „literaturii europene", problemă mai mult decât iritantă. Pentru mulţi, „literatura europeană" se reduce încă la literatura vestică. Un sondaj al ziarului *Die Zeit*, din 1984, în colaborare cu alte patru organe occidentale (*Lire, El Pais, La Stampa* şi *The Times*), pleacă doar de la recunoaşterea tradiţiei vest-europene comune, în baza căreia pot fi selectaţi cei 10 scriitori mai importanţi din toate timpurile. Europa orientală (central-europeană, de sud-est şi rusă) este exclusă. Poate fi însă acceptată o „literatură europeană" fără Dostoievski şi Tolstoi, pentru a nu mai aminti de scriitorii polonezi, unguri, greci, români etc. etc., de prim ordin ? Reacţiile n-au întârziat să se producă[3]. Problema este de altfel mai

veche şi un cercetător cubanez, Desiderio Navarro, a făcut chiar un inventar destul de complet al polemicii antieurocentriste în ţările din Est[4]. Marele precursor modern rămâne, bineînţeles, Etiemble. Urmează a trage toate consecinţele, din punct de vedere comparatist, al recunoaşterii – pe deplin legitime – a existenţei „literaturii europene". Fără graniţe şi bariere ideologice. Ele pot fi rezumate foarte concis astfel :

1. Renunţarea la sistemele de referinţă exclusiv vest-europene ; literaturile est-europene sunt nu mai puţin „europene" şi demne de o egală atenţie selectivă ;

2. Renunţarea la preconceptele şi categoriile exclusiv vest-europene. Definiţia „literaturii comparate" care circulă şi, mai ales, spiritul său istoricizant şi de extremă specializare, de negare a posibilităţii sintezei, de refuz al categoriilor generale aplicabile tuturor literaturilor (vezi problema „constantelor", a „invariantelor" literaturii), este un produs tipic al mentalităţii neopozitiviste occidentale. Ea încetează totuşi să mai fie canonică pentru ansamblul studiilor comparatiste de pretutindeni ;

3. Existenţa unui „proces literar european" poate fi nu numai postulată, dar şi studiată cu condiţia definirii cât mai precis posibil a noţiunii de „european" şi de „Europa". În literatură şi în toate celelalte domenii de cercetare ;

4. Dacă „cea mai bune definiţie" a „literaturii comparate" este „studiul literaturii dincolo de graniţele unei singure ţări"[5], frontiera comparatismului depăşeşte atunci, în mod necesar, nu numai limitele vestice, dar şi ale continentului european ; literaturile africane, sud-americane şi asiatice formează nu mai puţin, în mod legitim, obiectul „studiului literaturii". Definiţia nu este însă „cea mai bună" şi nici măcar „bună". Ea nu precizează ce fel de „studii" se are în

vedere: teoretic, istoric, calitativ, cantitativ etc. Fiecare din aceste domenii presupune un obiect şi o metodă specifică, net deosebite unele de altele. De unde diferite comparatisme inevitabile;

5. De aici şi necesitatea de a întreprinde „studiul literaturii" prin concepte, categorii, pretutindeni aplicabile şi deci, la limită, „universale". Ele urmează a fi elaborate, prin inducţie şi deducţie, în funcţie de existenţa şi experienţa „tuturor" literaturilor. Nu discutăm acum problema competenţei universale şi nici a cercetării în echipe pe domenii specializate, ci doar operativitatea, din punct de vedere comparatist, a criteriilor „universale". Ceea ce duce în mod direct la reformularea şi la redefinirea conceptului tradiţional nu numai de „literatură europeană"[6], dar şi de „literatură universală".

După cel de al doilea război mondial este, în principiu, unanim admis că în conceptul de „literatură universală" intră toate literaturile lumii, inclusiv literaturile africane şi asiatice, estice în general. Geografic vorbind este, mai curând, un paradox: dacă „estul" constituie întreg domeniul literar situat la est de Europa, deci Asia, aceasta este de fapt situată la vest de Lumea Nouă. Împrejurare simbolică pentru circularitatea ideii de literatură universală. Ea a cunoscut toate etapele lărgirii conştiinţei literare, începând din secolul 18: Europa de vest, apoi de est, apoi literaturile hispanofone, apoi literaturile africane şi asiatice etc. Dificultatea nu este însă, din perspectivă comparatistă, de a trage o astfel de concluzie, ci de a o articula unei concepţii şi teorii comparatiste bine întemeiate şi general admise. Examinând situaţia actuală a comparatismului se pot trage unele concluzii:

1. Recunoaşterea existenţei „literaturii universale" (alte formule: „mondială", „planetară") schimbă statutul însuşi al disciplinei literaturii comparate. Modi-

ficarea statutului lui *A.I.L.C* din 1985 propune următoarea definiţie: „*A.I.L.C.* tinde să dezvolte studiul literaturii dintr-un punct de vedere internaţional." Precis şi vag în acelaşi timp dacă „punctul de vedere internaţional" nu este definit cu claritate. Se poate presupune totuşi că preconceptul de bază al comparatismului – tot ce depăşeşte frontiera literară naţională, deci referinţa la „altul", la „alteritatea" literară – extinde raza vizuală a comparatismului în timp şi spaţiu fără nici o restricţie.

2. În mod practic, o astfel de concepţie duce la includerea studiilor tuturor literaturilor neeuropene în domeniul literaturii comparate. Astfel, literaturile africane au intrat în preocupările congresului *A.I.L.C.* de la Innsbruck (1980). S-au organizat colocvii şi culegeri de studii (dăm doar foarte scurte indicaţii) pe tema: *Chinese – Western Comparative Theory and Strategy*. Edited by John I. Deeney (Hong Kong, 1980) sau: *Comparative Literature East and West. Traditions and Trends*. Edited by Cornelia N.Moore, Raymond A.Moodi (University of Harvard and The East-West Center, 1981), Marián Gálik, *Milestones in Sino-Western Literary Confrontation*, 1898-1979 (Wiesbaden, 1986). În aceeaşi logică se înscrie şi volumul-manifest recent, *Ouverture(s) sur un comparatisme planétaire* (Paris, 1989) de Etiemble. Este exclus nu numai orice eurocentrism, dar şi orice etnocentrism.

3. Capitală rămâne mai ales orientarea acestor studii. Ele au două direcţii esenţiale:

a) Cea dintâi, tradiţională, în prelungirea comparatismului european aşa-zicând „clasic", studiază relaţiile şi contactele istorice, raporturile factuale dintre literaturile europene şi asiatice, extra-europene în general. Circulaţia operelor literare şi influenţele lor reciproce, studiul „izvoarelor", traducerilor şi imitaţiilor literare, formează obiectul de predilecţie al acestor cercetări.

b) A doua, mult mai ambiţioasă, urmăreşte elementele comune detectabile, deci universale, ale tuturor literaturilor accesibile. Este vorba, în acelaşi timp, de diferenţiere şi unitate, de alteritate şi generalitate literară. Pentru a da doar câteva exemple curente : cultura africană se proclamă, cu îndreptăţire, ca o parte a universalităţii[7], în timp ce literaturile indiene multilingue se definesc şi ca o totalitate literară, printr-o serie, bineînţeles, de elemente comune[8]. Un text lămuritor în această privinţă aparţine comparatistului american A.Owen Aldridge, care este şi un animator al studiilor comparatiste est-vest : *The Universal in Literature* (*Neohelicon*, X, 1/1983). Iar acesta demonstrează deopotrivă existenţa „varietăţii în mijlocul uniformităţii", dar şi a „uniformităţii sau unităţii în mijlocul varietăţii" (p.172).

4. De unde ultima concluzie – foarte îndepărtată, este adevărat, de preocupările comparatismului factologic şi istorizant tradiţional – privitoare la posibilitatea unei „poetici" sau „teorii literare" comune, elaborată pe baza experienţei „tuturor" literaturilor. Problemă complicată şi controversată, care duce – într-o formă sau alta – la recunoaşterea existenţei „invariantelor" sau „constantelor" literare. A „conceptelor" şi „universalelor" literare. Este evident că ideea literaturii universale ca totalitate presupune, foarte expeditiv spus, existenţa unor elemente comune, comparabile, deci omologabile, între „toate" literaturile lumii. Chiar şi vechile „paralele" plecau, de fapt, de la aceeaşi constatare. Întreaga dificultate, pur tehnică şi documentară, constă doar dintr-o metodă bine pusă la punct, capabilă să detecteze şi să ilustreze aceste „invariante". Etiemble este un mare pionier şi în acest domeniu. Noi înşine am propus o serie de soluţii în acelaşi sens într-o carte : *Comparatisme et théorie de la littérature* (Paris,1988). În ultimă analiză, literatura universală astfel definită se

confundă cu însăşi definiţia literaturii, cu Literatura pur şi simplu, scrisă cu L mare. Astfel conceput, noul comparatism poate aduce o contribuţie esenţială la elaborarea unei estetici literare generale. Doar că perspectiva se schimbă în mod radical : din speculativă şi deductivă, această nouă estetică se vrea inductivă şi experimentală, *von unten* şi nu *von oben*, în terminologie germană.

În acelaşi timp – în consonanţă cu întreg climatul şi contextul ideologic actual de care aminteam la început – noul comparatism se vrea şi militant. S-a observat, de altfel, că pentru noile literaturi „emergente", africane şi altele, literatura constituie şi o „armă de luptă"[9], în mod esenţial împotriva colonialismului. Se pot observa patru direcţii ale acestei implicări ideologice directe, din nou foarte îndepărtate de comparatismul strict academic.El este total „apolitic" şi radical „dezideologizat", cultivat de profesori fără nici un „angajament". Se cere, dimpotrivă:

1. Ieşirea din izolare a culturii şi literaturii naţionale închise, fără legături şi contacte internaţionale, fără „influenţe" străine, autarhică şi îngust-specifică. Literaturile naţionale nu se pot rupe de marile curente literare internaţionale ale lumii actuale.

2. Depăşirea oricăror forme de provincialism şi complexe de inferioritate. Teza *Petits pays, grandes littératures. Une enquête internationale*... (Budapest, 1979) devine mai actuală ca oricând. „Provincia este peste tot, în timp ce centrul lumii nu mai poate fi găsit... capitala literară a lumii se poate numi la fel, de bine Dublin sau Alexandria" (H.M. Enzesberger)[10]. Voci chineze libere se pronunţă, la fel împotriva provincialismului literar, asiatic de această dată[11].

3. Contestarea oricăror tendinţe de naţionalism şi şovinism literar. Ele există în forme latente sau declarate, trebuie recunoscut pe faţă şi în mai toate marile literaturi ale lumii. În Franţa, de pildă, au fost

denunţate – nu o dată – de Etiemble, de Pierre-Henri Levy, în *L'Idéologie française* (Paris, 1984), de alţii. Nici o literatură nu poate pretinde drepturi la priorităţi, privilegii, exclusivism, ierarhizări eterne şi definitive. Se înţelege de la sine că aceeaşi exigenţă priveşte şi noile literaturi, în plină criză de creştere şi afirmare, cum ar fi literaturile arabe, indiene sau altele recent ieşite din aceeaşi zonă „colonială".

4. Combaterea oricăror tendinţe de imperialism şi neocolonialism literar. Literatura universală nu mai poate fi supusă canoanelor de drept sau de fapt, doar de trei centre „mari" ale lumii şi aliniată lor. Relaţia fundamentală şi obligatorie „maestru"/„elev" literar dispare. Nu trebuie să existe literaturi dominatoare şi literaturi dominate, „literaturi de stăpâni" şi „literaturi de sclavi" (Etiemble). Cultura dominantă produce peste tot resentimente legitime. Lumea zisă a treia nu mai poate fi supusă nici unei tendinţe culturale unificatoare, anglofile, francofile sau altfel. Orice hegemonism estetic şi ideologic este de neconceput şi deci respins. „Eurocentrismul", „rusocentrismul" sau orice alte „centre" şi „centrisme" sunt în principiu excluse.

Aceste principii pot constitui argumente pentru o nouă politică a culturii şi a relaţiilor literare internaţionale[12], de inspiraţie comparatistă. Ele pot conduce la o serie de tendinţe şi soluţii practice bine articulate, în spiritul ideologic al noului „comparatism militant" al epocii. Există, de altfel, o întreagă tradiţie, îndeosebi europeană, în acest sens, începând chiar cu Goethe şi cu concepţia sa despre *Weltliteratur*. Ea s-ar putea rezuma, foarte pe scurt, astfel :

1. *Comunicaţie şi circulaţie literară liberă*, fără obstacole, fără restricţii de nici un fel. Comparatiştii care au trăit şi supravieţuit, de bine de rău, sub regimuri închise, totalitare, dogmatice, timp de decenii (dar nu numai ei), sunt deosebit de sensibili mai ales la acest aspect. Relaţiile literare inter-

naţionale şi „liberul schimb" literar, în continuă lărgire şi diversificare, constituie o condiţie esenţială a noului spirit literar modern. Acesta se concepe şi se vrea cu adevărat „universal".Pentru ei, acest spirit „iluminist" păstrează actualitatea sa. Polemica anti-tiranie din secolul 18 este perfect echivalentă (şi invers) cu rezistenţa anti-totalitară (fascistă şi comunistă) din secolul 20.

2. *Cooperare şi stimulare.* Recunoaşterea pluralismului cultural şi literar este concepută ca un mijloc (între altele) al elasticizării percepţiei „altuia" şi al experienţei literare de pretutindeni, influenţei reciproce, îmbogăţirii mutuale, prin grefe, împrumuturi şi adaptări. Totalitatea acestor relaţii dezvoltă, pe de o parte, conştiinţa participării la o activitate comună în cadrul unei culturi globale, pe de alta stimulează depăşirea specificului izolaţionist şi restrictiv. Exemplul japonez este, între toate, deosebit de elocvent pentru această tendinţă de acumulare şi modernizare fecundă[13]. „Străinul" devine nu „adversar", ci partener, coleg şi confrate literar. Adversitatea, neîncrederea sau necunoaşterea reciprocă fac loc colaborării pe scară tot mai întinsă. Într-o astfel de perspectivă, rolul traducerilor creşte enorm. El devine chiar esenţial şi hotărâtor.

3. *Competiţie şi emulaţie creatoare.* Bineînţeles, literaturile şi culturile naţionale nu sunt chemate să dispară, ci doar să se cunoască şi să se stimeze reciproc, în cadrul unei competiţii libere, tot mai diversificate, de valori autentice. Respectul pentru orice fel de sensibilitate literară duce nu numai la forme variate de receptivitate deschisă, dar şi la stimularea virtualităţilor creatoare ale tuturor literaturilor. Alinierea docilă la un canon oarecare, „eurocentric", de pildă, – şi în cadrul său la un canon „parizian" sau altul – nu mai poate fi posibilă. Egalitatea de fapt, recunoscută în principiu între

literaturile naţionale, se continuă în mod firesc prin recunoaşterea şi stimularea unei egalităţi de „şanse". Competiţia se reduce, la limită, între valorile literare individuale de pretutindeni, dincolo de orice discriminare ideologică, estetică, etnică sau lingvistică.

4. *Un nou umanism literar.* Cultivarea „ideii de literatură universală" – peste frontiere, bariere, restricţii – echivalează cu recunoaşterea existenţei umanităţii universale şi a literaturii sale ca bun al întregii omeniri. Ea oferă o imagine şi o idee mai largă asupra naturii şi societăţii umane, pune în valoare cât mai multe elemente comune ale umanităţii de pretutindeni. În acest mod, literatura universală poate să inspire o adevărată solidarizare universală. Ea se constituie în primul rând la nivel literar, imaginar, emoţional şi ideatic, dar se prelungeşte în mod firesc şi în sfera relaţiilor interumane. Literatura universală, astfel înţeleasă, are în centrul său „omul universal" exprimat în orice limbă, în orice literatură. Marele său erou literar este *homo archetypus.*

Pe scurt, noua perspectivă comparatistă propune un nou umanism fără frontiere, în perspectiva unităţii de atitudini, preocupări şi idei, care va fi cu certitudine specifică secolului 21. Noua mentalitate umanistă se întemeiază pe recunoaşterea priorităţii şi superiorităţii tuturor valorilor şi intereselor umane universale. Lumea de mâine nu va fi „cosmopolită", ci universală în acest sens plin al cuvântului.

(1991)

III. CULTURA EUROPEANĂ – CULTURA DE „CENTRU”

1. Cultură de stânga, de dreapta sau de centru ?

Două scurte lămuriri prealabile : 1. noţiunile de dreapta, stânga şi centru sunt relative şi necesar convenţionale ; sensul se precizează doar în contexte clare, bine delimitate istoric ; 2. orientările culturale ce pot fi denumite de stânga, dreapta şi centru au la bază opţiuni şi direcţii ideologice şi politice specifice. Ne aflăm, de fapt, în faţa unor alternative ideologice-politice cu aspecte şi prelungiri culturale.

La cinci ani de la „revoluţie", se poate pune deci, în mod legitim, întrebarea deloc retorică : ce tip de cultură este preferabil ? În ce direcţie urmează cultura română să se îndrepte ? Să se dezvolte ? Să fie cultivată şi sprijinită ? Ne aflăm, în mod evident, la o răspântie. De răspunsul dat depinde, pentru o lungă perioadă, întreaga noastră înaintare şi politică a culturii. Atât cea oficială, cât mai ales cea particulară. Să privim întreaga problemă, descărnată, fără fraze literar-eseistice (boala copilăriei publicisticii române libere), redusă la esenţă. Câteva idei simple, clare şi distincte, sunt deci necesare. Ne menţinem voit într-un cadru schematic pentru claritatea maximă a expunerii.

Nu mai încape nici o îndoială : am trăit timp de decenii sub regimul unei culturi de „stânga". Efectele sale se fac şi azi simţite din plin. În măsuri legislative şi administrative. În deprinderi de limbaj şi de clişee. Notele cele mai evidente şi predominante sunt :

valorile colective, „comanda socială” şi normativele. De unde autoritatea ideii unice, centralismul, dirijismul, planificarea, controlul, uniformizarea, intoleranţa. Statul este şi rămâne marele patron-proprietar, marele „mecena”, marele administrator al culturii. Există o clasă conducătoare şi o cultură conducătoare : a nomenclaturii culturale. Ea exercită cenzura şi politica culturală. Şi aşa cum ordinea totalitară respinge pluralismul, fracţionarea, dizidenţa, tot astfel cultura de stânga detestă, combate (şi, când poate, pur şi simplu suprimă) pluralismul cultural, iniţiativa particulară, libertatea intelectuală. Cu toate urmările sale : expresia personalităţii, originalitatea, experimentul, ieşirea din normă. Principiul creaţiei individuale neagă în esenţă cultura de stânga.

Scriitorul şi creatorul liber profesionist sunt bestiile sale negre. Idealul culturii de stânga este ca toţi oamenii de cultură să fie şi să rămână funcţionari de stat. Pentru a fi cât mai bine încadraţi, dirijaţi, supravegheaţi, controlaţi, sancţionaţi. Destui scriitori nu s-au eliberat încă de astfel de măsuri şi deprinderi.

Schimbăm cultura de stânga pentru cea de dreapta ? Aşa s-ar părea, după o serie întreagă de indicii. După o lungă perioadă de opresiune, reactualizarea sa este cu totul firească. Care sunt valorile culturale ale dreptei ? În plan teoretic, noţiunile cheie sunt : cultul iraţionalului, lichidarea spiritului critic, misticismul, spiritualismul, noua etică, „omul nou”, mesianismul. La ele se adaugă : cultul violenţei, experimentalismul, aventura (*„vivere pericolosamente”*), ortodoxismul fundamentalist, trăirea, autenticitatea pe toate planurile. În domeniul politic : elogiul dictaturii (în primul rând fasciste, dar şi... staliniste, vezi versiunea originală a unei „Schimbări la faţă a României”), lichidarea democraţiei pluraliste, parlamentare, respingerea radicală a „Occidentului”, şi „Europei”, oroarea de masonerie şi, în general,

respingerea oricărei formule internaţionaliste. Idealul este statul naţional închis, etnicist, tradiţionalist, autoritar, bazat pe o economie de tip agrar, anti-industrial. Accentele xenofobe, adesea antisemite, sunt şi ele frecvente. Şi am putea continua. Să nu uit, totuşi, celebrul, hitleristul *Führerprinzip,* care în sfera filzofică şi culturală echivalează cu mistica exorbitantă a „maestrului spiritual", „profetic", *guru,* care „îndrumă" şi „salvează", cu „filozoful-mitic", ce se proclamă – neinvitat şi imperios – profesorul de înţelepciune al naţiunii...

În România s-a întâmplat deci, după 22 decembrie, un fenomen cu totul firesc, inevitabil. Întreagă această ideologie de dreapta a revenit masiv la suprafaţă. Mai mult : ea domină – şi de departe – cultura română actuală. Cea intelectuală în primul rând. Ea a găsit, la centru, un spaţiu gol. Exponenţii săi sunt filozofi, eseişti, scriitori de mare valoare. Imposibil de contestat acest fapt : de la Nae Ionescu la Emil Cioran, de la Mircea Eliade la Constantin Noica. Dar acest lucru nu ne poate împiedica să vedem, în faţă, lucid şi realitatea : cu toate meritele lor considerabile, aceşti autori sunt orice, numai mari profesori de democraţie, pluralism şi liberalism n-au fost, nu sunt şi nu pot fi. Sub acest aspect, ei nu pot constitui reperele noastre culturale democratice, de centru. Sunt, foarte în treacăt fie spus, autorul primei cărţi româneşti despre Mircea Eliade, apărută cu greu în condiţii de dictatură. N-am prejudecăţi de nici un fel. Dar când văd recent reeditate texte net anti-democratice, unele făţiş de extremă dreaptă, ale unor exponenţi ai acestei generaţii, cu mari calităţi, nimic de spus, datând de prin 1940 (şi mai înainte), îmi spun că delimitarea ideologică este necesară. Unii se pot chiar întreba (naivi sau speriaţi) : am scăpat de un totalitarism cultural spre a ne îndrepta spre un altul ?

Între aceste două blocuri compacte, cultura română de centru, firavă, intimidată, izolată, fără mari tradiţii actualizate, prinsă între două focuri, sub presiunea extremismelor de stânga şi de dreapta, se află într-o poziţie foarte dificilă. Ea este slabă, mai întâi din cauza oscilării şi ambiguităţii oricărui „centru" : din „stânga" el pare de „dreapta", privit din „dreapta", el pare de „stânga". Valorile sale sunt pe de altă parte detestate din ambele direcţii : echilibrul axiologic între valori, liberalismul, pluralismul (cu toate urmările sale), umanismul, europeismul, convergenţa şi chiar sinteza dintre valorile naţionale şi universale, raţionalismul şi spiritul critic, un anumit „bun simţ", pe care extremiştii îl dispreţuiesc ca „mic burghez", adeziunea militantă la drepturile omului şi cetăţeanului, nostalgia societăţii civile prin integrarea, participarea şi responsabilitatea directă a individului sunt şi rămân aspiraţiile perfect legitime ale oricărei societăţi post-totalitare. Ele fac parte din însăşi fiinţa adevăratului democrat.

În România, în ţările din Răsărit în general, acest tip de gândire şi de cultură nu este, orice s-ar spune, nici perimat, nici epuizat, nici utopic. Mai mult : el reprezintă o mare necesitate, o adevărată alternativă. Singura care se poate opune extremelor. Este adevărat că tradiţia gândirii „liberale", la noi, nu are – nici pe departe – marele prestigiu al dreptei intelectuale. Că Ştefan Zeletin, E.Lovinescu şi ceilalţi n-au de fapt nici un ecou. Că, în publicistica actuală, doar Alexandru George şi, intermitent, Alexandru Paleologu (cel din *Despărţirea de Noica*, dar şi din *Souvenirs*) apără valorile culturii de centru. Nu trebuie omis nici Iordan Chimet. *G.D.S.* poate fi considerat, în linii mari, de aceeaşi orientare.

Şi totuşi, o alegere trebuie făcută. Între două totalitarisme culturale, singură cultura de centru

reprezintă libertatea spirituală, adevărul democratic şi integrarea reală în Europa. Această Românie este idealul nostru şi nu alta.

(1992)

2. Din nou : stânga, centru sau dreapta ?

Pe Mircea Vulcănescu l-am cunoscut – acum, când îmi amintesc, după mai bine de patru decenii – în împrejurări de-a dreptul... suprarealiste. Scena s-a petrecut în închisoarea de la Aiud, în 1951. Însă nu oricum, ci la... baie, sub un duş. Omul era înalt şi foarte masiv, cred că suferea îngrozitor de foame, ajunsese aproape un schelet cu falduri de piele încreţită. Dar altceva m-a izbit, impresie consolidată şi ulterior : ţinuta sa stilizată, uşor hieratică, preocupat de efecte tulburătoare chiar şi în situaţii limită. Stilul Nae Ionescu îi intrase parcă în sânge. I-am pus sub duş (împrejurarea pare absurdă) o întrebare esenţială, despre cei ce trăiesc până la capăt o experienţă, o existenţă, sau cam aşa ceva, temă pe care o adusese în discuţie. Mi-a răspuns că el ştie pe cineva. Şi când m-am întors (tot sub duş) să-l întreb : „Dar cine este ?", Mircea Vulcănescu dispăruse spre marea mea consternare. Întrebarea a rămas fără răspuns, enigmatică şi tulburătoare, până la capăt. Adică până azi. L-am mai întâlnit de două-trei ori, foarte fugitiv, în curte, la plimbare, când abia puteam schimba câteva cuvinte. Ultima dată, cred că în toamna sau iarna lui 1951, căci purta palton, apariţia sa era şi mai greu de uitat : se plimba absent, mecanic, epuizat vizibil, cu o batistă albă la gură. Să se apere de microbi, probabil, în... ambianţa pestilenţială a Aiudului. Cred că făcuse o

fobie, o fixaţie. L-am compătimit sincer. Apoi nu l-am mai văzut niciodată.

Mi-am reamintit toate acestea (şi multe altele) citindu-i ultima carte : *Nae Ionescu. Aşa cum l-am cunoscut* (Bucureşti, Humanitas, 1992, 174 p.) Document memorialistic important, fără îndoială. Dar inegal, amestec de analize şi mărturii esenţiale, alături de multe detalii anodine şi nesemnificative, de anecdote oarecare şi scene nelegate între ele, insuficient elaborate. Uneori se simte şi o anumită discreţie voită. Alteori, efectul rememorării este predominant, în dauna stilizării şi organizării finale a manuscrisului. Este vorba, în mod evident, de o primă redactare rămasă imperfectă. Dar şi în acest stadiu textul va face, nu mă îndoiesc, referinţă.

Două „capitole", mai ales, sunt de prim ordin : o analiză lucidă, obiectivă, a „mişcării legionare" şi o sinteză a ideilor politice esenţiale ale lui Nae Ionescu. Sensul discret apologetic şi chiar de reabilitare nu lipseşte. Expuneri limpezi, scrise de un profesionist al ideilor, care obligă la delimitări tot atât de limpezi. Orientările mele sunt radical deosebite. Le-am expus, de curând, în aceeaşi ordine de idei, într-un mic articol : *Cultură de stânga, de centru sau de dreapta ?* din *Tribuna Ardealului* (nr. 53, 15 aprilie a.c.) reprodus în vreo două-trei publicaţii centrale şi marginale, comentat în *Timpul* şi în alte locuri. Notez toate acestea doar pentru a ilustra „miza" dezbaterii. Ea este considerabilă. Esenţială. Ce Românie post-ceauşistă urmărim : de stânga, de centru sau de dreapta ? Nimeni nu se poate sustrage de la această întrebare şi responsabilitate fundamentală.

Nu insist asupra capitolului „legionar" şi al relaţiilor lui Nae Ionescu cu „Mişcarea". Ea revine, într-un fel, în mod inevitabil la suprafaţă. Se poate reţine, în trecere, şi faptul că în *Gazeta de Vest* (Timişoara) se reeditează chiar şi articole pur

legionare de... C.Noica, din perioada 1940. I se face un serviciu ? Nu cred. Analizele lui Mircea Vulcănescu privesc influenţele interne (oameni politici, industriaşi, Carol II, Mareşalul Antonescu) şi „externe" : Germania hitleristă, dar, se pare şi... Uniunea Sovietică. Un argument ar fi, între altele, că, „şeful mişcării muncitoreşti s-ar fi refugiat la Moscova, după eşecul acţiunii sale, ceea ce însă pare dubios" (p.85). Ştirea, într-adevăr, nu se confirmă. Dimitrie Groza, căci despre el este vorba, s-a refugiat după 1940 în Germania. L-am întâlnit în fabrică (strungar) la Aiud. Mi-a povestit că a fost un timp deţinut ca „prizonier special", *Sonderhäftling* (dacă am reţinut bine) în închisoarea Spandau de lângă Berlin. Când şi cum a revenit în ţară nu mi-a mai spus. Am păstrat o foarte bună imagine : distincţie şi demnitate personală, ţinută, o linişte superioară. Era, fără îndoială, un tip „rasat", fără nimic „proletar" în el. Mi-a lăsat uneori să înţeleg, cu o vagă ironie, că era în atenţia favorabilă a... autorităţilor. Este una din cele două-trei figuri legionare care mi-au rămas plăcut în memorie. Altele nu. Deloc. Exactă, în esenţă, mi se pare mai ales analiza „structurii mişcării" (grupul întemeietorilor, mica burghezie, muncitori, intelectuali), chiar dacă nu completă. Unde pot fi totuşi clasaţi, de fapt, elevii, studenţii, tinerii în general, care au dat „efectivele" cele mai mari de deţinuţi legionari ? Dar să rămân doar pe terenul strict al ideilor politice. În acest punct, despărţire netă, limpede, totală şi definitivă.

Nae Ionescu, în viziunea lui Mircea Vulcănescu, apare aşa cum a fost într-adevăr : un ideolog radical de extremă dreaptă, de o reală personalitate şi distincţie intelectuală şi un adept convins al statului totalitar. Că acesta era de „dreapta" şi nu de „stânga" nu mă consolează. Nu mai vreau, foarte simplu spus, dar ferm şi irevocabil, nici un fel de stat totalitar :

nici de dreapta, nici de stânga. Exprim o aspiraţie strict democratică, legitimă, conformă şi cu întreaga ordine internaţională actuală. Deci, chiar în termenii memorialistului, Nae Ionescu a fost un „reacţionar de extremă dreaptă în tehnica politică" (p.91). El se declarase „pentru controlul permanent al partidului, înţeles ca organ de contact cu ţara şi ca organ de control al aparatului administrativ de execuţie, substituit parlamentului – asupra guvernului" (p.90). Oricine vede identitatea doctrinară totală cu politica P.C.R., cu ideea statului totalitar, respectiv cel comunist-ceauşist.

„Atitudinea făţiş... antidemocratică" (p.9) a lui Nae Ionescu îl orienta spre „naţionalism-socialism", spre hitlerism, opus „societăţii aritmetizante, a perioadei democratice, în agonie" (p.141). Viziune total greşită, în treacăt fie spus : democraţia occidentală, îndeosebi cea anglo-saxonă, n-a fost nici înainte, nici în perioada războiului, nici după, nici azi, mai ales, „în agonie". Dovadă că ea a învins, cel puţin pe plan politic şi economic, sistemul comunist. Dar iată şi imaginea statului totalitar român în concepţia lui Nae Ionescu. O luăm iar de la capăt ?

„I se părea că singură comunitatea spirituală, religioasă, poate justifica comunitatea politică de destin, şi ţara unde vedea el posibilă realizarea deplină a naţionalismului socialist era mai ales Răsăritul şi Sud-estul european, şi mai ales România, unde scindarea apuseană a individului de grup este încă superficială şi unde se poate înfăptui o comunitate spirituală deplină, pe plan religios, a societăţii politice, poporul fiind în întregime ortodox" (p.142).

Că Mircea Vulcănescu nu asimilase deloc acest fundamentalism multilateral dezvoltat o dovedeşte între altele (inclusiv atitudinea sa politică) şi constatarea că nu este vorba, de fapt, decât – atenţie ! – de o „fantomatică reîntoarcere la comunitatea de destin

după care (Nae Ionescu, *n.n.*) alergase" (p.62). Drept urmare, erau respinse, în mod radical, „universul şi valorile epocii moderne, pe care o detesta" (p.75). Descartes şi Iluminismul, democraţia şi liberalismul (p.91) figurau pe lista sa neagră. Aceste valori esenţiale – într-o formă sau alta – îşi păstrează însă mereu actualitatea. Să nu uităm nici refuzul „ispitei occidentalizante" (p.80), deci „Europa" şi nici idealul „dezrobirii româneşti de scoria tiparelor străine" (p.61). La acest capitol, Nae Ionescu ne apare ca un super-junimist, adversar ireductibil al „formelor fără fond". El visa „să scoată ţara de pe făgaşul pe care i-l croise, de aproape un secol, liberalismul, re-aducând România în matca dezvoltării ei fireşti" (p.55). Deci, din nou, regresiune şi utopism conservator, pur reacţionar. Cum pot fi întoarse din drum etapele istoriei care sunt totdeauna ireversibile?

Este de mirare că Mircea Vulcănescu nu şi-a consolidat aceste constatări şi observaţii şi cu citate din *Roza Vânturilor* (Bucureşti, Editura naţională, 1937). Admirând stilul jurnalistic, pur ideologic, limpede, concis şi uscat al acestei vestite culegeri – în totală contradicţie de altfel cu dilatarea verbală descusută şi adesea literaturizarea ideologică actuală – am făcut din nou o serie de confruntări şi sondaje. Ceea ce m-a surprins acum mai mult decât altădată a fost nu atât antidemocratismul şi antiparlamentarismul declarat („Parlamentarism? Nu", p.273), cât dogmatismul agresiv şi intolerant, utopia şi contradicţia flagrantă dintre premise şi concluzii. Oricât ar fi elogiat Nae Ionescu „contrazicerea" şi lipsa de „sistem", unele incongruenţe mi se par destul de grave. Chiar foarte grave pentru un „filozof". Să luăm foarte pe scurt şi în ordine aceste „năisme" triste şi greşite:

1. Programul, redus la ultima esenţă, este de o utopie totală, o pură fantasmagorie ideologică, pro-

fund reacţionară : „O decuplare a noastră de politica mondială : o închidere a noastră *cât mai departe împinsă* (sublinierea lui N.I., *n.n.*) în graniţele noastre ; o luare în consideraţie a realităţilor româneşti, o scădere provizorie a standardului de viaţă la nivelul acestor realităţi şi aşezarea temeiurilor unui stat ţărănesc de structură ţărănească, singura formă în care noi putem cu adevărat trăi după indicaţiile firii noastre şi singura care poate îngădui o adevărată şi completă rodire a puterilor rasei noastre" (pp.286-287). Izolaţionism, anti-occidentalism, autarhie, subdezvoltare, „ţărănism" (deci nu burghezie, clase mijlocii, industrie etc.), rasism, nimic nu lipseşte (articol din 1932). Numeroase pasaje condamnă fără apel şi „formele arbitrare" (p.213), formele importate, „toată falsitatea şi artificialitatea culturii române, de aproape 100 de ani încoace" (de exemplu, pp.216-217). Or, tocmai în acest punct apare din nou utopia, dar şi o gravă contradicţie... filozofică. Mai bine spus : logică. Ea este cam... ciudată la un „logician" brevetat...

2. Dacă este foarte adevărat că „toate se leagă în lumea asta şi formează sistem" (p.261), dacă există într-adevăr o „lege" a „corelaţiei" (p.215), ceea ce este iarăşi incontestabil, cum se mai poate imagina o Românie integral şi ermetic sustrasă „corelaţiei" cu realităţile europene inevitabile ? Cum poate fi ţara noastră complet izolată de „corelaţiile şi structurile" (p.301) lumii contemporane ? Peste tot se face la Nae Ionescu elogiul proceselor organice. Şi totuşi, o gândire ce se vrea consecvent şi ostentativ „organică" şi „realistă" se dovedeşte, dimpotrivă, profund irealistă. O Românie care să nu ţină seama nici de influenţe, nici de legile imitaţiei, nici de raportul internaţional de forţe, nici de dinamica integrării europene, este o pură imposibilitate. Integrarea României în Europa este, deci, nu mai puţin, un

proces firesc, „organic". El nu poate fi împiedicat şi interzis decât pe cale „mecanică" (p.300). Respectiv, prin metode poliţieneşti, teroriste, totalitare. Adică tocmai prin metodele aplicate în România de aproape cinci decenii încoace... Să le continuăm de dragul... „firii noastre" ? De sus şi până jos, prin urmare, ilogism şi contradicţie flagrantă. Cât priveşte importul „formelor", singura soluţie cu adevărat organică rămâne tot cea întrevăzută de E.Lovinescu : import inevitabil de „forme", care – în timp – şi, mai ales, în condiţii de stabilitate, continuitate şi dezvoltare democratică – îşi vor genera şi „fondul" corespunzător. Toată abilitatea politică va consta doar în a organiza şi stimula acest proces istoric. El va fi reluat tot mai mult şi în epoca noastră. Este singura soluţie lucidă, realistă şi constructivă posibilă.

Că „dreapta" actuală reia în forme degradate toate ideile lui Nae Ionescu nu este însă deloc de mirare. Există un „sistem" al ideilor de „dreapta", după cum există şi unul de „stânga", ambele cu logica lor intrinsecă. Faptul este de înţeles. Numai că mai există şi un al treilea „sistem" : cel de „centru" al cărui partizan declarat sunt (nu numai eu, de altfel), chiar dacă încă în netă minoritate şi inferioritate. Şi dacă am un regret este că ideologia de „centru", liberală, democratică, pluralistă, raţionalistă, individualistă, „europeană" etc. etc., este încă puţin prezentă, combativă şi eficientă în confruntarea ideologică actuală. (Reviste ca *Sfera politicii* şi, recent, *Polis* sunt promiţătoare). Şt.Zeletin sublinia această carenţă a liberalismului românesc încă din anii treizeci. O ideologie românească de centru este şi rămâne vitală pentru viitorul democraţiei române, prinsă între două totalitarisme agresive, deloc dispărute. N-ar trebui să uităm niciodată şi în nici o împrejurare această necesitate esenţială.

(1992)

IV. ASPECTE DOCUMENTARE ROMÂNEŞTI

1. „Luminile" româneşti şi descoperirea Europei

La sfârşitul secolului 18 şi la începutul lui 19, intelectualitatea românească face o adevărată „criză" de conştiinţă europeană. Primele semne de solidarizare spirituală cu civilizaţia, cultura şi istoria occidentală, cu ideile şi valorile sale, cu stilul şi concepţia sa de viaţă datează din această epocă. Aspiraţia de a pleca „înlăuntru" – cum se spunea pe atunci – era directă şi invincibilă ; nevoia de a fi în „Europa", de a o aduce la noi acasă, acută şi imperioasă. Această noţiune magică avea un conţinut global : admiraţie şi complex de inferioritate, emulaţie şi invidie, speranţă şi revoltă, ideal şi integrare, dorinţă de progres, regenerare şi reabilitare. Adevărată mutaţie spirituală, moment crucial al istoriei conştiinţei româneşti şi care se confundă cu prima sa fază de modernizare, descoperirea Europei de către „Luminile" româneşti pune o problemă esenţială de istorie culturală şi comparată şi a ideilor.

Produs al unor „influenţe", al unor cauzalităţi istorice ? Fără îndoială. Realitatea este însă mai complexă şi mai profundă şi ea trebuie semnalată şi istoricilor şi comparatiştilor străini care încă ignoră (din lipsa unei documentări adecvate) destinul ideii europene în această parte a continentului[1] : pătrunderea „Luminilor" europene nu constituie numai un fenomen de contaminare şi circulaţie ideologică-literară, de influenţă, adaptare şi remodelare,

ci şi de adevărată osmoză şi catalizä spirituală. Luminile europene au fost într-adevăr fecunde şi creatoare şi în spaţiul spiritual şi cultural românesc, deoarece ele determină revelaţia propriei noastre fiinţe, ne dezvăluie pe noi înşine în faţa propriei noastre conştiinţe. Luminile europene ajută în mod hotărâtor spiritul românesc să-şi descopere propria identitate, să-şi formuleze propriile aspiraţii, convingeri şi dimensiuni europene. El are dintr-odată revelaţia fiinţei şi conştiinţei sale europene. Exponenţii culturali ai poporului român simt şi proclamă fără emfază, dar cu energia unei certitudini absolute, un fapt într-adevăr tulburător: de a fi europeni, a fi „în Europa", a vorbi o „limbă europeană", a trăi într-o „ţară europeană". Dacă se poate cita undeva, în sud-estul european, o asimilare într-adevăr totală şi în profunzime a acestui aspect al spiritului Luminilor, cu greu s-ar găsi un exemplu mai concludent decât cel românesc. Doar în spaţiul neohelenic se mai poate întâlni o asemenea asimilare, efervescenţă şi fervoare. Acest fenomen formează o notă esenţială şi originală a Luminilor româneşti, precizându-le adevărata fizionomie în istoria comparată a iluminismului european.

Realitatea fundamentală a epocii este următoarea: pentru iluminiştii români, „Europa" nu constituia în mod esenţial o noţiune geografică sau geopolitică, ci una culturală, un pol spiritual. El exprimă valori, creaţii şi tendinţe ideologice originale ; o nouă cultură şi literatură ; noi şi înaintate instituţii politico-sociale ; realizarea unui înalt nivel de progres, cultură şi civilizaţie. Dar mai presus de toate, acest concept era legat de convingerea – tot mai răspândită – că „Europa" radiază şi dă impuls unui proces cultural nou, calitativ deosebit de tot ceea ce românii au cunoscut până atunci. Sensul său echivalează cu o adevărată ruptură, mutaţie şi „revoluţie" spirituală.

„Europa" avea deci toate caracterele unui „model" cultural în accepţiunile sale fundamentale: 1) ideal normativ, de „idee-forţă", care propune modele, exemple, căi de urmat, imitat, asimilat; 2) sistem ideologic, ce organizează în mod unitar, conform unei structuri de bază, toate datele care intră în sfera sa de acţiune; 3) schemă teoretică, abstractă, autonomă, ce funcţionează conform „logicii" sale interioare, chiar dacă imaginea nu ţine seama de toate datele realităţii occidentale[2]. Ideea europeană funcţionează în mod unitar în toate ţările româneşti, cu particularităţi regionale specifice, dar în cadrul aceluiaşi sistem de gândire. Modul cum românii descoperă, adaptează şi formulează propria lor imagine despre „Europa", printr-un act de adeziune spirituală spontană, constituie însuşi modul de funcţionare al acestui „model european".

Să-l urmărim pe texte şi documente, în general uitate sau puţin cunoscute. Studiul Iluminismului românesc are nevoie în mod esenţial de o nouă şi directă lectură a izvoarelor[3]. Ele rectifică multe scheme, generalităţi neverificate, expuneri didactice depăşite, repetiţii de locuri comune. Numai o hermeneutică în adâncime a textelor poate regenera şi clarifica întreaga problemă a Iluminismului românesc, care-şi aşteaptă încă adevărata sinteză. Ea nu poate fi elaborată decât pe baze comparatiste şi prin metode de istorie a ideilor.

*

Frecvenţa mult mai mare a contactelor directe şi indirecte (lecturi, traduceri, călătorii, activitatea instituţiilor de învăţământ, a profesorilor străini, ambianţa intelectuală mult mai „deschisă" şi „cosmopolită" a influenţei fanariote etc.) face ca „modelul european" să se precizeze şi să se afirme cu putere mai întâi în ţările româneşti, Moldova şi Muntenia, la sfârşitul

secolului 18. Idealul european românesc apare sub forma noţiunii şi imaginii „Apusului luminat", ceea ce dovedeşte încă de la început conţinutul tipic iluminist al acestei formule. Ea se menţine neschimbată şi în secolul următor, admirator integral al „apusului luminat al Europei"[4]. De la această „lumină" spiritele româneşti preiluministe şi iluministe se revendică de la primii lor paşi : „Dascălii Europei – scria Ienăchiţă Văcărescu în 1794 – sunt oameni vrednici şi de laudă"[5]. În 1798, arhimandritul Grigore, un luptător pentru introducerea limbii române în cântările bisericeşti, are următoarea imagine globală (şi foarte laică) despre Europa, care-i inspiră elogii entuziaste :

> „Oamenii Evropei au minte ascuţită, sunt nepregetători şi viteji ; şi cum într-însa s-au născut atâţia înţelepţi, atâţia puitori de pravile, doftori, ritori şi voevozi aleşi, carii au domesticit, au învăţat şi au biruit pre toate celelalte neamuri ale lumii cu puterea minţii lor, a limbii şi a mâinii ; într-însă au înflorit şi înfloresc ştiinţele, meşteşugurile, bunele obiceiuri şi buna nemurire ; şi cum că iaste cu cuviinţă ca aciastă Evropă să se numească podoaba lumii"[6].

Că ne aflăm în faţa unei adevărate definiţii *ne varietur*, al unui *topos* ideologic bine constituit, o dovedeşte şi un text dintr-o cronică a lui Naum Râmniceanu, scrisă către 1800. Prestigiul teoretic al Europei era atât de mare încât umplea de admiraţie până şi „marea cuviinţă a zidirilor Evropii" (pe care autorul nici nu le văzuse). Acest continent :

> „Asemenea covârşeşte şi cu mulţimea nenumărată a oamenilor întru care totdeauna au strălucit darurile fireşti şi la bunele obiceiuri, şi la ştiinţa învăţăturilor şi la iscusinţa armelor şi la tot lucrul cel de folos în viaţa oamenilor ; s-au aflat în Evropa mai toate meşteşugurile, şi mai vârtos cea mai mare laudă, – tabla corăbiilor care cu degetul arată ascuţirea minţii evropenilor, tipariul s-au aflat în anul 1440 de la Hr.,

praful de puşcă de oarecare Berhold la leat 1390, cum şi organele cele de război"[7].

Când atinge coarda lirică, ideea inspiră ode precum lui Paris Mumuleanu :

„Tineri, bătrâni, îndemnând,
Patria s-o folosim
La izvor nou alergând
Ştiinţe să dobândim.
Pild-avem pe europei
Astăzi s-au descoperit
Un izvor prea minunat" etc.[8].

Momentul următor – al lui Dinicu Golescu – este crucial. El este al revelaţiei entuziaste şi instructive a Europei, al marilor satisfacţii intelectuale şi patriotice, al aspiraţiilor verificate peste aşteptări – pe teren şi *sur le vif* – confirmate zi de zi prin simplă plimbare în „ailvagen". *Însemnare a călătoriii mele* este tipică pentru satisfacţia intelectualului român, care găseşte în „Evropa" numai „înlesnire", adică civilizaţie, cultură, ordine, progres, dreptate, confort. Pe scurt, tot ceea ce acest boier patriot ar fi dorit să găsească şi în ţară, la Goleştii săi şi peste Olt. Din această cauză, Europa, pentru Dinicu Golescu, nu are numai o dimensiune materială, ci mai ales una spirituală. Noţiunea exprimă în acelaşi timp şi toate virtualităţile româneşti ale bunului simţ natural, ale omeniei, echităţii şi iubirii de ţară. Europa, în spiritul acestui patriot român avid de „luminare", este şi rămâne, prin definiţie, o posibilitate permanentă de exemple şi soluţii. Obsesia sa europeană va produce o adevărată tensiune şi frenezie imitativă, consumată abstract, asemenea unei idei incandescente.

Logica patriotică a „modelului" european se generalizează şi ea devine tot mai imperativă. Ce poate fi mai firesc, atunci când îţi iubeşti ţara, decât s-o vezi luminată ? Şi dacă „lumina" este valoarea supremă nu

constituie un act de bun simţ şi de evidentă necesitate, de economie inteligentă de forţe, de a o lua direct de la sursă? De acolo unde ea izvorăşte mai puternic şi este mai strălucitoare decât oriunde? Acest mod de argumentare este tipic iluminiştilor români şi el se regăseşte, în zeci de variante, la poeţi şi „luminători" profesionişti, la oficialităţi, în presă şi literatură. Toţi vor să lumineze naţia românească:

„Negura să depărteze
Ci dimult se-au răspândit
P'acest continent slăvit."

Era convingerea naiv exprimată, dar autentică şi adâncă, a unui versificator obscur, G.Stihi[9]. Ea este însă a epocii, a curentului iluminist întreg, plin de admiraţie pentru „luminata Europă"[10], în cadrul căreia conştiinţele româneşti înţeleg să se integreze şi să acţioneze. Nu cu ostentaţie, nici cu umilinţă, nici prin uitarea calităţii de român. Ci din patriotism şi pură obiectivitate, din convingerea că naţiunea nu se poate dezvolta spiritual decât printr-o astfel de orientare europeană. Conştiinţa literară a epocii se revendică de la acelaşi model, care începe să inspire şi să legitimeze întreaga activitate a traducătorilor, a animatorilor teatrului naţional etc. Programul lor este identic cu al „europenilor", al „Europei luminate" (texte din 1829-1830)[11].

Acest ideal european constituie în Principate prima formă de manifestare a spiritului iluminist românesc. La întrebarea esenţială: cum putem fi „europeni", răspunsul este unul singur: prin „luminare". Reciproca este şi ea la fel de valabilă, „luminarea" fiind ideologia fundamentală a începuturilor culturii şi civilizaţiei româneşti moderne.

În conştiinţa iluminiştilor români, Europa a ajuns la acest prodigios grad de „luminare" datorită unui proces istoric ascendent, propriu virtualităţilor şi condiţiilor sale de dezvoltare. Europa este „luminată"

fiindcă epoca, însuşi sensul de evoluţie al spiritului şi culturii sale determină şi încurajează difuziunea „luminii". Europa este luminată fiindcă veacul în care „lumina" sa devine evidentă este el însuşi „luminat". Cu alte cuvinte, istoria europeană a ajuns la o etapă în care „lumina" constituie nota sa specifică şi imanentă, conţinutul esenţial, trăsătura dominantă. Europa, pentru toţi iluminiştii noştri, trăieşte într-un „veac luminat". Sub această dimensiune temporală este ea cunoscută încă de la primele contacte şi la fel va rămâne în continuare. Orientarea apuseană a culturii române extinde „luminile veacului" asupra întregului său conţinut. „Europa", „lumină" şi „progres" devin în felul acesta noţiuni nu numai solidare dar şi sinonime. A fi neeuropean echivalează cu a fi „neluminat", spirit retrograd, duşman al progresului, nepatriot etc. Este evident că orientarea spirituală europeană constituie structura de bază a conştiinţei româneşti a epocii. Nu o formă ideologică de imitaţie, ci însuşi conţinutul şi forma aspiraţiilor fundamentale cele mai generale ale spiritului românesc pe întreaga durată a perioadei iluministe.

„Veac luminat" vrea să spună, în diferite variante, şi veac al „ştiinţei". Noua accepţie apare pentru prima dată în cultura română în această epocă, semn că mentalitatea medieval-teologică începe să slăbească. „Lumina" veacului este produsul laicizării, al spiritului critic în plină expansiune, concepţie pe care „despotismul luminat" o oficializează. În lupta sa împotriva ignoranţei, prejudecăţilor şi superstiţiilor, jozefinismul transmite intelectualilor români următorul mesaj:

> „Orice patriot cu gând bun consideră acest veac ca bază pentru ridicarea ştiinţelor"[12].

Teza, formulată pentru românii din Banat încă din 1776, voia să justifice politica şcolară a imperiului habsburgic. Ea este însă tipică şi tendinţelor de luminare din Principate, care se revendică de la

acelaşi principiu. În 1836, P.Poenaru, deschizând anul şcolar la „Sf.Sava", făcea la o distanţă de peste jumătate de veac declaraţii identice în spirit şi literă :

> „Măria Sa vă încurajează a vă face vrednici de o nouă epocă, străduindu-vă a vă pătrunde de duhul veacului de acum, care este duhul ştiinţei, al liniştei, al iubirei de oameni, al supunerii către pravilă şi oblăduitori etc."[13].

Noua definiţie este plină de urmări şi ea duce la modificarea tuturor noţiunilor fundamentale şi chiar la răsturnarea întregii scări de valori tradiţionale. Una este să spui ca Dionisie Eclesiarhul : „Un veac fericit era..." sub domnitorul Al.Ipsilanti, în înţelesul că... bucatele erau ieftine (spre convingere se dau şi preţurile) – şi asta despre anul 1775[14], anul importantei reforme şcolare a domnitorului amintit – şi alta să scrii ca Filaret, episcop de Râmnic, în *Mineiul pe luna mai* din 1780 : „auritul veacul nostru ce curge"[15], în noul său înţeles cultural şi ideologic. Explicaţia este simplă : unul nu citise decât cărţi bisericeşti, celălalt consultase şi citase şi *Enciclopedia* franceză. Două culturi, două mentalităţi, două stiluri de a gândi. Una este să răsfoieşti *Vieţile sfinţilor* şi alta să citeşti traducerea manuscrisă a lui Oxenstiern, unde există şi un paragraf „Pentru haractirul veacului nostru"[16]. Cât priveşte pe Gh. Lazăr, acesta avea în biblioteca sa cărţi care tratau tocmai această problemă : Lorenz Hübner, *Der philosophische Geist unsers Jahrhunderts* (München, 1781)[17].

Pentru întâia dată apare în felul acesta în cultura română conştiinţa unui adevărat „salt calitativ" pe plan spiritual ; pentru prima dată se formează convingerea că istoria face efectiv schimbări de conţinut, că ruperea de trecut nu este absurdă şi arbitrară, ci necesară şi pozitivă, motivată de idealuri ce se impun în mod evident şi cu toată autoritatea ; pentru întâia dată istoria capătă la români dimensiune şi durată

spirituală, în care etapele nu mai sunt fixate de cronologia domniilor, ci de idei şi de schimbarea lor. Când Gh.Lazăr scria: „Iată o epohie noao, o întâmplare strălucitoare"[18], la fel C.Conachi: „Un nou veac se deşchide supt ochii noştri"[19], conţinutul „veacului" nu mai este cronicăresc, tradiţional. El exprimă intuiţia şi noţiunea unei noi realităţi spirituale în plină desfăşurare, sentimentul participării la o nouă fază istorică, la un moment revoluţionar al istoriei ideilor europene intuit cu deplină exactitate.

Această orientare se observă nu numai la exponenţii Şcolii ardelene, care vorbesc cei dintâi de „veacul luminat", ci şi la toţi iluminiştii români, până la paşoptiştii revoluţionari din Principate. D. Ţichindeal, în 1808, era conştient de „vremile şi ţircumstanţele acestui veac"[20]. Asemenea lui D. Obradovici – care considera veacul 18 „fericit", deoarece „razele învăţăturii şi filozofiei ajung până la graniţele tătăreşti"[21] – fabulistul bănăţean scrie că: „Acum au început popoarele ca din somn a se deştepta..."[22] Ideea „deşteptării" îşi face deci apariţia şi ea va avea, după cum vom vedea, un ecou considerabil. Petru Maior era indignat la rândul său că episcopul Bob sabotează tipărirea multor „plase de cărţi". Şi asta când? „Întru acest veac prea luminat!"[23]. I.Budai-Deleanu îşi justifică *Lexiconul românesc-nemţesc* (1818) cu argumentul, după el hotărâtor, că „toate neamurile Europei, care au făcut cel mai întâi pas cătră cultură, mai întâi de toate s-au grijit de lexicon întru limba sa"[24]. „Au sosit primăvara luminii neamului românesc", proclamă şi C.Diaconovici-Loga în 1821[25]. Declaraţii identice pot fi întâlnite şi în Principate, precum în *Oda râvnitoare spre învăţătură* a lui Paris Mumuleanu:

„Fraţilor simpatrioţi
Un veac nou ni s-au ivit (s.n.)
Cu bune lumini spre toţi

Ştiinţe au înflorit
Rostul cel de mult ohtat
Astăzi la toţi s-au ivit
În faptă invederat"[26].

Această *Odă*, împreună cu *Înştiinţare. De toată cinstea vrednică tinerime* a lui Gh. Lazăr (1818) şi *Chiemare la tipărirea cărţilor româneşti* (1821), a lui C.Diaconovici-Loga, sunt primele adevărate „manifeste" iluministe româneşti, concepute şi redactate în acest spirit foarte modern pentru epocă. O menţiune specială cer şi „Învăţăturile" la *Fabulele* lui Ţichindeal (1814) şi pasajul din *Privirea reţensiei*... a lui Petru Maior (1816) referitor la valorile etice ale „luminării". Noţiunea este deci pe deplin consolidată în al doilea deceniu al secolului 19. Generalizarea şi nuanţarea sa progresivă se constată în toate provinciile româneşti.

Fenomenul nu este însă numai românesc, ci şi european şi general uman. Întreaga umanitate a făcut un mare şi hotărâtor salt înainte pe un alt plan de cultură. De-abia în epoca modernă – care pentru Conachi aparţine secolului 18 – poate fi atinsă :

„Adevărata stare a omului şi a luminării lui, şi pe care până acum a nu o lua însuşi europenii, nu au ieşit din haosul ideilor, în care s-au tăvălit filosofia grecilor şi a europenilor în şir de multe veacuri."

Este însuşi punctul de vedere al lui Voltaire, din introducerea la *Essai sur les moeurs*, al Iluminismului în genere, critic violent al Evului mediu şi puţin admirator al Antichităţii. Şi aşa cum acelaşi Voltaire declara marchizei de Châtelet că spiritul filosofic a făcut numeroase progrese în Franţa de patruzeci de ani încoace, tot astfel Conachi constată că :

„Ceaţa aceea carele prin stelele cele adăugitoare arătându-se cei puternici ca nişte manine îngrozitoare trăgea supunere şi cucernicirea, un soare a adevărului, *un vânt a veacului au risipit-o*..." (s.n.)[27].

Noul spirit al timpului – adevărat „soare" spiritual – alungă întunericul, „ceaţa", *i.e.* obscurantismul, ignoranţa, „prostia" din mintea oamenilor, printr-o acţiune dublă : negativă, criticistă pentru trecut, pozitivă pentru viitor, prin noile idei pe care le introduce polemic. Esenţa Iluminismului european, inclusiv românesc, nu este alta. Aceasta din urmă doar împinge cu un secol înainte cronologia „veacului luminos", esenţa sa rămânând una şi aceeaşi :

> „Viforile nopţii – observă Heliade Rădulescu în 1838 – au trecut şi dimineaţa rumânimii a răsărit cu soarele cel veşnic ale căruia raze sunt luminile ce încălzesc veacul al 19-lea"[28].

Veacul „nou", veacul „luminat" este în acelaşi timp veacul „progresului luminilor". Noţiunile devin din nou circulare şi sinonime. Faptul de a fi efectiv contemporan, sincronic cu istoria, cu spiritul timpului dobândeşte pentru întâia dată prestigiu şi valoare în ideologia românească. Acest istorism trăit şi gândit autentic dovedeşte limpede că bazele Iluminismului românesc nu sunt abstract-metafizice, ci grefate organic pe ideea de devenire istorică. Faptul constituie o nouă rupere de nivel, de mentalitatea teologică în care prefacerea este negată, fixism specific oricărei culturi medievale. Veacul actual introduce, dimpotrivă, o realitate nouă, dinamică, dominantă, numită „progres" şi autoritatea sa este invocată de iluminiştii români cu toată fervoarea :

> „Veacul al 19-lea – constată în 1838 Florian Aaron – fu primit de români ca un veac de încântare, veac de civilizaţia lor"[29].

Mesianismul său vine în întâmpinarea celei mai profunde aspiraţii româneşti : propăşirea, regenerarea rapidă pe toate planurile, recuperarea lungului somn medieval, alungat ca un vis urât. Maghiarii şi ei, după I.Codru-Drăguşanu :

„Parcă făcură un pas mare spre înaintare şi au de cuget să se scuture de datinele Evului mediu, ce şi aşa au trecut departe marginile timpului”[30].

Aceste „margini” istorice demonstrează că istoria tuturor popoarelor este ireversibilă, că veacul nu mai îngăduie nici un fel de rămăşiţe medievale „într-această epocă de întrecere generală pe stadiul progresului”, după expresia lui P.Poenaru, din 1839[31]. „Veacul are înaintare”, constată şi C.Bolliac în 1844, cu referiri directe la dezvoltarea virtuţilor morale[32]. Este o idee-forţă care-şi păstrează întreg prestigiul, mai ales la ideologii paşoptişti. Ziarul *Pruncul român*, prin pana lui I.Catina, declară că :

„Orice naţie care nu ia parte la muvimentul secolului, rămâne înapoiată”[33].

Principiu şi azi foarte actual...

*

Acestui ideal european, definit în liniile sale generale şi esenţiale, îi corespunde o serie de reacţiuni nu mai puţin tipice întregului Iluminism românesc. Peste tot acelaşi miraj, aceeaşi fascinaţie şi forţă de atracţie, aceleaşi aspiraţii de integrare, solidarizare şi emulare europeană, aceeaşi convingere fundamentală, principiu ideologic de bază al Iluminismului românesc : *Ex Occidente Lux*. Gest spiritual reflex, joc spontan de afinităţi, nostalgii sentimentale, satisfacţii complexe – foarte personalizate şi totodată foarte obiective, de mare entuziasm patriotic – conştiinţa europeană a iluminiştilor români reprezintă un act de adeziune fundamentală. Această aspiraţie atinge prin idealizare şi frecvenţă dimensiunile unui adevărat curent cultural şi de idei.

Animatorii săi, tot mai numeroşi după 1800, sunt, după expresia lui Naum Râmniceanu, „inimile doritoare de cunoştinţa Evropei” (el însuşi fiind astfel de „inimă”), viu preocupaţi de a fi „înlăuntru”. Însăşi

expresia „înlăuntru" este un indiciu că aceste spirite aveau conştiinţa de a fi integrate efectiv Europei. Situate deci „înăluntrul" acestui continent geografic şi spiritual, participante şi solidarizate cu destinul său istoric, cultural şi politic. Nu spunea acelaşi Naum Râmniceanu, protosinghelul, făcând o întreagă alegorie, că „neamul nostru al Râmlenilor" a ieşit „din braţele Evropei"[34]? Etimologie riscată, dar plină de semnificaţii. Expresia traduce o tendinţă precisă, o orientare lucidă spre o zonă specifică a geografiei spirituale. Europa constituie un adevărat ideal colectiv al epocii, o notă fundamentală a Iluminismului românesc. Răspândirea sa este generală. La Ion Budai Deleanu referinţa la „toate neamurile politice a Europei"[35] este insistentă şi fundamentală. La fel, la Petru Maior, care are nu numai noţiunea – pentru el paradigmatică – a „cumpănirilor naţiilor Occidentului celor luminate", dar şi pe aceea – tipic iluministă – a cetăţii universale, a marii comunităţi a naţiunilor:

> „Toate naţiile se cuprind în marea naţie a *neamului omenesc*, iar deosebitile numiri a singuratecilor naţii sunt numai *întâmplătoare*".

Pentru iluminiştii români integrarea europeană deschide o adevărată perspectivă spre universalitate. Textul lui Petru Maior datează din 1815[36].

Această conştiinţă prooccidentală se defineşte prin câteva aspecte tipice, dintre care cele mai evidente sunt participarea şi solidarizarea istorico-politică. Istoria poporului român constituie un capitol al istoriei europene. Ţările româneşti sunt în mod indiscutabil ţări europene. Mai mult: prin contribuţia istorică a poporului român („apărătoare şi pieptul creştinătăţii asupra preaputincioşilor otomani"), „naţia aceasta nu o dată au pus adevărate merituri pentru toată Europa"[37]. Experienţa istorică a „strălucitelor ghinte ale Europei" este deci valabilă, după Petru Maior[38], şi pentru poporul român, confruntat cu

dificultăţi identice. Această conştiinţă istorică este bine consolidată. Ideea identităţii lingvistice are aceeaşi putere de atracţie şi circulaţie. Limba română –, după cum se exprimă tot Petru Maior – este o „limbă de Europa”[39], de origine latină, argument fundamental al întregii concepţii lingvistice a Şcolii ardelene[40]. Prestigiul european şi internaţional al limbii latine se răsfrânge şi asupra limbii române :

> „Limba lătinească este una dintre cele mai învăţate şi mai vechi în Europa”.

Din această situaţie decurge şi argumentul utilităţii sale :

> „Şi, drept aceasta, cea mai trebuincioasă la tot neamul românesc, fiindcă toată învăţătura şi toate scrisorile cele mai vechi sunt alcătuite întru această de obşte limbă”.

Luminarea europeană a poporului român nu se poate deci lipsi de acest instrument lingvistic :

> „Nice să poată zice astăzi că este cineva în Europa învăţat care nu va şti latineşte, măcar să fie întru alte cât de procopsit”[41].

Situaţia particulară a limbii române de origine latină, dar scrisă în alfabet chirilic, determină pe Petru Maior să accepte aceeaşi comparaţie defavorabilă cu limbile occidentale. Condiţiile istorice au făcut (din nefericire) ca

> „scrisoarea românească să ese mult mai covârşită decât toate ale apusului”[42].

Aspiraţia integrării europene, a participării româneşti la binefacerile sale spirituale, la un înalt nivel de „luminare”, este o altă consecinţă directă a acestei idei-forţă. Ea animă, într-o fază de pionierat, a primelor iniţiative de răspândire a culturii în mase, totalitatea întreprinderilor culturale ale epocii : presă, tipar, editură, cultură şi literatură, învăţământ. În

toate aceste domenii, modelul european se dovedeşte dominant şi determinant.

Pentru T.Racoce, care voia să scoată un ziar românesc, la Lvov (Lemberg), în 1817, românii formează o naţie de mai multe milioane :

„Care demult acum simţeşte bunătăţile politiciei şi doreşte a fi părtaşă culturii aceloralalte neamuri Europii"[43].

Gh.Asachi înţelege să acţioneze în Moldova, în acelaşi sens şi din aceeaşi perspectivă. În primul număr al *Albinei româneşti*, el face o profesie de credinţă europeană riguros identică (nr.1, 1 iunie, 1829) :

„Cine nu simte în ţara noastră lipsa aşezământurilor prin a cărora lucrare precum suntem politiceşte, să ne putem face şi moraliceşte mădulari folositoare ale familiei evropiene, a căria raze de învăţătură, de atâtea veacuri, se refrânge pe orizonul nostru ?"

Introducerea culturii şi civilizaţiei, echivalentă cu integrarea europeană, constituie o vie preocupare şi pentru M.Kogălniceanu, mare animator al ideii imprimeriei ca instrument de luminare :

„Tiparul ar fi cel mai sigur şi mai grabnic mijloc ca să ajungem la civilizaţia societăţii europene"[44]

Prin „canalul tiparului" – într-un cuvânt – se revarsă toată „lumina". Preocuparea esenţială devine aceea de a înmulţi cât mai repede tocmai aceste „canale" şi de a stimula – prin toate mijloacele – apariţia de publicaţii şi cărţi româneşti, ieftine, accesibile şi cât mai răspândite[45].

Concepţia culturii active ca metodă de integrare demonstrează în mod concludent conţinutul predominant al acestei aspiraţii, care depăşeşte – ca intensitate, frecvenţă şi arie de răspândire – orice altă formă de solidarizare europeană. Doar participarea la cultură, la „lumină", poate legitima această aspiraţie,

printr-o evidentă spiritualizare a sentimentului național. Dreptul la o identitate națională și europeană – și deci la existență a poporului român – trece deci în primul rând prin cultură. Poziția răstoarnă în sens iluminist-progresist întreaga concepție naționalistă. Căci, după cum observă Ion Budai-Deleanu, la 1818, „neamul românesc" este o

> „nație de frunte dintru mai multe milioane alcătuită, care nu dorește alta, numa ca prin o mai mare cultură să se poată apropia de celelalte neamuri politicite a Europei"[46].

O astfel de concepție constituie prin ea însăși un act de revoluționare a tradiției, de progres ideologic și de integrare calitativă într-un sistem nou, unitar și fecund, de cultură și gândire:

> „Din prostie, din pruncie ne vom scoate – scria D.Țichindeal – și nu vom veni, nici nu vom cădea în barbarie, ci vom fi desăvârșiți în înțelepți bărbați, și în numărul celor înțelepte, luminate și mărite popoare ale Europei vom fi"[47].

Aspirația spre culturalizare este organică Iluminismului românesc și ea impune tuturor țărilor românești ca punct esențial de program:

> „Să îmbrățoșeze cu cea mai desăvârșită sârguință întâi învățăturile de tot feliul, care acestea aduc luminarea, strălucirea, lauda și toate îmbunătățirile la un neam, carele voiește să fie în numărul neamurilor celor luminate și mărite, iară nu să voiască a să vedea în veci cufundați în întunerecul neștiințelor și în lațurile ticăloșii"[48].

Mișcat de același impuls pedagogic superior, Gh.Asachi proclamă un ideal identic. Să studiem, căci:

> „Atunce nu în zadar Europa ne va fi mărturisit atâtea simpatie, nu ni vor fi invitat în sânul familiei sale"[49].

Gh.Lazăr pune pe aceleaşi baze întreaga sa politică şcolară. Numai prin însuşirea unei înalte culturi – după cum se exprima în *Înştiinţarea* sa din 1818 – poporul român poate :

„pretenderisi intrarea în numărul şi ocolul cel proslăvit al celorlalte popoare luminate"[50].

Condiţie elementară, absolut imperativă. Ceea ce explică şi marea pasiune a epocii pentru studii în străinătate, „săvârşirea cursurilor învăţăturilor în Evropa cea luminată", cum spune şi Dinicu Golescu[51], pentru metodele cele mai bune de a importa şi răspândi în mase această cultură. De unde, puternicul interes arătat problemelor de învăţământ şi pedagogie, preocuparea febrilă de întemeiere şi organizare de şcoli. Problema capitală este permanent aceea a :

„mijloacelor de a întemeia o sistemă de învăţătură publică, înlesnitoare, potrivită cu gradul luminatei Europe şi cu trebuinţa acestei ţări"[52].

Nu poate fi trecută cu vederea nici vechea tradiţie a acestei orientări, care se conturează în ţările noastre, mai întâi în mediile şi sfera culturii greceşti, încă din secolul 18. În această privinţă, exemplul lui Alexandru Mavrocordat Exaporitul, care face studii în Italia, se dovedeşte fecund pentru toţi fanarioţii. În 1744, C. Mavrocordat, devenit domn în Ţara Românească, trimite 12 fii de boieri la Veneţia, pentru învăţătură. Este primul lot de „bursieri" români în străinătate, chemaţi acasă după trei ani, în urma unor intrigi politice[53]. La universităţile apusene este educată întreaga intelectualitate greacă, începând mai ales din a doua jumătate a secolului 18. Devenise o adevărată tradiţie care, atunci când împrejurările o permit, constituie un bun exemplu şi pentru boierimea română. Cu prilejul deschiderii cursurilor Academiei greceşti din Bucureşti, marele postelnic Al.Mavro-

cordat face o adevărată teorie a exodului spre lumină :

> „Deşi fără mijloace şi săraci cei mai mulţi dintre noi, lăsăm totul, şi patrie şi consângeni şi casnici, dispreţuim orice fel de nenorocire şi suferinţă şi mergem la universităţile Europei ca să ne luminăm"[54].

Aceeaşi preocupare se constată, după 1800, şi la boierimea română. Ea preferă să-şi trimită odraslele mai curând în colegii sau să le pună în pensiune la profesori particulari[55] – din prudenţă, pentru a nu se „evropeniza" dintr-odată prea tare – dar, în tot cazul, cum declară şi boierul Gr.Brâncoveanu, la deschiderea cursurilor şcolii lui Gh.Lazăr :

> „Să se bucure părinţii care trimit copiii la Academiile Europei pentru a sorbi apele filozofiei"[56].

Între 1802–1826, Dinicu Golescu face nu mai puţin de patru călătorii în Occident, pentru a-şi duce fiii la învăţătură, doi în Bavaria, doi la Geneva. Toţi pionierii şcolii româneşti studiază în străinătate cu scopul de a aduce „luminata Evropă" la ei acasă, prin introducerea sistemei sale pedagogice. Aşa au procedat Gh. Şincai şi Gh. Lazăr, aşa mărturiseşte şi Simeon Marcovici, în calitate de profesor la „Sf. Sava"[57] şi mulţi alţii. Aceste profesii de credinţă se repetă în prima jumătate a secolului cu prilejul mai fiecărei festivităţi şcolare. Noţiunea însăşi de „Europă luminată" este un produs al acestei influenţe :

> „Cum că toate neamurile Evropii sunt poleite cu învăţăturile, noi vedem – recunoştea Paris Mumuleanu – prin lumina ştiinţelor ce dobândim de la dânşii"[58].

Dar „lumina" europeană are şi un alt conţinut. Efervescenţei culturale generale i se asociază un puternic impuls naţional. „Luminile Europei" contribuie în mod hotărâtor la descoperirea propriei

noastre identităţi etnico-spirituale şi la ceea ce s-a numit „deşteptarea sentimentului naţional" :

> „Razele luminilor Europei – recunoştea Florian Aaron, în 1838 – pătrund mai de mult în pământul acesta, deşteptară simţământul naţional şi patriotic şi aceasta începu a aduce frupturile sale cele făcătoare de bine"[59].

Concepţia devine între timp un adevărat loc comun, pe care paşoptiştii (prima generaţie de intelectuali români cu conştiinţă europeană deplină) şi-l însuşesc fără excepţie. Din această împrejurare ei scot pentru ţările noastre, pentru întreaga cultură românească, pentru toţi exponenţii săi şi pentru întreaga lor activitate, o entuziastă judecată de valoare. C.Negruzzi este, de pildă, după opinia lui V.Alecsandri, „un spirit luminat de razele soarelui occidental"[60]. Acest lucru se poate spune aproape despre toţi marii scriitori din secolul 19. Istoria literaturii române nu face, în felul acesta, decât să confirme o strălucită anticipaţie iluministă.

Efectele acestei „deşteptări" naţionale sunt fecunde şi adânci. Conştiinţa românească îşi descoperă noi necesităţi şi obiective spirituale, cu profunde urmări culturale şi ideologice : reabilitarea şi emulaţia europeană, depăşirea stării de subdezvoltare, dorinţa de integrare şi, poate mai mult decât toate acestea, recunoaşterea, validarea din partea Europei a acestor eforturi şi progrese. Spiritul românesc începe să aspire, cu toată fiinţa sa, o anume „consacrare" europeană. El îşi dă seama că afirmarea sa nu este posibilă decât prin „luminare", aliniere şi participare la mediile europene pe care le admiră şi le invidiază. De unde apariţia unui adevărat „complex" al recuperării decalajului existent, stimulării şi dobândirii unei noi identităţi, în acelaşi timp româneşti şi europene. „Vremea este a ne deştepta." Aceasta este

convingerea intimă a lui Dinicu Golescu[61] şi a întregului Iluminism românesc, a cărui sensibilitate pentru realităţile timpului, actualităţii, sincronizării necesare şi inevitabile este indiscutabilă. Problema „sincronizării" în cultura română datează de altfel din această perioadă. Este o adevărată constantă a spiritului românesc în permanentă expansiune, confruntare şi dezvoltare europeană, în plin elan de realizare a „modelului" european.

Încă din 1795, *Înştiinţarea* unei proiectate *Societăţi filosofeşti a neamului rumânesc în mare Prinţipatul Ardealului* atrage atenţia că ne aflăm în :

> „Epoca vremii cei de acum, când ne deşteaptă înţeleptul Apollo şi pre noi, să ne îndeletnicim a sprijini din sânul Sciinţelor, darurile visteriilor sale"[62].

Prin urmare, când iluminiştii români încep să spună că „Europa cere", spiritul lor este orientat şi stimulat tocmai de acest ideal de „deşteptare", progres şi luminare. Metodă în acelaşi timp foarte eficace de incitare a spiritului românesc la creaţie, care-şi precizează în felul acesta obiectivul prioritar şi esenţial.

Se pune problema adoptării alfabetului latin ? Vasile Gergely de Csokotis aduce şi acest argument suprem :

> „Ma şi Europa întreagă încă aşteaptă aceasta de la noi !"[63].

Progresul multilateral devine în felul acesta o problemă de prestigiu internaţional, dovadă şi *Marşul românesc* din 1829, al lui Iancu Văcărescu :

> „Cât de curând vă înălţaţi
> Europa vă priveşte"[64].

Înfiinţarea miliţiei naţionale are aceeaşi semnificaţie, vezi şi *Marşul* lui Vasile Cârlova :

> „Vie-vă copii, aminte
> Că Europa însăşi simte
> În ce cale aţi intrat"[65].

Ideea are în această chemare o cadenţă marţială, eroică. Momentul revoluţionar 1848 este pus şi el, în toate provinciile româneşti, sub semnul aceluiaşi imperativ. Proclamaţia de la Islaz conţine acel apel :

„Ofiţeri români ! Camarazii voştri din Europa v-au dat exemple. Europa luminată e cu ochii deschişi asupra voastră"[66].

Proclamaţia partidului Naţional din Moldova are şi ea în vedere „Europa care vă priveşte"[67]. În Transilvania, peste munţi, Avram Iancu este animat de convingeri întrutotul identice :

„Deie-şi părerea Europa, judece popoarele civilizate, noi ne luptăm pentru libertatea noastră"[68].

Europa devine prin urmare mentor, arbitru, opinie publică, juriu de onoare, comisie de premiere, autoritate care decide în toate problemele culturale, sociale şi politice esenţiale ale poporului român. În perioada tratatului de la Paris :

„Europa azi ne cere
Ce dorim să arătăm.
....
Dreptu-ne de apărare.
Europa l-a prescris"[69].

Acest certificat de calitate reprezintă pentru Cezar Bolliac (ca şi pentru întreaga sa generaţie) o garanţie fundamentală şi în acelaşi timp cea mai înaltă obligaţie. Trebuie să progresăm, să ne luminăm, să ne regenerăm, să facem, într-un cuvânt, figură bună, căci – atenţiune ! – Europa ne priveşte, ne cere aceasta...

O astfel de psihologie îşi făcuse de fapt apariţia în Ţările româneşti cu cel puţin o sută de ani în urmă. Primele manifestări de emulaţie europeană aparţin programului cultural al fanarioţilor, care-şi demonstrează şi prin acest fapt esenţa iluministă. Cronicarul Ion Neculce scrie că domnitorul C.Mavrocordat, în a

doua sa domnie în Moldova (1741–1742):

„Au dat de ştire tuturor mazililor ca să înveţe orice limbă ce i-a fi voia, pentru ca să afle oameni învăţaţi şi în pământul nostru al Moldovei, precum sunt şi prin alte ţări şi părţi de loc"[70].

Hrisovul avut probabil în vedere de cronicar este din 9 mai 1746, care ordonă înfiinţarea de şcoli:

„Pentru ca să nu rămână de tot în prăpastia învăţăturii şi să fie mai jos decât alte neamuri, după împrejurul ţărei noastre"[71].

Preocupări şi comparaţii asemănătoare se constată şi la Gr.Al. Ghica. El admiră „neamurile care au de mult şcoli", care te „minunează" prin „rânduiala lor înflorită şi prin meşteşuguri". De aceea, în aşezămintele sale, acest domnitor ia drept model tocmai aceste neamuri

„la care vedem orânduiala pravilelor celor politiceşti şi cele înflorite meşteşuguri"[72].

Deci, departe de a produce o „revoluţie", o inovaţie în sensul strict al cuvântului, Gh.Lazăr reînnoadă de fapt, în 1818, firul unei argumentări tradiţionale, pe care I.Caragea o reluase şi el de la predecesorii săi: „Măria sa", după „ce au privit celelalte popoare şi limbi, mai ales evropeneşti", care se află bine împodobite cu şcoli mari şi Academii de ştiinţe strălucitoare", a socotit că este o „ruşine" ca poporul nostru:

„Să nu aibă şi el o şcoală mai de treabă, o Academie cu ştiinţă chiar în limba maicii sale, ci să se lase mai slab, mai scăzut şi mai batjocorit decât toate celelalte limbi şi popoară ale feţii pământului"[73].

Motivaţia psihologică a emulaţiei culturale este deci limpede. Şcoala „academicească" de la „Sf.Sava" este deschisă de acele „duhuri româneşti", care nu mai pot „mai încolo suferi ocara neamului lor".

Cum răspund ele acestei umilinţe, acestei „provocări", tot Gh.Lazăr ne-o spune: „Luând pildă de la celelalte popoare luminate"[74]. Este însăşi esenţa politicii şcolare a lui I.Caragea, care declară – din izvor grecesc – că „ambiţionează a o orândui după modelul Academiilor europene"[75].

În acest curent de emulaţie se resimte, fără îndoială, influenţa Academiei greceşti din Bucureşti. Colonia elenă întreţine de altfel în străinătate bursieri, care, după ce se vor reîntoarce de la studii, vor da o şi mai mare strălucire şcolii:

> „Dacă nu să ambiţioneze întâietatea, dar măcar să se aşeze alături cu cele mai faimoase Universităţi ale Europei"[76].

Iluminiştii români urmăreau obiective identice. Gh.Asachi dorea un învăţământ „la nivel european"[77]. Prin *Regulamentul organic*, şcolile naţionale sunt aşezate „pe acelaşi temei, precum sunt ale neamurilor luminate"[78]. În 1845, Epitropia şcoalelor se apără în acelaşi mod de acuzaţia lipsei de progres a învăţământului. Doar el „s-a făcut pe principii adoptate în ţările cultivate!"[79]. Nu se poate să nu fi dat rezultate...

O notă caracteristică a perioadei iluministe constă în faptul că psihologia emulaţiei depăşeşte sfera şcolară propriu-zisă. Ea animă, în esenţă, întreaga noastră mişcare culturală. Din acest unghi „european" sunt privite şi rezolvate toate problemele epocii, începând cu limba şi activitatea editorială şi terminând cu învăţătura şi progresul literar, istoric şi ştiinţific.

Dacă instrumentul de expresie se dovedeşte sărac, concluzia este evidentă şi imperativă: „Trebuie să se sporească şi limba noastră, precum şi a altor neamuri"[80]. Asemenea lui Gh.Şincai gândeau şi mulţi iluminişti ardeleni, care trec neîntârziat la fapte. Când, în 1808, se proiectează *Societatea pentru*

cultivarea limbii române, ea are în vedere, printre obiectivele sale, şi realizarea acestui mare exemplu :

> „Azi între toate naţiile Europei stăpâneşte dorinţa spre lumină, şi timpurile acestea par a fi începutul unei epoce însemnate, când multe popoare ţinute până acum în robie şi întuneric îşi îndreaptă privirile spre o nouă libertate şi o nouă civilizaţie"[81].

Un spirit de emulaţie filologică identică animă şi pe Budai-Deleanu, care porneşte să compună un *Lexicon român-german* :

> „Văzând că toate neamurile Europei au de mult lexicoanele sale, numai la neamul nostru lipseşte o carte ce se poate zice spiţa cea dintâia a culturii, mă simt cu totul răpit spre acest scop înalt[82] :

Acordul în jurul acestei idei este unanim şi cuvântul de ordine, în formularea lui Vasile Gergely de Csokotis, nu poate fi decât următorul :

> „Să nu ne lăsăm mai înapoi decât toate naţiile Europei"

şi să îmbogăţim cât mai neîntârziat limba[83].

În materie de şcoli, tipărituri, cultură întâlnim acelaşi imperativ şi aceeaşi motivare superioară : repetarea gestului infailibil de luminare al popoarelor europene :

> „Aşa au făcut şi alte neamuri – scria C.Diaconovici-Loga în 1821 – care astăzi strălucesc pe faţa pământului, aşa să facem şi noi acum, şi să ne îmbărbătăm că prea departe am rămas"[84].

Vindecarea complexului de inferioritate recomandă, prin însăşi logica luminării şi a spiritului de emulaţie, soluţia imperios necesară : teoria şi practica imitaţiei. Este încă una din descoperirile ideologice ale epocii de aceeaşi evidentă geneză iluministă. Împrumutul de bunuri culturale constituie metoda cea mai rapidă şi mai sigură de progres : regenerarea

ţesuturilor printr-o grefă directă şi masivă. Din această cauză, cele trei probleme – reabilitarea, emulaţia şi imitaţia – sunt mereu şi indisolubil asociate la Eufrosin Poteca, la mulţi alţii :

> „Oare noi românii... trebuie să rămânem apururea departe de neamurile cele luminate, departe de fraţii noştri europeni ? Oare noi, pe lângă cele puţine ce ştim, n-am pute să ne împrumutăm de la dânşii ?"[85]

Procesul de „deşteptare" implică deci o convingere şi un program unitar de acţiune :

> „Duh îndemnător de a năzui cătră dreapta luminare, cu care se îndulceşte neamurile celelalte ale Europei"[86].

Să ne punem deci „la lucru" şi să ne ruşinăm să fim mai jos decât „pleava celorlalte neamuri"[87], luptând şi păşind

> „către luminarea noastră pe toate căile care sunt deschise şi înaintea altor neamuri"[88].

Repetarea obsedantă a aceloraşi formule este o dovadă tipică de „mentalitate colectivă". De altfel, întreg acest studiu predominant documentar se înscrie – în felul său – tocmai într-o astfel de perspectivă metodologică.

În epoca *Regulamentului Organic*, a reformelor pozitive, problema pildelor de urmat, a imitaţiei constructive ajunge şi mai mult la ordinea zilei. Unica soluţie posibilă este numai şi numai imitarea „Evropei". Iar păşirea în rândul naţiunilor „luminate", cea mai profundă şi acută preocupare, inspirând un adevărat lirism al progresului „luminării" şi regenerării. Aflat la Londra, în 1831, P.Poenaru ştie că în ţară îl aşteaptă :

> „O muncă din cele mai spinoase, pentru a mă sili să întorc recunoştinţa mea Patriei, în schimbul ajutorului

primit de la ea şi s-o fac să se împărtăşească, într-un fel, de la luminile naţiunilor civilizate"[89].

Problemă de esenţă, de conştiinţă, de responsabilitate morală ce poate fi satisfăcută numai prin urgentarea şi intensificarea acestei integrări, a cărei primă formă – cea mai facilă şi mai răspândită – este imitaţia :

„Acestei puternice şi luminate Europe, din care facem parte geografic – aşa cum scria un membru al Eforiei şcoalelor, din 1832, C.Şuţu – şi pe care dorim s-o imităm în instituţii, în fericire, în ştiinţe"[90].

Tinerimea plecată la studii – pentru a aminti o imagine a timpului – este în situaţia „albinei"care „culege din sânul străinătăţii... miere... învăţătura cea mult preţioasă şi de toţi dorită"[91]. La înapoiere, multe „lucruri folositoare aduc cu sine"[92]. Programul acestor tineri, către 1848, nu poate fi decât următorul :

„Cunoştinţele şi învăţăturile ce le dobândim în străinătate să căutăm a le pune în lucrare spre întâmpinarea nevoilor de faţă a ţării noastre"[93].

Simpla emulare şi incitare nu sunt totuşi suficiente. Aceste atitudini nu definesc în toată complexitatea sa procesul interior al „luminării europene". Acesta începe să determine şi reacţiuni teoretice de competiţie, de „concurenţă" directă, printr-o răsturnare dialectică a resentimentelor acumulate. Reabilitarea presupune şi o anume rivalitate creatoare, a faptei şi creaţiei competitive ca formă de compensaţie :

„Vie la noi – scria Paris Mumuleanu – întrecerea la învăţături cu celelalte neamuri, căci acesta este numai lucru ce este şi va fi cu noi"[94].

Concurenţa este deci posibilă nu numai în condiţii de egalitate, dar chiar şi de superioritate. Nimic nu opreşte ca poporul român să ajungă din urmă pe celelalte neamuri. Şi chiar să le întreacă, aşa cum preco-

nizează – în spirit vizionar – socialistul utopic T.Diamant[95]. Pentru aceasta este însă neapărat nevoie :

> „Să credem că înrâurirea asupra luminării nu va fi mai puţin strălucită decât au fost în acele ţări..."[96].

De unde această încredere totală ? Ea decurge – în spiritul epocii – din constatarea cea mai rece şi mai obiectivă cu putinţă : existenţa legii şi ritmului progresului, o altă idee tipic iluministă de mare răspândire în epocă[97]. Fenomenul, observat pe plan european, subliniat între alţii şi de Eufrosin Poteca[98], nu poate să nu acţioneze şi în ţările româneşti cu aceeaşi eficienţă.

Lecţia pe care o scoate Iluminismul românesc este deci limpede : să avem încredere în noi înşine, să ne vindecăm de timidităţi, de blazare şi scepticism, întrucât toate şansele sunt de partea noastră. Procesul emulaţiei creatoare constituie cea mai bună verificare a forţelor proprii. Numai acest examen poate învinge într-adevăr şovăirile şi ezitările, care însoţesc procesele de creştere, pregătind marile elanuri şi ascensiuni ale viitorului.

Primele rezistenţe şi semne de scepticism aparţin aceleiaşi perioade, efecte ale unei stări identice de spirit. Conştiinţele româneşti încep să-şi dea seama şi de riscurile „occidentalizării" rapide şi forţate : bune intenţii neacoperite de fapte, imitaţii superficiale etc. Pentru ca integrarea europeană să devină într-adevăr o realitate de substanţă, asimilarea trebuie să devină o sinteză creatoare. Sau, cu vorbele lui Gr.Pleşoianu, din 1829 :

> „Dea Dumnezeu, d-acuma încolo să urmăm europenilor mai d-aproape ca să ne putem numi europeni şi cu faptele nu numai cu numele"[99].

Ceea ce se va numi, după formula junimistă, critica „formelor fără fond" are deci această origine, consecinţă directă şi imediată a valului de „europenizare"

de la sfârşitul secolului 18 şi începutul celui următor. De altfel, frecvenţa şi amploarea acestor luări de poziţii împotriva „formelor exterioare ale Europei" (după cum se exprimă şi M.Kogălniceanu), care datează din această perioadă[100], dovedeşte că problema devenise de cea mai mare actualitate şi acuitate. Imitaţia mecanică, exterioară, neasimilată, în proporţii de masă, cu urmări profund negative : neasimilare, artificialitate, adaptare grotescă, alterarea fondului naţional începe de pe acum să producă reacţii inevitabile din partea spiritului critic, trezit, educat şi orientat de aceeaşi ideologie iluministă.

*

Această analiză a descoperirii Europei de către „Luminile" româneşti ar fi incompletă fără menţionarea şi a unui complex spiritual nu mai puţin caracteristic. Format în aceeaşi perioadă, el este consecinţa sa directă : un foarte insistent complex de inferioritate şi superioritate, de iluzionare şi luciditate, infatuare propagandistică şi conştiinţă a participării europene efective. Obsesia de a ne face cunoscuţi, recunoscuţi, consacraţi, elogiaţi de Europa are această origine şi ea trădează, mai presus de orice, o aspiraţie organică, spontană, un sentiment elementar, înnăscut, de co-existenţă şi co-participare. Căci cum s-ar putea explica altfel reacţiunea lui Zilot Românul faţă de domnitorul Hangerli, care ne-ar fi... compromis în faţa Europei (erou şi scenă cu desăvârşire obscure şi perfect ignorate de Europa) :

„Stricase acea mărire ce are acest Principat
Care la toată Evropa e vestit şi lăudat"[101].

Iluzia atinge proporţiile unui adevărat mit şi mesianism naţional, precum într-o prefaţă la o carte despre patriotism din 1822 :

„Ajungând cu toţii la o râvnă şi la o unire cu sporire întru cele bune pentru toată obştea, să dobândim

dorite fericiri cu înălţarea neamului românesc *a fi lăudat în toată Evropa* (s.n.), ce acum stă la mirare de atâta neîngrijire a noastră"[102].

Mitul – dealtfel profund stimulator, creator, al „prezenţelor româneşti" – acum ia naştere şi el impulsionează totalitatea activităţilor culturale şi literare. Toate sunt concepute în perspectivă europeană, au o finalitate europeană, sunt destinate informării Europei, scoaterii noastre din obscuritate şi uitare.

Încercările de istorie, gramatică şi lexicologie românească ale lui Ion Budai-Deleanu sunt consacrate „acestei limbi puţin cunoscute până acum în Europa", „îndepărtată şi ascunsă în străfundul Europei" ; la fel „purcederea românilor" şi „începutul şi alcătuirea limbii româneşti, puţin până acum cunoscute la ceilalţi europeni"[103]. Petru Maior recomandă adoptarea ortografiei italiene „fiindcă este cunoscută în întreaga Europă"[104]. Astfel de exemple sunt numeroase. Amintim doar câteva texte foarte explicite. M.Kogălniceanu publică *Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques transdanubiens* (Berlin, 1837), carte destinată să înlăture „adânca necunoştinţă în care se află lumea civilizată despre destinele (poporului român)", într-o perioadă când până şi „cele mai mici ţări ale Africei şi Americei sunt mai cunoscute decât aceste două Principate"[105]. Scriind-o, M.Kogălniceanu este conştient că face „o lucrare patriotică". Mai ales :

> „Astăzi când amândouă principatele vin să-şi reia un loc printre statele civilizate, când se ridică glasuri în Franţa şi în Germania în favoarea lor, mi-am impus sarcina de a face cunoscută ţara mea Europei şi de a da o istorie a Moldovei şi a Valahiei scrisă franţuzeşte"[106].

A ne impune în Europa cu o carte despre *Istoria românilor* „care să merite să fie tradusă în toate

limbile europene şi aşezată în toate bibliotecile publice ale Europei" formează şi mai târziu, în 1864, o preocupare acută. Dovadă nerăbdarea şi iritarea lui C.Bolliac. El se face interpretul

> „ruşinii ce simte un român în conversaţiune cu oamenii luminaţi ai Europei când îl întreabă unde poate afla istoria acestei naţiuni atât de întinsă..."

Aceleaşi lacune esenţiale – urmate de acelaşi complex de inferioritate (E.M.Cioran are deci... precursorii săi) – se constată şi în celelalte domenii ale ştiinţei :

> „Cine n-a simţit umilinţă când i s-a adresat vreun învăţat, vreun limbist european, să-i ceară un dicţionar, un vocabular, o gramatică română şi a fost silit să răspunză : dicţionar român, vocabular român nu avem : gramatică nu ştim pe care să recomandăm..."[107].

Atitudinea faţă de prestigiul literaturii originale oscilează între iluzionare patriotică, exaltare, entuziasm naiv, zel propagandistic şi spirit rece, pozitiv. Acesta contrastează cu mitologia începuturilor, dintr-o dată glorioase, foarte răspândită în întreaga publicistică românească a epocii.

De pildă, pentru Z.Carcalechi, Ienăchiţă Văcărescu „pe care toţi evropienii cei învăţaţi îl lăudau şi în veci îl va pomeni"[108] era – în 1829 ! – un nume de... reputaţie internaţională. Literatura română – în 1840 ! – „se numără – după Kogălniceanu – cu mândrie între literaturile Europei". Ea a făcut „pasuri de urieş"[109]. Ca încurajare pedagogică, afirmaţia din programul *Daciei literare* era legitimă. Se-nţelege că şi D.Cantemir şi fiul său Antioh „au nemurit numele Moldovei" :

> „Toată Europa se miră de aceşti doi oameni însemnaţi, numai noi, moldovenii, am rămas nebăgători de samă la slava lor care însă se revarsă şi asupra noastră" [110].

Una peste alta, concluzia lui Kogălniceanu este totuşi cea justă :

> „Din zi în zi prinţipaturile noastre ţintesc mai mult luarea aminte a politicilor şi a literaţilor"[111].

Versiunile franceze (1855) şi engleze (1854, 1856) ale poeziilor populare culese de V.Alecsandri (care au interesat şi pe Prosper Mérimée) constituiau într-adevăr un început de dovadă obiectivă. Dealtfel, tot după Kogălniceanu, reabilitarea noastră literară n-ar însemna, de fapt, decât restituirea unei contra-valori, o competiţie de la egal la egal. Dovadă acest text din 1846 :

> „Trebuie şi noi să dăm ceva Europei civilizate, care ne-au dat atâta : trebuie ca şi literatura noastră prin lucrările sale să înceapă a-şi face loc lîngă surorile sale"[112].

Când V.Alecsandri constată, în 1842, că există străini care se ocupă de literatura română, faptul reprezintă pentru el una dintre cele mai mari şi mai plăcute surprize[113].

Se poate deci spune că, sub raportul „recepţiei" şi al sociologiei „succesului", începuturile literaturii române sunt efectiv dominate (pentru a nu spune obsedate) de prestigiul său european, latent, potenţial. Chiar dacă realizările rămîn încă minore, prin „cărţile noa ce se tipăresc", „în scurtă vreme limba noastră se apropie cu literatura de surorile ei şi naţia română s-aşază cu drept cuvânt între naţiile Europei"[114]. Tonul devine moderat, realist şi el îşi găseşte cea mai potrivită expresie într-o formulă ca aceasta ce aparţine tot lui Kogălniceanu :

> „O literatură de care să ne putem făli şi înaintea străinilor"[115].

Venind în întâmpinarea acestui program, Gh.Asachi publică o culegere de *Nouvelles historiques de la Moldo-Roumanie* (Jassy, 1859), fiind pătruns de ideea că :

„Prin muse şi-a virtutei dorul dulce şi fierbinte
În noi lumea să cunoască strănepoţi romanei ginte"[116].

De aceleaşi convingeri este animat şi D.Bolintineanu când face nu puţine eforturi să fie editat la Paris : *Brises d'Orient. Poésies roumaines (traduites par l'auteur lui-même), précédées d'une préface de M.Philarète Chasles* (Paris, 1866). Astfel de publicaţii reprezintă o dovadă că „desvoltarea intelectuală" a românilor constituie într-adevăr o realitate. Dealtfel :

> „Aceasta este o condiţie *sine qua non* – scria şi G.Sion în 1860 – pentru ca să poată cu drept cuvânt merita titlul de naţiune europeană, care până acum li se contesta de către străini"[117].

O psihologie şi optică identică explică şi motivul pentru care intelectualul de formaţie iluministă trăieşte o adevărată dramă când constată că minimalizarea, critica sau defăimarea patriei sale se face într-o limbă de circulaţie europeană. Reacţiune evidentă în polemica Petru Maior – Kopitar, Damaschin Bojinca – Tököly, la Dinicu Golescu. El traduce pe Thomas Thomson, a cărui carte vorbeşte în termeni critici şi despre români, cărora trebuie să li se ofere totuşi o compensaţie :

> „Ceale spre rău, hula şi ticăloşua acestui dosădit norod sunt scrise şi prea scrise şi tipărite în toate limbile străine de mulţime de scriitori englezi, ghermani, unguri, ruşi ; şi cei mai mulţi au scris pentru păcatele neamului în limba franţuzească şi pentru păcate zic : căci aciastă limbă fiind obştească în toate lumea, mai lesne s-au împrăştiat şi s-au trâmbiţat defăimările obidatului meu neam."

Astfel de traduceri trebuiesc deci făcute în scop autocritic, demonstrativ şi de emulaţie patriotică:

> „Ca să ştie şi cei ce scriu şi în ce stare de cinste şi de necinste ne au Evropenii şi toate celelalte neamuri"[118].

Se pune prin urmare problema, pe de o parte, a necesităţii răspunsului, pe de alta a eliminării obiectului acestor critici, prin suprimarea radicală a cauzelor ce le dau naştere. Ca să nu mai fim criticaţi, cea mai bună soluţie este să ne corectăm, să ne regenerăm moravurile. Deci să ne „europenizăm". Demonstraţie în permanenţă circulară în interiorul aceluiaşi sistem de idei :

„Şi atunci, şi noi, fieşcare, vom câştiga adevărata cinste şi fericire şi norodul peste puţin timp negreşit va ajunge întru acea stare întru care se află noroadele a ceilalţi evropei"[119].

Dezvoltarea concepţiei integrării social-politice, a conştiinţei „poporului occidental" ce aspiră să intre în „familia europeană" formează un alt capitol solidar şi distinct al „Luminilor" româneşti, care nu intră însă în preocupările de faţă. El trebuie studiat din aceeaşi perspectivă şi după aceeaşi metodă, pe texte.

Această vocaţie a integrării europene are, în sfârşit, nevoie şi de o confirmare obiectivă, de o ratificare „oficială" din partea străinătăţii. Prezenţa românească aspiră deci şi la această formă de validare, care începe să se materializeze pe plan cultural destul de repede. În 1833, se produce prima participare românească la un congres ştiinţific internaţional. Este vorba de *Societatea de medici şi naturalişti din Iaşi,* care :

„Prin lucrările sale şi corespondenţii ştiinţifici cu învăţaţii Europei au atras ei luarea aminte a societăţii învăţaţilor Germaniei"[120].

Societatea este invitată la congresul de ştiinţe naturale de la Freiburg şi dr. Cihac, care o reprezintă, ţine să declare că ţara sa, Moldova :

„Prin a ei plecări de a se lumina înfăţoşează o închiezăşluire cum că se va face vrednică de

soţietatea europeană în care au întrolocat-o a sale aşezământuri"[121].

Legătura între luminare, integrare şi recunoaştere europeană constituie un adevărat principiu ideologic. Iar aceste participări – concepute în principiu pe picior de egalitate – vor deveni tot mai frecvente pe măsură ce cultura română se dezvoltă şi ţările noastre se dovedesc tot mai capabile de iniţiative şi manifestări pe plan internaţional. În 1840, doctorii Cihac şi Mayer, reprezentând aceeaşi societate, pleacă la un nou congres de naturalişti, la Erlangen[122]. În 1845, numita societate savantă nutreşte ambiţia ca „numele Moldovei să dobândească dritul cetăţeniei în Evropa literară"[123]. În 1851, are loc prima participare românească la o expoziţie internaţională : „Expoziţia universală de industrie şi comerţ" de la Londra[124]. În 1859, ideologul francez Roger-Collard se declară măgulit să devină la Paris corespondentul bursierilor români[125]. Societatea studenţilor români din capitala Franţei era dealtfel patronată de Lamartine, încă din 1848. La rândul lor, Edgar Quinet şi Jules Michelet întreţin relaţii strânse şi amicale cu emigraţia română, pe care o patronează şi o binecuvântează cu aere pontificale. Aceşti animatori romantici transmit ţărilor noastre mesajul lor mesianic de mare elevaţie şi forţă stimulatoare întregului proces românesc de integrare, reabilitare şi afirmare în Europa. Dinamica „Luminilor" româneşti îşi păstrează în permanenţă întreaga sa forţă de propulsie şi eficienţă. Ea este şi azi deosebit de actuală.

(1979)

2. Din istoria teoriei „formă fără fond"

În toate studiile consacrate junimismului, paternitatea cunoscutei teorii a „formelor fără fond" a fost atribuită, fără excepţie, lui Titu Maiorescu. Este în afară de orice îndoială că Maiorescu, într-adevăr, a formulat-o cu deosebită claritate, „lansând"-o în vestitul său articol, din 1868, *În contra direcţiei de astăzi în cultura română*, apoi în conferinţa din 1870, *Formă şi fond*, al cărei text nu ni s-a păstrat, comunicat numai prin rezumatul lui Miron Pompiliu, din *„Convorbiri literare"* (mai, 1871, p.60). De fapt, la această dată, chiar dacă numai fugitiv şi într-o formă embrionară, teoria era pe deplin constituită în spiritul şi chiar în litera sa. Maiorescu n-a făcut în fond altceva decât s-o reia, să-i dea sistematizare, prestigiu şi strălucire polemică. Meritele sale nu sunt ştirbite prin proiectarea concepţiilor sale pe un fundal ideologic mai larg, anterior, în perspectivă istorică.

Ce reprezintă în esenţă această teorie a „formelor fără fond" în vechea noastră ideologie ? Nimic altceva decât chintesenţa criticii adaptării foarte rapide a „formelor" civilizaţiei moderne, occidentale, burgheze, peste un „fond" propriu, naţional, de structură încă tardiv feudală. Teoria este expresia unei anumite rezistenţe, ideologice şi practice, inevitabile, faţă de imitaţia mecanică, nefiltrată, a instituţiilor, moravurilor, culturii şi ideilor apusene. „Rezistenţă" tipică forţelor interne boiereşti, conservatoare, dar şi cercurilor burgheze moderate, îndeosebi intelectuale.

Această reacţiune, cunoscută şi studiată în linii mari, este mult anterioară „Junimei", care n-a ieşit din goluri. Ea precede, fie şi într-o formă incipientă, cu cel puţin două decenii, chiar şi momentul 1848. Mişcare constituită cu primele valuri de „occidentalizare", determinată de cele dintâi importuri masive de „forme" apusene în ţara noastră.

Într-o măsură, aceste idei au fost atinse, în limbajul său, încă din 1909, de G.Ibrăileanu, în *Spiritul critic în cultura românească*. Critica „imitaţiei" este urmărită aici la câţiva autori moldoveni, pre-maiorescieni (Asachi, Negruzzi, Al.Russo, Alecsandri). Azi dispunem de o documentare mai largă. În plus, „originea spiritului critic" în cultura noastră nu mai poate fi atribuită unor reacţiuni şi particularităţi psihologice strict provinciale, ci – în esenţă – influenţei ideologiei iluministe, răsfrântă în proporţii variabile în toate provinciile româneşti. De bună seamă că studiul ar trebui reluat în adâncime. Se va vedea atunci că argumentele invocate de autorii citaţi de G.Ibrăileanu (nivel necorespunzător, neevoluat al societăţii noastre ; respect pentru bunele tradiţii naţionale ; necesitatea împrumuturilor selective „critice" ; adaptare progresivă la civilizaţie etc.) se regăsesc şi la : C.Conachi, la paşoptiştii C.Negri, Mihail şi Alecu Kogălniceanu, Ion Ionescu de la Brad, D.Rallet, Ştefan Scarlat Dăscălescu, B.P.Hasdeu, ş.a.

Şi mai semnificativ este faptul că exact aceeaşi critică a imitaţiei formelor apusene, şi deci a „formelor fără fond", este făcută în aceeaşi perioadă şi de o serie de scriitori, publicişti şi oameni de cultură munteni, ca : Paris Mumuleanu, Heliade Rădulescu, Gr. Pleşoianu, C.Bălăcescu, C.Caragiale, Cezar Bolliac, Ion Ghica ş.a. Texte exprimând o opoziţie identică la invazia culturii şi civilizaţiei apusene, pot fi culese şi din alţi „autori", mai obscuri, încă din 1820 – 1826, printr-o participare la un curent ideologic larg, care

ar merita un studiu monografic special. În acest cadru ne mulţumim să dăm doar câteva sugestii şi indicaţii, de aprofundat ulterior, cu toată documentarea şi rigoarea necesară.

Dacă mai trebuie o dovadă suplimentară, se poate demonstra oricând, şi cu citate la fel de abundente, că şi ardelenii : Z.Carcalechi, Fl.Aaron, I.Codru-Drăguşanu, G.Bariţ, S.Bărnuţiu, D.P.Marţian ş.a. aveau, în linii generale, aceeaşi orientare critică, negativă faţă de invazia „formelor" străine. O menţiune specială se cuvine, cum vom vedea imediat, îndeosebi lui Ion Maiorescu, foarte pre-„maiorescian" mai ales în această privinţă.

Este apoi această teorie a „formelor fără fond" o creaţie pur românească, a lui Maiorescu, sau a oricărui alt „spirit critic" anterior? Încă din 1943, în articolul său *Titu Maiorescu şi gândirea post-revoluţionară* (*Kalende*, II,3), reluat şi într-o sinteză[1], Tudor Vianu atrage atenţia asupra faptului – esenţial – că gândirea lui Titu Maiorescu nu constituie, sub raport social-politic, decât o prelungire a ideologiei europene post-revoluţionare. La gânditori politici importanţi ca : Burke, de Bonald, de Maistre, critica revoluţiei franceze duce în mod direct la respingerea „formelor" sale politice-sociale, pe care convulsia de la 1789 le introduce în Franţa şi le răspândeşte în Europa. Ruperea firului tradiţiei, negarea realităţilor şi etapelor istorice, neaderenţa construcţiei politice pur raţionale la aspectele ireductibile ale specificului vieţii popoarelor formează temele de predilecţie ale întregii reacţiuni europene. Aceste idei au circulat şi sub restauraţie şi sub monarhia din iulie şi înainte şi după 1848, şi nu numai în Franţa.

Pentru cine vrea să verifice rapid chestiunea, *Politiques et moralistes du dix-neuvième siècle* (vol.I) de E.Faguet ar fi încă de consultat. Dar critica „formelor fără fond" are o circulaţie mai largă decât

rezultă din aceste cercetări, destul de depăşite în ansamblul lor[2]. Chateaubriand, în *Essai sur les revolutions* (1797), pledând teza legitimistă, respinge, la fel, „această furie de a da popoarelor constituţii uniforme fără nici o preocupare pentru gradul de civilizaţie la care au ajuns" (1, II, ch.X). Iar socialistul utopic Saint-Simon va susţine şi el, în *L'Industrie* (1818), că nici o instituţie politică nu este „admisibilă", nici posibilă, nici durabilă, „decât aceea care nici nu depăşeşte, nici nu întrece starea actuală a societăţii".

În ultimă analiză, ideologii noştri, atât de reticenţi la imitaţii şi adoptări de instituţii străine, apusene – evoluţionişti şi reformişti în politică – n-au altă optică, nici alt mod de a gândi, nici alt limbaj. Ar fi, de asemenea, de adăugat, că rădăcinile acestei poziţii scoboară şi ele în aceeaşi ideologie iluministă a secolului 18, de unde pleacă diferite fire : reformist-evoluţioniste, radical-revoluţionare, conservator-reacţionare. Tema merită a fi studiată şi ea pe larg. Deschidem acum doar pe Montesquieu : „Guvernul cel mai conform naturii este acela a cărui constituţie particulară convine cel mai bine dispoziţiilor poporului pentru care a fost stabilit". (*De l'esprit des lois*, 1, I, ch.III). Idei asemănătoare întâlnim şi la J.J.Rousseau (*Du contrat social*, 1, III, ch. III, IX).

Dar atunci, măcar expresia ca atare, formula pur verbală a „formei fără fond", aparţine totuşi lui Titu Maiorescu. Nici acest fapt nu se poate dovedi. Expresia circula cu mult timp înainte de 1868 şi am spune că ideologul junimist a găsit-o, gata constituită, chiar în... familie, la tatăl său, Ion Maiorescu. Acesta, într-o corespondenţă de presă din Craiova, datată 11 februarie 1838, critică în termeni violenţi „maimuţăria lucrurilor străine, prea iubirea asupra tuturor lucrurilor străine şi deosebit franţuzeşti". Pe mine, Ion Maiorescu, „nu mă va înşela *forma din afară, niciodată*" (s.n.)[3]. Pentru el, moravurile şi cultura

apuseană, ideile noi, progresiste, sunt deci simple „forme", „forme din afară", goale. Adică aşa cum va spune peste trei decenii şi Titu Maiorescu. Prin tonul său, acest articol, publicat de Gh.Bariţ în *Foaia* sa, a surprins, provocând o adevărată polemică, răsfrântă negativ şi în cariera didactică a lui Ion Maiorescu.

Se va zice, poate, că acest critic avea în vedere doar aspectul cultural al problemei şi că fiul său a generalizat formula aplicând-o totalităţii împrumuturilor instituţionale, politice şi sociale. Reticenţă deschisă la transplantarea directă de instituţii arată însă, încă din 1846, alături de alţii, şi paşoptistul moldovean Scarlat Vârnav. Şi pentru acesta „formele dinafară ale civilizaţiei" sunt deosebit de supărătoare. De notat că ideea se consolidase la Paris, în cercurile tineretului român plecat la studii :

> „Pentru noi nu este numai mângâierea aceasta singură, care trebuie să ne facă a căuta să ducem în ţeară ceva mai mult decât *formele din afară ale civilizaţiei"* (s.n.)[4].

Nu va susţine şi Maiorescu necesitatea umplerii cu „fond" adecvat, corespunzător, a acestor „forme din afară" ? Dar înainte de junimişti, ele nemulţumeau într-un grad înalt şi pe Kogălniceanu, care le respinge categoric în romanul său *Tainele inimei*, publicat în 1850 : „Am luat luxul, corupţia şi formele exterioare a Europei"...[5]. Când, în 1851, limba greacă este scoasă din învăţământ, argumentul a fost că această limbă are „trebuinţă de o învăţătură serioasă, iar nu să figureze drept singură formă"[6]. Despre învăţământul universitar, se ştie, Maiorescu nu va gândi niciodată altfel, de vreme ce intenţiona să suprime catedre întregi la recent înfiinţata Universitate ieşeană. Dar, este de notat că, încă din 1855-1856, Gh.Asachi preconiza aceeaşi desfiinţare a facultăţilor de drept şi filozofie, pe motivul că ofereau studenţilor o slabă pregătire[7]. Aşa va susţine ulterior şi Titu

Maiorescu, nu tocmai original în toate iniţiativele şi ideile sale.

Că se pot produce şi alte dovezi, la fel de concludente, nici nu este de mirare. În 1859, C.Negruzzi observă în cel mai pur spirit pre-junimist:

> „Un popor simplu, patriarhal, ce se ocupă mai mult cu lucrarea pământului, nu avea nevoie de acest belşug de legi, apanagiu a naţiunilor civilizate, de acest *nămol de forme care adese înghite fondul"* (s.n.)[8].

N.Iorga a descoperit şi publicat opera cugetătorului politic moldovean Ştefan Scarlat Dăscălescu, progresist moderat, mare adversar al precipitărilor şi imitaţiilor politice nestudiate. El a lăsat, între altele, şi o relatare de călătorie făcută în 1858, în Occident, plină de reflexii incipient junimiste. Liberalii, după el, „copiază, maimuţează instituţiile ţărilor civilizate şi ni le impun". De mentalitate conservatoare, Dăscălescu refuză ideea că „ne-am civilizat şi că ei sunt regeneratorii naţiei ; dar nu pot să nu mai repet că *civilizaţia e numai în forme şi pe hârtie"* (s.n.)[9].

Lucrurile sunt deci limpezi şi ne oprim aici, deşi citatele ar putea continua. S-ar zice totuşi că, în preajma lui 1868, Titu Maiorescu este singurul care exprimă această teorie şi cu cea mai mare originalitate. La acea dată partidul conservator nu gândea altfel. De pildă, în 1866, în plină agitaţie unionistă şi anti-unionistă, N.Ionescu, Manolache Costache Epureanu şi alţii combat ideea sufragiului universal pe consideraţia, tipic maioresciană, că poporul român n-ar fi încă pregătit pentru o astfel de reformă[10]. Dar chiar cu puţin timp înainte de atacul *În contra direcţiei de astăzi în cultura română*, B.P.Hasdeu, publică în *Românul* (11 ianuarie 1868) articolul *Caracterul naţionalităţii române ca baza legislaţiunii sale*, în care se dezvoltă o teză identică : legislaţia democratică este definită „veşminte exotice,

aduse cine mai ştie de unde şi croite cine mai ştie pentru cine". La fel gândeşte şi Cezar Bolliac care, în *Trompeta Carpaţilor* (7/19 aprilie 1868), combate aceeaşi traducere formală, mecanică, de legi străine, neelaborate. De altfel, tot el declarase, în 1861, că „noi facem legi, ca să nu se ţie, facem şcoli ca să nu se poată învăţa într-însele, facem tot ce nu voim să fie"[11]. Să ne reamintim şi de Maiorescu : „Am depreţiat şi falsificat toate aceste forme de cultură", „s-au imitat şi s-au falsificat toate formele civilizaţiunii moderne" etc.

Identitatea de gândire şi de limbaj este deci izbitoare. Ni se pare dovedit că Maiorescu este exponentul unei stări de spirit anterioare, generalizate, bine consolidate în cercurile de mentalitate conservatoare şi reformistă, sensibilizate prin reformele structurale ale lui Cuza şi mai ales de reforma agrară din 1864. Dacă formula – ce exprimă neaprobarea ideii de progres social, totala neaderenţă la noile forme instituţionale, la importul superficial de civilizaţie şi cultură – i-a fost totuşi unanim atribuită, faptul vine de acolo că Titu Maiorescu i-a dat stringenţă deosebită, o formulare precisă, categorică, de la înălţimea unui mare prestigiu cultural, social şi politic, la care nu se ridicase nici unul dintre precursorii săi incontestabili.

În materie de circulaţie a ideilor, în timp şi în spaţiu, „originalitatea" constituie o noţiune foarte relativă. De acest adevăr ne pătrundem încă o dată aruncând o privire şi peste graniţă. În 1872, criticul italian Francesco de Sanctis, într-un discurs inaugural la Universitatea din Neapole (exprimând în mod evident convingeri mai vechi, de circulaţie în *Risorgimento*), combate şi el „formele goale" (*„vacue forme"*), apărute în Italia după realizarea unităţii politice a ţării, printr-o analogie evidentă de situaţii. Limbajul este surprinzător de „maiorescian". De unde rezultă că în cele

două ţări, aflate la acelaşi moment al evoluţiei istorice, afluxul de concepţii şi instituţii democratice străine, insuficient sau greşit aplicate, a produs reacţiuni identice. Se întreba deci Francesco de Sanctis :

> „Ce este libertatea fără oameni liberi ? Sunt *forme fără conţinut* (s.n.)... rugăciuni fără credinţă, soldaţi fără patrie”[12].

Expresiile ne sunt cunoscute : „forme fără fond”, „stafii fără trup”, „iluzii fără adevăr” etc. Tonul superior distant, solemn şi categoric aparţine însă în tot cazul, în primul rând, lui Titu Maiorescu.

(1968)

NOTE

I. România şi Europa

1. Pentru Europa, in : *Cotidianul. Supliment Cultural. Litere, Arte. Idei*, IV, 48, 19 decembrie 1994.

[1] Adrian Marino, *„Dosarul Constantin Noica"*, in : *22*, **1**. III, 40, 9-13 octombrie 1992; **2**. 41, 15-21 octombrie 1992; **3**. 42, 22-28 octombrie 1992; **4**. 43, 24 octombrie-5 noiembrie 1992; **5**. 44, 12-18 noiembrie 1992.

[2] Leon Volovici, *Nationalist Ideology and Antisemitism. The Case of Roumanian Intellectuals in the 1930's* (Oxford-New York-Seoul-Tokio, Pergamon Press, 1991). Traducere românească: *Ideologie naţionalistă şi antisemitism în viaţa intelectuală românească din anii'30* in : *Dialog. Cercul democrat al românilor din Germania*, 147/151, mai-septembrie 1993 (Dietzenbach); *Antisemitism in Post-Communist Eastern Europe: Marginal or Central Issue ?* (The Hebrew University of Jerusalem, Analysis of Curent Trends in Antisemitism), *Acta* nr.5, 1994; Katherine Verdery, *National Ideology under Socialism. Identity and Cultural Politics in Ceauşescu's Romania* (Berkeley - Los Angeles - Oxford, University of California Press, 1991); *From Parent-State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe*, in : *East European Politics and Societies*, vol.8, nr.2, Spring 1994, pp.225-255, în special *Exemples from Romania*, pp.236-250; Dan Pavel, *„Deşteaptă-te, Române !". O cercetare în ideologia naţionalismului*, in : *Polis*, 2/1994, pp.153-190.

[3] Sorin Alexandrescu, *Pentru o secularizare a culturii române*, in : *22*, IV, 43, 26 octombrie - 1 noiembrie 1994.

[4] Mai multe texte personale pe această temă centrală. Ultimul: *Păturile mijlocii - o problemă esenţială*, in : *România liberă*, 1406, 8 noiembrie 1994.

[5] *Tribuna Ardealului*, I, 53, 15 aprilie 1992.

[6] Adrian Marino, *Literature and Ideology in the Republic of Letters*, in : *Aesthetics and the Literature of Ideas. Essays in Honor of A. Owen Aldridge*. Ed. by François Jost (Newark, University of Delaware Press; London and Toronto, Associated University Press, 1990), pp.214-224.

[7] H.R. Patapievici, *Anatomia unei catastrofe*, in : *22*, IV, 42, 19-25 octombrie 1994.

2. Integrarea culturală a României în noua realitate europeană (Răspunsuri la un chestionar italian). La chestionarul pe care mi l-a adresat prof. G. Caragiani (Roma) cu prilejul vizitei sale la Cluj (15 august 1994) în vederea unei anchete italiene în pregătire, pe această temă, n-am răspuns la primele 7 întrebări.

[1] Adrian Marino, *Marxist Ideology and East European Comparative Studies*, in : *Europa Provincia Mundi*. Essays in *Comparative Literature and European Studies Offered to Hugo Dyserinck on the Occasion of His Sixty-fifth Birthday*. Ed. by Joep Leersen and Karl Ulrich Syndram (Amsterdam-Atlanta, Ga., Rodopi, 1992), pp.45-51.

3. Cultura română între Est şi Vest. Intervenţie la Colocviul revistei *Familia*, 6 mai 1993 (29, 5-6, mai-iunie 1993).

4. Literatura română „intră" în Europa, in : *22* , IV, 51, 29 decembrie 1993-4 ianuarie 1994.

5. Difuzarea criticii româneşti în străinătate. Comunicare prezentată la „Colocviul Traducătorilor şi Editorilor de Literatură Română", Sinaia, 20-21 iunie 1991, in : *România literară*, XXIV, 27, 4 iulie 1991.

II. Ideea europeană şi literatura europeană

1. Europa: o idee în expansiune, in : *Transilvania*, serie nouă, XXI, 3-4, 1992, pp.6-10 (număr „european" monografic). Text tradus în limba maghiară în revista *Korunk*, 6/1992 (Cluj); reprodus în versiunea română a redacţiei şi în *Cumpăna. Antologia revistei de cultură „Korunk"* (Cluj, 1994), pp.55-59.

[1] Adrian Marino, *Les Lumières roumaines découvrent „l'Europe"* in: *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres* (Bucarest, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982), pp.10-48.

[2] Idem, *La „letteratura europea", oggi*, in: *I Quaderni di Gaia*, 1/1990, pp.103-116; tr. rom. in: *România literară*, 34, 22 august 1991.

[3] Carla Valentino, *Idee d'Europa nella cultura letteraria del Novecento* (Roma, Editrice Dimensione Europea/European Dimension, 1990), p. 95.

2. Literatura europeană, azi, in: *România literară*, XXIV, 34, 22 august, 1991, pp.12-13 (versiunea românească a textului publicată în *I Quaderni di Gaia*, 1/1990, pp.103-116).

[1] Carla Valentino, *Il concetto di Europa Letteraria nella Comparatistica del Novecento*, Tesi di Laurea. Anno Accademico 1987/1988, Università degli Studi di Roma „La Sapienza", Cattedra di Letteratura Comparata, 247 pp., Relatore: Prof. Armando Gnisci.

[2] Denis de Rougemont, *Lettre ouverte aux Européens* (Paris, 1970), p.23, 25, 66-67, *passim*.

[3] Constantin Noica, *De Dignitate Europae*, trad. germ. (Bucureşti, Kriterion Verlag, 1988) pp.44-48.

[4] O antologie de texte „europene-comparatistice": Armando Gnisci, *La letteratura del mondo* (Roma, 1984).

[5] Două texte puţin citate: R.D.Jameson, *A Comparison of Literatures* (London, 1935), p.13; Wladimir Weidlé, *L'Unité littéraire de l'Europe*, in: *La Table Ronde*, 9/juin 1948, pp.1011-1017.

[6] Claudio Guillén, *Entre lo uno y lo diverso. Introducción a la literatura comparada* (Barcelona, 1985), pp.60-63.

[7] Leo Ferrero, 1929, cf. Armando Gnisci, *L'Europa nella parola letteraria* in: *Appuntamenti*, (Palermo,1988), p.37,38.

[8] Goethe, *Ferneres über Weltliteratur*, in: *J.A.*, B. 38, 202-203; *Allgemeine Betrachtungen über Weltliteratur* (1829), in: *Werke* (Stuttgart, 1967), 29, pp.672, 674.

[9] O sinteză şi o reactualizare in: Adrian Marino, ch. 7, *Relations, échanges , coopération*; ch.8, *Communications libres*, in: *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, 1982), pp.107-148.

[10] Villemin, *Études sur l'antiquité* (Paris, 1847), p.11; T.W.Danzel, 1847, in: *Meisterwerke Deutschen Literaturkritik*, Hrgb. Hans Mayer (Berlin, 1956), III, p.367.

[11] N. Lemercier, *Principes et développements sur la nature de la propriété littéraire* (Paris, 1826), pp.6-7.

[12] Thomas Mann, *Welt-Zivilisation*, in: *Gesammelte Werke* (Oldenburg, 1960), XII, pp.692-697.

[13] Jules Michelet, *Histoire de France au XVI-ème siècle. Reforme* (Paris, 1855), pp.488-490.

[14] La documentarea Carlei Valentino, *op.cit.*, pp.147-153, se mai pot adăuga: Felix Vodička, *Die Struktur der literarischen Entwicklung* (München, 1976), pp.206-226; Halina Janaszek Ivanickova, cf. *Canadian Review of Comparative Literature. Revue des revues*, VII, 3, Summer 1980, p.313.

[15] Adrian Marino, *Les Lumières roumaines découvrent „l'Europe"*, in: *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres* (Bucarest, 1982), pp.10-48.

[16] Constantin Noica, *op.cit.*, pp.52-53 (*Wann beginnt die europäische Kultur?*).

[17] Număr tematic: *Littérature coloniale*, in: *Cahiers de littérature générale et comparée*, 5/automne 1981.

[18] Earl Miner, *Études comparées interculturelles*, in: *Théorie littéraire. Problèmes et perspectives...* (Paris, 1989), pp.163, 177-178.

[19] René M. Guastalla, *Le Mythe et le Livre* (Paris, 1940), p.45.

[20] Claudio Guillén, *op.cit.*, p.55.

[21] A.Owen Aldridge, *Foreword*, in: *Chinese-Western Comparative Literature. Theory and Strategy*. Ed. by John J. Deeney (Hong-Kong, 1980), pp.V-VI.

[22] Adrian Marino, ch. 4, *Contre l'européocentrisme*; ch.5,

Contre l'impérialisme et le colonialisme, in : *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, 1982), pp.51-81.

[23] Desiderio Navarro, *Otras reflexiones sobre eurocentrismo y antieurocentrismo en la teoría literaria de la América Latina y Europa*, in : *Casa de las Américas*, XXV, 150/1985, pp.68-78 (autorul are şi alte contribuţii în acelaşi sens).

[24] Un excelent rezumat la Earl Miner, *op.cit.*, p.129, 165, 166, 168; A. Owen Aldridge, *op.cit.*, p.IV.

[25] Ramón Menéndez Pidal, *España, eslabón entre la Cristianidad y el Islam* (Madrid, 1968 [2]).

[26] Alexandre Soljénitsyne, *Les droits de l'écrivain suivi de Discours de Stockholm*, tr. fr. (Paris, 1972).

[27] Constantin Noica, *La ruse de la raison et le destin d'un homme*, in : *70 Duiliu Sfintesco. L'ingénieur et l'homme* (Orléans, 1980), p.384.

[28] Adrian Marino, *Comparatisme et théorie de la littérature* (Paris, 1988), pp.291-296; unele din ideile acestui text au fost expuse şi în articolul: *Literatura universală*, in : *Convorbiri literare*, 7/1989.

3. Literatura „europeană" şi „universală": o nouă perspectivă comparatistă. Comunicare prezentată la al XIII-lea Congres al „Asociaţiei Internaţionale de Literatură Comparată" (Tokyo, 23-30 august 1991), in : *Luceafărul*, serie nouă, 10 (109), 25 martie 1992, p.10, 12. Versiunea engleză: *„European" and „World" Literature. A New Comparatist View*, in : *Proceedings of the I.C.L.A. '91, Tokyo Congress, Section V*, în curs de apariţie.

[1] Adrian Marino, *The Modern Trend of Comparatism*, in : *Comparatistica. Annuario italiano*, II, 1990, pp.137-151.

[2] Idem, *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, Gallimard, 1982).

[3] De ex. Florian Potra. *O „Comunitate literară europeană" ştirbă*, in : *Viaţa românească*, 12/1984, pp.25-27.

[4] Desideri Navarro, *En ejemplo de lucha contra el esquematismo eurocentrista en le ciencia literara de la América latina y Europa*, in : *Casa de las Américas*, 1/1980,

pp.79-81; *Eurocentrismo y antieurocentrismo en la teoría literaria de América Latina y Europa*, in : *Revista de Crítica Literaria Latinoamericana*, 16/1982; *Otras reflexiones sobre eurocentrismo y antieurocentrismo en la teoría literaria de la América Latina y Europa*, in : *Casa de las Américas*, 150/1985, pp.68-78.

[5] H.H.H.Remak, cf. Roland Mortier. *Cent ans de littérature comparée*, in : *Proceedings of the IX Congres of I.C.L.A.* (Innsbruck, 1981), I, p.12.

[6] Adrian Marino, *La „letteratura europea", oggi*, in : *I Quaderni di Gaia*, 1/1990, pp.103, 116.

[7] Théophile Obenga, *Culture et intégration africaine, Fondements culturels du Panafricanisme*, in : *Afrika, Afrique, Africa* (Leuven, 1991), p.22.

[8] Nagendra, *Editor's Note*, in : *Comparative Literature* (Delhi University, 1977).

[9] Daniel-Henri Pageaux, *Pour un nouveau programme d'études en littérature comparée: les relations interlittéraires et interculturelles*, in : György M. Vajda, Janos Riez (Hg), *The Future of Literary Scholarship...* (Frankfurt a M.- New York, 1986). p.69.

[10] Hans Magnus Enzesberger, *Einzelheiten* (Frankfurt a. M., 1962) pp.265-266.

[11] Hen-hsiang Yuan, *East-West Comparative Literature...*, in : *Chinese-Western Comparative Literature. Theory and Strategy...* (Hong Kong, 1980), p.1.

[12] Ernest Erich Noth, *Literature and International Relations*, in : *Yearbook of Comparative and General Literature*, VII (1958), pp.23-30.

[13] Deguchi Hiroshi. *Accumulative Character of Japanese Culture and Modernization*, in : *Hikaku Bunka Zasshi, The Annual of Comparative Literature*, Tokyo, vol. 5/1991, pp.14-15.

III. Cultura europeană – cultura de „centru"

1. Cultură de stânga, de dreapta sau de centru? in: *Tribuna Ardealului*, I, 53, 15 aprilie 1992. Text reluat de mai multe ori, uneori cu titlul schimbat, şi de alte câteva publicaţii. Reprodus şi în *Contrafort*, 1, octombrie 1994 (Chişinău).

2. Din nou: stânga, centru sau dreapta? in: *22*, III, 32, 14-20 august 1992.

IV. Aspecte documentare româneşti

1. „Luminile" româneşti şi descoperirea Europei, in: *Revista de istorie şi teorie literară*, T. 28, nr. 1, 1979, pp.27-48. Versiune franceză: *Les Lumières roumaines découvrent „L'Europe"*, in: *Littérature roumaine. Littératures occidentales. Rencontres*. Traduction par Annie Bentoiu (Bucarest, Ed. Ştiinţifică şi Enciclopedică, 1982), pp.10-48. Versiune germană: *Die rumänische Aufklärung und die „Entdeckung" Europas*, in: *Komparatistik*. Theoretische Überlegungen und südosteuropäische Wechselseitgkeit. *Festschift für Zoran Konstantinovič* (Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1981), pp.457-465.

[1] Două exemple culese aproape la întâmplare: Denis de Rougemont, *Vingt-huit siècles d'Europe* (Paris, 1961); Roland Mortier, *Diversité des „Lumières" européennes*, in: *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte. Cahiers d'histoire des littératures romanes*, I,3/1977, pp.281-292.

[2] Al. Duţu, *Cultura română în civilizaţia europeană modernă* (Bucureşti, 1978), p.186.

[3] O primă şi sumară sistematizare, în articolul nostru anterior : *Iluminiştii români şi „afacerile Europei"*, in: *Lumea*, II, 39, 24 septembrie 1964.

[4] V.Alecsandri, *Opere complete* (Bucureşti, 1876), III, p.556.

[5] Ianache Văcărescul, *Istorie a prea puternicilor imperaţi othomani*, in: *Tesaur de monumente istorice pentru România* (Bucureşti, 1863,) II, p.287.

[6] Grigore Arhimandrit, *Triod* (Bucureşti, 1798), cf. Ioan Bianu - Nerva Hodoş, *Bibliografia românească veche* (Bucureşti, 1910), II, p.406.

[7] Şt. Bezdechi, *Cronica inedită de la Blaj a protosinghelului Naum Râmniceanul*, Partea I (Cluj, 1944), p.67.

[8] Paris Mumuleanu, *Rost de poezii adecă stihuri* (Bucureşti, 1822, ed. a 2-a), p.5.

[9] G. Bogdan-Duică, *Eftimie Murgu* (Bucureşti, 1937), p.63.

[10] D. Ţichindeal, *Filosoficeşti şi politiceşti prin moralnice învăţături* (Bucureşti, 1838), (fab. 139, *Învăţătura*), p.355.

[11] Adrian Marino, *Lumières roumaines : Idées sur le théâtre, la poésie et la littérature*, in : *Cahiers roumains d'études littéraires*, 2/1977, p.33.

[12] *Din istoria pedagogiei româneşti* (Bucureşti, 1956), p.86.

[13] V.A. Urechia, *Istoria şcoalelor de la 1800-1864* (Bucureşti, 1892), I, p.317.

[14] Dionisie Eclesiarhul, *Hronograful Ţărei-Rumâneşti, de la 1764 până la 1815*, in : *Tesaur de monumente istorice pentru România* (Bucureşti, 1863), II, p.166.

[15] Ioan Bianu - Nerva Hodoş, *op.cit.*, II, p.258.

[16] Ioan Bianu, *Catalogul manuscriptelor româneşti* (Bucureşti, 1899), I, p.220.

[17] G. Bogdan-Duică, *op.cit.*, p.155.

[18] G. Bogdan-Duică şi G. Popa-Lisseanu, *Viaţa şi opera lui Gheorghe Lazăr* (Bucureşti, 1924), p.20.

[19] Logofătul Costachi Conachi, *Poezii. Alcătuiri şi tălmăciri* (Iaşi, 1887^2), p.323.

[20] Ioan Bianu-Nerva Hodoş, *op.cit.*, II, p.528.

[21] M. Jivcovici, *Dositei (Dimitrie) Obradovici*, in : *Studii de literatură universală*, 1961, III, p.133.

[22] D. Ţichindeal, *op.cit.*, (fabula 84, *Învăţătura*), p.165.

[23] Petru Maior, *Disertaţie pentru literatura cea vechie a Romănilor*, § 4, in : *Istoria pentru începutul Românilor în Dachia* (Buda, 1834), p.258.

[24] Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice* (Bucureşti, 1970), p.167.

[25] C. Diaconovici-Loga, *Chiemare la tipărirea cărţilor româneşti* (Buda, 1821), p.8.

[26] Paris, Mumuleanu, *op.cit.*, p.1.

[27] Logofătul Costachi Conachi, *op.cit.*, pp.327-328, 325-326.

[28] D.Ţichindeal, *op.cit.*, prefaţa, pp.XII-XIII.

[29] V.A. Urechia, *op.cit.*, II, p.105.

[30] I. Codru-Drăguşanu, *Peregrinul transilvan*, ed. Şerban Cioculescu (Bucureşti, 1942), p.56.

[31] V. A. Urechia, *op. cit.*, II, p. 105.

[32] Cezar Bolliac, *Pagini alese*, ed. Andrei Rusu (Bucureşti, 1961), p.167.

[33] Nerva Hodoş - Al.Sadi Ionescu, *Publicaţiunile periodice româneşti* (Bucureşti, 1913), I, p.531.

[34] Şt. Bezdechi, *op. cit.*, p.67, 68.

[35] Ion Budai-Deleanu, *Scrieri inedite*, ed. Iosif Pervain, (Cluj, 1970), p.199.

[36] Petru Maior, *Scrieri*, ed. Florea Fugariu (Bucureşti, 1976), II, pp.217, 241.

[37] Ion Budai-Deleanu, *op. cit.*, p.175.

[38] Petru Maior, *op. cit.*, I, p.190.

[39] Idem, *op. cit.*, I, p.260.

[40] Victor V. Grecu, *Şcoala ardeleană şi unitatea limbii române literare* (Timişoara, 1973), p.27.

[41] Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice*, p.170.

[42] Petru Maior, *op.cit.*, II, p.218.

[43] Ioan Lupaş, *Din trecutul ziaristicei româneşti* (Arad, 1916), p.70.

[44] M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, ed. Dan Simonescu (Bucureşti, 1956), p.209.

[45] Adrian Marino, *Iluminismul românesc : idei despre carte, editură, lectură,* in : *Limbă şi literatură*, 2/1977, pp.419-428.

[46] Ion Budai–Deleanu, *op.cit.*, p.188.

[47] D. Ţichindeal, *op. cit.*, (fabula 120, *Învăţătura*), p.271.

[48] Dinicu Golescu, *Starea de acum... a Prinţipaturilor Valahiei şi a Moldovei* (Buda, 1826), p.XV.

[49] cf. N. C. Enescu, *Gheorghe Asachi, organizatorul şcolilor naţionale din Moldova* (Bucureşti, 1962), p.248.

[50] G. Bogdan-Duică, *op. cit.*, p.81.

[51] Dinicu Golescu, *Însemnare a călătoriii mele*, ed. Perpessicius (Bucureşti, 1952), p.21.

[52] V.A. Urechia, *op.cit.*, I, p.106, 287.

[53] N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc* (Bucureşti, 1928), p.87.

[54] N. Iorga, *Amănunte din istoria noastră în veacul al XIX-lea*, An. Ac. Rom., Mem. secţ. ist. s. II, T.XXXVII (Bucureşti, 1916), pp.381-382.

[55] Idem, *Viaţa şi domnia lui Barbu Dimitrie Ştirbei* („")(Bucureşti, 1905), p.327.

[56] Idem, *Etudes roumaines* (Paris, 1924), II, p.61.

[57] I. Verbină, *Simeon Marcovici, traducător şi teoretician al problemelor sociale şi literare,* in : *Studii literare*, IV, 1948, p.3.

[58] Paris Mumuleanu, *op.cit.*, p.1.

[59] Arune Pumnul, *Lepturariu românesc* (Viena, 1862), IV, 2, p.54.

[60] V.Alecsandri, *Opere complete* (Bucureşti, 1876), III. p.574.

[61] Dinicu Golescu, *op.cit.*, p.21.

[62] cf. Romul Munteanu, *Contribuţia Şcolii ardelene la culturalizarea maselor* (Bucureşti, 1962), p.224.

[63] Vasile Gergely de Csokotis, *Omu de lume...* (Viena, 1819), „Cuvânt înainte".

[64] Poeţii Văcăreşti, *Scrieri alese*, ed. Elena Piru (Bucureşti, 1961), p.110.

[65] Vasile Cârlova, *Poezii...* (Bucureşti, 1906), p.151.

[66] N.Bălcescu, *Opere,* ed. G.Zane (Bucureşti, 1940) I, 2, p.153.

[67] *Anul 1840 în Principatele române* (Bucureşti, 1902), I, p.458.

[68] *Texte privind dezvoltarea gândirii social-politice în România* (Bucureşti, 1954), I, p.268.

[69] Cezar Bolliac, *op.cit.*, p.102.

[70] Ion Neculce, *Letopiseţul Ţării Moldovei,* ed. I.Iordan (Bucureşti, 1959), p.386.

[71] V.A. Urechia, *op.cit.*, I, p.14.

[72] cf. Ştefan Bârsănescu, *Academia domnească din Iaşi* (Bucureşti, 1962), pp.54, 56.

[73] G.Lazăr, *Înştiinţare,* cf. G.Bogdan-Duică şi G.Popa-Lisseanu, *op.cit.*, pp.19-20.

[74] Gh. Lazăr, *Prochiamarea la subscriere pentru publicarea unui curs de mathematică* (1822), cf. P.Poenaru, *Memoriu despre şcoala lui Georgiu Lazăr* (Bucureşti, 1871), pp.39-40.

[75] N.Iorga, *Amănunte din istoria noastră în veacul al XIX-lea,* p.382.

[76] Idem, *op.cit.*, pp.382-383.

[77] N. C. Enescu, *op.cit.*, p.159.

[78] V.A.Urechia, *op.cit.*, vol. I, p.193.

[79] Idem, *op.cit.*, vol. II, p.280.

[80] Gh. Şincai, *Catehismul cel mare cu întrebări şi răspunsuri* (Blaj, 1783), „Cuvânt înainte", cf. Romul Munteanu, *op.cit.*, pp.210-211.

[81] Z. Pâclişanu, *O veche societate pentru cultivarea limbii române,* in : *Revista istorică,* VII (1921), pp.129-130.

[82] Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice,* p.163.

[83] Arune Pumnul, *op.cit.*, vol. IV, 1, p.37.

[84] Const. Diaconovici-Loga, *Chiemare la tipărirea cărţilor româneşti,* p.8.

[85] G. Dem. Teodorescu, *Vieaţa şi operile lui Eufrosin Poteca* (Bucureşti,1889), p.57.

[86] Iordache Mălinescu, *Precuvântare,* in: Petru Maior, *Istoria pentru începutul Românilor în Dachia,* (Buda, 1834).

[87] I.Eliade-Rădulescu, *Curierul românesc,* no.1, 8/20 april 1829.

[88] N.Iorga, *Istoria presei româneşti* (Bucureşti,1922), p.67.

[89] N.Iorga, *Contribuţii la istoria literaturii române în veacul al XVIII-lea şi al XIX-lea,* II, *Scriitori mireni,* An. Ac. Rom., Mem. Secţ. Lit., s. II, T. XXVII, (Bucureşti,1906), pp.18-19.

[90] V.A. Urechia, *op.cit.*, IV, p.260.

[91] N.Iorga, *op.cit.*, p.186.

[92] Vasile Popp, *Către cinstit dumnealul Ioan Prale,* in: *Psaltire... în versuri* (Braşov, 1821).

[93] N.Iorga, *op.cit.*, p.239.

[94] Paris Mumuleanu, *Caracteruri* (Bucureşti,1825), p.50.

[95] *Texte...*, p.44.

[96] N.Iorga, *op.cit.*, p.61.

[97] Adrian Marino, *Iluminiştii şi progresul,* in: *Lumea,* 31/ 1965, pp.21-23; idem, *Iluminiştii români şi progresul ştiinţei,* idem, 20/1965, pp.21-22.

[98] G.Dem. Teodorescu, *op.cit.*, p.55.

[99] Gr.Pleşoianu, in: Marmontel, *Aneta şi Luben* (Bucureşti,1829).

[100] Adrian Marino, *Din istoria teoriei „formelor fără fond",* in: *Anuar de lingvistică şi istorie literară* XIX, 1968, pp.185-188; in ediţia de faţă, pp.191-198.

[101] B.P.Hasdeu, *Ultima cronică română din epoca fanarioţilor* (Bucureşti,1889), p.5.

[102] cf.Emil Vârtosu, *1821, date şi fapte noi* (Bucureşti,1932), p.221.

[103] Ion Budai-Deleanu, *Scrieri lingvistice,* pp.42, 46; idem, *Scrieri inedite,* pp.173, 209.

[104] Petru Maior, *op.cit.*, II, p.257.

[105] M.Kogălniceanu, *Opere, Scrieri istorice,* ed. Andrei Oţetea (Bucureşti,1946), I, p.49.

[106] Idem, *Scrisori*, ed. P.V.Haneş (Bucureşti,1913), p.236.

[107] Cezar Bolliac, *op.cit.*, p.199.

[108] Ioan Lupaş, *Studii, conferinţe şi comunicări istorice* (Sibiu, 1941), III, p.136.

[109] M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, ed. Dan Simonescu (Bucureşti,1956), p.164.

[110] Dan Simonescu, *Mihail Kogălniceanu, ca tipograf şi editor la Iaşi*, in : *Studii şi cercetări de bibliologie*, II, 1957, pp.178-179.

[111] M. Kogălniceanu, *op.cit.*, p.169.

[112] Idem, *op.cit.*, p.197.

[113] V. Alecsandri, *Corespondenţă*, ed. Marta Anineanu (Bucureşti,1960), p.50.

[114] Gr. Pleşoianu, *Frumoase dialoguri franţezo-româneşti* (Craiova(?), 1830). *Prefaţa*.

[115] M. Kogălniceanu, *op.cit.*, p.300.

[116] Gh. Asachi, *Scrieri alese*, ed. N.A. Ursu (Bucureşti, 1961), p.32.

[117] cf. Dan Berindei, *Proiecte de infiinţare a unei societăţi academice în vremea lui Alexandru Ioan Cuza*, in : *Studii şi articole de istorie*, III, 1961, p.225.

[118] (Dinicu Golescu), in : *Starea de acum ... a Prinţipatelor Valahiei şi Moldovei* (Buda, 1826).

[119] (Dinicu Golescu), *Însemnare a călătoriii mele*, p.93.

[120] V.A. Urechia, *op.cit.*, II, p.63.

[121] A.D. Xenopol şi C. Erbiceanu, *Serbarea şcolară de la Iaşi* (Iaşi, 1885), p.154.

[122] V.A. Urechia, *op.cit.*, II, p.181.

[123] Idem, *op.cit.*, II, p.305.

[124] Gh. Georgescu-Buzău, *Aspecte ale dezvoltării manufacturilor în Ţara Românească şi Moldova*, in : *Studii privind Unirea principatelor* (Bucureşti, 1960), p.1.

[125] V.A. Urechia, *op.cit.*, III, p.117.

2. Din istoria teoriei „formă fără fond", in: *Anuar de lingvistică şi istorie literară*, Tomul XIX, 1968, Iaşi, pp.185-188.

[1] Şerban Cioculescu, Vladimir Streinu, Tudor Vianu, *Istoria literaturii române moderne*, I (Bucureşti, Casa Şcoalelor, 1944), p.193-196.

[2] Noi elemente, între alţii, la B. Reizov, *L'Historiographie romantique française*, 1815-1830 (Moscou, Editions en langues étrangères).

[3] Ioan Maiorescu, *(Corespondenţă din Craiova)*, in : *Foaie literară*, nr.16, 16 aprilie 1838, pp.121-123.

[4] *Anul 1848 în Principatele Române* (Bucureşti, 1902), I, p.24.

[5] M. Kogălniceanu, *Scrieri alese*, ed. Dan Simonescu (Bucureşti, ESPLA, 1956), p.150.

[6] N. Iorga, *Istoria învăţământului românesc* (Bucureşti, 1928), p.288.

[7] N.C. Enescu, *Gheorghe Asachi, organizatorul şcolilor naţionale din Moldova* (Bucureşti, 1962), pp.100-181.

[8] C.Em. Krupenski, *Patru scrisori ale lui Costache Negruzzi către Ioan Ionescu (de la Brad) din 1859*, in : *Convorbiri literare*, XXXI, 1902, pp.608-617.

[9] Ştefan Scarlat Dăscălescu, *Călătoria mea în Europa occidentală făcută în anul 1858*, in : *Cuget clar*, V, 1-4, ianuarie-februarie 1932, p.48.

[10] A.D. Xenopol, *Istoria partidelor politice* (Bucureşti, 1910), pp.535-536.

[11] Cezar Bolliac, *Opere alese* (Bucureşti, 1950), p.256.

[12] Francesco de Sanctis, *Saggi critici* (Milano, 1933), III, p.269.

*

Pentru orientarea generală, în lipsa unui studiu serios, care să urmărească formarea şi dezvoltarea ideii „europene" în cultura şi ideologia românească, reţin foarte selectiv şi alte câteva contribuţii anterioare, paralele, sau posterioare textelor personale. Nu împărtăşesc, în toate cazurile, unele din tezele sau concluziile lor. Notez, într-o minimă sistematizare, doar contribuţii semnate (deocamdată) aproape exclusiv de autori români. Semnificativă mi se pare, în primul rând, imaginea noastră despre noi înşine.

I. Studii în limbi străine

1. Pompiliu Eliade, *L'Influence française sur l'esprit public en Roumanie* (Paris, 1898; tr. rom., Bucureşti, Univers, 1982).

2. Eugène Ionesco, *The Austro-Hungarian Empire. Forunner of a Central European Confederation,* in : *Cross Currents. A Yearbook of Central European Culture,* 4 (1985), pp.3-8 (tr. by Susan Huston); tr. rom., in : *Aurora,* nr.4/1994, pp.33-36.

3. Neagu Djuvara, *Les Pays Roumains entre Orient et Occident* (Paris, Publications orientalistes de France, 1983).

4. Eugenio Coşeriu, *Limba română în faţa Occidentului,* tr. rom. (Cluj, Dacia, 1994).

II. Prezentarea şi integrarea literaturii române

1. Basil Munteanu, *La littérature roumaine et l'Europe* (1941), in : *Permanenţe româneşti. Discursuri şi portrete.* Ediţie îngrijită de Eugen Lozovan şi Ruxandra Shelden (Cleveland, 1994), pp.228-288.

2. Virgil Ierunca, *Littérature Roumaine* (în secţiunea „Littératures balcaniques", situată editorial între cea bulgară şi albaneză) in : *Histoire des Littératures. Littératures occidentales.* Sous la direction de Raymond Quéneau (Paris, Gallimard, 1957), II, pp.1389-1403.

3. D.Micu - N.Manolescu, *Rumänische Literatur der Gegenwart, 1944-1966* (München, 1968).

4. Dora Litani-Littmann, *Rumanian Literature,* in : *Encyclopedia Judaica* (Jerusalim, The Macmilian Company, 1971), vol. 14, col. 416-428.

5. Virgil Nemoianu, *Recent Romanian Criticism: Subjectivity as Social Response,* in : *World Literature Today,* 51, 4, Autumn 1977, pp.560-563.

6. Marian Popa, *Geschichte der Rumänische Literatur.* Deutsch von Thomas Kleininger (Bukarest, Univers, 1980).

7. Virgil Nemoianu, *Romanian Literature,* in : *Encyclopedia of World Literature in the 2o th. Century.* Rev. ed. (New York, 1984), 4, pp.79-84 (*In German,* Virgil Nemoianu, p.72; *In Hungarian,* Ann Demaitres, pp.85-86).

8. Keith Hitchins, *Moldavian (S.S.R.) Literature, op.cit.,* 4, pp.297-298.

9. Marcel Corniş-Pop, *Marin Preda and the Poetics of Contemporary Political Fiction* in : *Critique,* Winter 1986, pp.117-128.

10. Matei Călinescu, *Romanian Literature: Dealing with the Totalitarian Legacy,* in : *World Literature Today,* Spring, 1991, pp.244-248.

11. *Lettres Européennes, Histoire de la Littérature européenne.* Sous la direction d'Annick Benoit-Dusausoy et de Guy Fontaine (Paris-Bruxelles, De Boeck, 1992).

12. Marcel Corniş-Pope, *Critical Theory and the „Glasnost" Phenomenon: Ideological Reconstruction in Romanian Literary and Political Culture,* in : *College Literature,* General Issue, 21, 1, February 1994, pp.131-155.

13. Eva Behring, *Rumänische Literaturgeschichte von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Konstanz, UVK, Universitätsverlag, 1994, 315 pp.). Două prezentări critice româneşti : în *România literară* , 47/1994, de Ovid S. Crohmălniceanu şi în *Cotidianul. Supliment Cultural. Litere, Arte, Idei,* 5 decembrie 1994, de Adrian Marino.

III. Contribuţii româneşti la istoria ideii de „Europa”

1. B.Munteanu, *Les „Européens”*, in : *Panorama de la littérature roumaine contemporaine* (Paris, ed. du Sagittaire, 1938), pp.172-175.

2. Adrian Marino, *Contre l'européocentrisme*, in : *Etiemble ou le comparatisme militant* (Paris, Gallimard, 1982), pp.51-62.

3. Gh. Ceauşescu, *Laus Europae, Manilius, „Astronomica”*, 4, 681-695, in : *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, XXIII, 3, 1985, pp.249-251.

4. Constantin Noica, *De dignitate Europae*, tr. germ. (Bukarest, Kriterion, 1988); *Modelul cultural european* (Bucureşti, Humanitas, 1993).

5. Gh. Ceauşescu, *Der Europabegriff*, in : *Synthesis*, XX, 1993, pp.3-10.

6. Veniamin Ciobanu, *Evoluţia conceptului de „Europa” şi „European”. Câteva consideraţii istoriografice*, in : *Istoria ca lectură a lumii*. Profesorului Alexandru Zub, la împlinirea vârstei de 60 de ani. Volum coordonat de Gabriel Bădărău, Leonid Boicu şi Lucian Năstasă (Iaşi, 1994), pp.145-153.

IV. Numere monografice recente de reviste

1. *Naţionalism şi europeism*, in : *Alternativa. Supliment politic*, in : *Cotidianul*, II, 11, 5 noiembrie 1993.

2. *Europa actuală: criză şi misiune*, in : *Transilvania*, XXI, serie nouă, 3-4 / 1992.

3. *Cumpăna. Antologia revistei de cultură „Korunk”*, I, Cluj, 1994.

(Numeroase articole pe tema „Europa”, „Europa centrală” şi relaţiile Est-Vest.)

V. Studii şi articole româneşti

1. G.Ibrăileanu, *Spiritul critic în cultura română* (Iaşi, 1909; ed. a II-a, Iaşi, 1922).

2. *Orient sau occident? Orientalism sau europeism? Europeism sau românism?,* in: Eugen Filotti, *Gândul nostru* (1924); Liviu Rebreanu, *Europeism sau românism?* (1924); Eugen Filotti, *Europeism sau românism?* (1924); Mihai Ralea, *Europeism sau tradiţionalism* (1924), in: *Dreptul la memorie.* În lectura lui Iordan Chimet (Cluj, Dacia, 1993), IV, pp.220-233.

3. E. Lovinescu, *Istoria civilizaţiei române moderne* (Bucureşti, Ancora, I, 1924; II, 1925; III, 1925).

4. Idem, *Biruinţa occidentului,* in: *Aquaforte* (Bucureşti, Editura contemporană, 1941), pp.240-243.

5. Anton Dumitriu, *Orient şi Occident* (Bucureşti, 1943); nouă versiune: *Culturi eleate şi culturi heracleitice* (Bucureşti, Cartea Românească, 1987).

6. Adrian Marino, *L'Indépendance de la Roumanie - Conscience nationale, Conscience européenne,* in: *Cahiers roumains d'études littéraires,* 3/1977, pp.35-40.

7. Z. Ornea, *Tradiţionalism şi modernitate în deceniul al treilea* (Bucureşti, Editura Eminescu, 1980).

8. Adrian Marino, *Occident şi Orient,* in: *Hermeneutica lui Mircea Eliade* (Cluj, Dacia, 1980), pp.302-314; tr.fr. pp.293-306.

9. Sorin Alexandrescu, *Taking a View of Europe: Adrian Marino,* in: *International Journal of Roumanian Studies,* vol.2 (1980), Nr.3/4, pp.117-121.

10. Mircea Martin, *G.Călinescu şi „complexele" literaturii române* (Bucureşti, Albatros, 1981).

11. Alexandru Paleologu, *A fi european,* in: *Alchimia existenţei* (Bucureşti, Cartea Românească, 1983), pp.7-14.

12. Sorin Alexandrescu, *„Junimea": Discours politique et discours culturel* in: *Libra. Etudes roumaines offertes à Willem Noomen...* (Groningen, 1983), pp.47-79.

13. Ilie Bădescu, *Sincronism european şi cultură critică românească* (Bucureşti, 1984).

14. Al. Zub, *Integrare „europeană" şi solidaritate „balcanică"*, in: *Istorie şi istorici în România interbelică* (Iaşi, 1989), pp.203-211.

15. *Liga Pro Europa, Scurt istoric, Platforma,* Târgu Mureş, 31 decembrie 1989.

16. *L'Appel de la Ligue „Pro Europa" de Târgu Mureş, Roumanie, aux peuples de l'Europe,* 1990.

17. Al. Zub, *Europa, o problemă deschisă,* in: *Convorbiri literare*, serie nouă, 32-33, octombrie 1990.

18. Adrian Marino, *Revenirea în Europa,* in: *Tribuna*, nr. 2, 11 ianuarie 1990.

19. Idem, *Revenirea în Europa*, in: *Dreptatea*, XXII, s IV, 142, 28 iulie 1990 (textele nu sunt identice).

20. Ibidem, *Ieşirea din Europa ?*, in: *Agora*, II, 7, februarie 1991.

21. Szilágyi Iulia, *Europa mea*, in: *Korunk*, iunie 1990 (în limba maghiară).

22. Alina Mungiu, *Salvaţi Statele Unite ale Europei*, in: *22*, 5-11 iulie 1991.

23. Dan Petrescu: *„Tentatio Orientis interbellica"*, in: *Cultură şi societate. Studii privitoare la trecutul românesc.* Al. Zub ed. (Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1991), pp.397-442.

24. Adrian Marino, *Cum se manipulează informaţia în presă. Imaginea României în presa occidentală*, in: *Cotidianul*, II, 104, 1 iunie 1992.

25. *Liga Pro Europa - Scurtă prezentare, 1993.*

26. Victor Durnea, *Europenitate şi europeism în revista „Ideea europeană"*, in: *Echidistanţe*, nr. 3-4, martie 1993, pp.8-11.

27. Ion Negoiţescu, *Românii între Europa şi Occident.* Convorbire cu Ion Solacolu înregistrată pe bandă, 17 iulie 1991, in: *Scriitori contemporani* (Cluj, Dacia, 1994), pp.515-534.

28. Virgil Neumann, *Tentaţia lui Homo Europeus. Geneza*

spiritului modern în Europa centrală şi de sud-est (Bucureşti, Ed. Ştiinţifică, 1991) tr. engl. *The Temptation of Homo Europeus* (New York, Columbia University Press, 1994).

29. Adrian Marino, *Intrarea în Europa?*, in: *Tribuna Ardealului*, I, 13, 19 februarie 1992.

30. Octavian Paler, *Noi şi Europa*, in: *România liberă*, 6 martie 1992.

31. Alexandru Paleologu, *Europa şi „triburile" sale*, in: *22*, 25, 1992 (tr. rom. a textului publicat în *Express*, Neuchâtel, 18 mars 1992).

32. Andrei Pippidi, *Les „Formes Vides", Hier et aujourd'hui*, in: *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, XXX, 3-4, 1992, pp.209-216.

33. László Ferenc, *Spre Paneuropa*, in: *Korunk*, iunie 1992 (în limba maghiară).

34. Victor Neumann, *Europa centrală: semnificaţia istorico-politică a conceptului*, in: *22*, IV, 19, 20-26 mai 1993.

35. Octavian Paler, *„Europa" o diversiune?* (I,II,III), in: *România liberă*, 1 iunie 1993, 4 iunie 1993, 5 iunie 1993.

36. Adrian Marino, *A „intra" în Europa ...*, in: *Dreptatea*, seria V-a, 4, 13-20 octombrie 1993.

37. *Dosarul „Aurorei": identitatea Europei centrale.* Antologie de texte de Ion Simuţ, John Wilett, Milan Kundera, Czeslaw Milosz, Vladimir Tismăneanu: *Europa centrală: o comunitate de supliciu şi memorie*, in: *Aurora*, 2, 1993, pp.111-137; 3, 1994, pp.9-11, 47-74; 4, 1994, pp.33-48.

38. Al. Husar, *Ideea europeană sau Noi şi Europa (istorie, cultură, civilizaţie)* (Iaşi, Institutul european; Chişinău, Hyperion, 1993).

39. Sorin Antohi, *Europa comunitară, Europa culturală: Identităţi reticulare* (Alocuţiune la „Forumul Reţelelor Culturale Europene", Peleş, Sinaia, 17 septembrie 1993), in: *22*, IV, 37, 22-28 septembrie 1993.

40. Adrian Niculescu, *Prima intrare a României în Europa: paşoptiştii*, in: *22*, V, 37-43, 28 septembrie-3 noiembrie 1993.

41. Adrian Dinu Rachieru, *Cele două Românii ?* (Timişoara, Helicon, 1993).

42. Al. Zub, *Europeism şi francofonie*, in : *Dacia literară*, IV (serie nouă), 4 (II) 1993, pp.3-5.

43. *Istoriografie românească şi sincronism european* (grupaj de articole de Liviu Antonesei, Valeriu Gherghel, Al. Zub, Andrei Pippidi), in : *Xenopoliana*, I, 1-4/1993, pp.5-31.

44. Mircea Iorgulescu, *Stânga de dreapta şi dreapta de stânga*, in : *22*, 37, 14-20 septembrie 1994.

45. Octavian Paler, *Vest contra est*, in : *România liberă*, 19 ianuarie 1994.

46. *Naţionalism cu faţă umană. Patru întrebări pentru Alexandru Paleologu*, in : *Cuvîntul*, V, 3, 18-24 ianuarie 1994.

47. Romul Munteanu, *Mondializarea culturii române, Dialogul dintre culturi sau cine dă şi cine profită*, in : *Jurnal de cărţi* (Bucureşti, Libra, 1994), 5, pp.11-13, 14-18.

48. Andrei Marga, *Ideea unificării europene*, in : *Tribuna*, 15-16, 14-27 aprilie 1994.

49. Idem, *Europa şi spiritul european* (I-II), in : *Tribuna*, VI, 48, 25 noiembrie - 2 decembrie 1994; 51, 16-22 decembrie 1994.

50. Dialog cu prof. dr. Andrei Marga, *„Apartenenţa culturală se judecă considerând stări de fapt, dar şi idealuri definitorii pentru Europa"...*, in : *Tribuna*, 48, 25 noiembrie - 2 decembrie 1994.

51. Radu Antim, *Taxa pe prostia adăugată (Ortodoxie şi europeism)*, in : *România liberă*, 3 decembrie 1994.

52. Octavian Paler, *Iliescu şi Montesquieu*, in : *România liberă*, 9 decembrie 1994.

53. Mioara Apolzan, *„Occidentul e în Est"* (cf. Al. Paleologu), in : *Cotidianul. Supliment cultural. Litere, Arte, Idei*, 12 decembrie 1994.

54. Sorin Antohi, *Civitas Imaginalis. Istorie şi utopie în cultura română* (Bucureşti, Litera, 1994).

55. Marius Ghica, *Europa, azi,* in: *Ramuri*, 9-10-11, septembrie-octombrie-noiembrie 1994, pp.8-9.

56. Gabriel Chifu, *Estul Europei şi moştenirea comunistă*, in: *Ramuri*, 9-10-11, septembrie-octombrie-noiembrie 1994, pp.1-27.

57. Smaranda Enache, *Din Raportul Anual pe 1993 al L.P.E.*, in: *Pro Europa. Buletin Informativ al Ligii Pro Europa*, nr. 1/1994.

58. Marian Chiriac, *România la porţile Uniunii Europene*, in: *22*, VI, 2, 1-17 ianuarie 1994.

59. Viorel Roman, *România în Europa* (1992). Ediţia a 2-a completată şi actualizată. Postfaţă: Mihai Ungheanu (Bucureşti, Editura Tehnică, 1994).

60. Radu Enescu, *Europa centrală: între helvetizare şi balcanizare?*, in: *Aurora*, 3/1994, pp.70-74.

61. Andrei Marga, *Şansa renaşterii europene*, in: *Familia*, 30/12, decembrie 1994, pp.9-18.

62. Virgil Mihaiu, *Cât de Central ? Cât de European ?*, in: *Aurora*, 4/1994, pp.45-48.

63. *Sud-Estul şi contextul european*. Academia Română. Institutul de Studii Sud-Est Europene, Buletin II, 1994.

64. Roxana Iordache, *Un pericol major şi o şansă istorică*, in: *România liberă*, 1483, 11 februarie 1995.

65. Mioara Apolzan, *„Stânga" şi „dreapta" în cultură*, in: *Cotidianul. Supliment cultural. Litere. Arte. Idei*, 13 februarie 1995.

66. Şerban Lanescu, *Provocarea europeană*, in: *Luceafărul*, 6 şi 7/15-22 februarie 1995.

67. Laurenţiu Ulici, *Strategia integrării*, in: *Luceafărul*, 7/22 februarie 1995.

68. Dan Stanca, *Să nu ne facem iluzii*, in: *România liberă*, 1493, 23 februarie 1995 (problema viitoarei federalizări a Europei).

69. Dr.Ştefan Issarescu, *Angajat în construcţia Europei unite*, in: *Jurnalul literar*, VI, 5-8, februarie-martie 1995 (Contribuţia diplomatului Leontin-Jean Constantinescu;

revista conţine şi alte materiale pe această temă şi bibliografia lucrărilor sale pro-europene.)

70. Adrian Marino, *Dificultăţile integrării europene,* in: *Românul Liber,* XI, 3, martie 1995.

71. Varujan Vosganian, *România şi integrarea europeană,* in: *Românul Liber,* XI, 3, martie 1995.

72. Ioan Anghelescu, „*Vânt de Răsărit, Vânt de Apus*", in: *Românul Liber,* XI, 3, martie 1995.

73. Alexandru George, *România în Europa şi Europa în România,* in: *Luceafărul,* 9, 8 martie 1995.

74. Emil Hurezeanu, *Bravos, Lume nouă,* in *22,* 10, 8-14 martie 1995.

75. Mircea Mihăilescu, *Integrarea europeană condiţionată de infrastructură,* in: *Dreptatea,* 70, martie 1995.

Sumar

În aceeaşi colecţie vor apare:

Lev Şestov
Noaptea din grădina Ghetsimani

Matei Călinescu
Viaţa şi opiniile lui Zacharias Lichter

Emile Durkheim
Formele elementare ale vieţii religioase

Barbey d'Aurevilly
Dandysmul

Henri Bergson
Gîndirea şi mişcarea

Virgil Nemoianu
Micro-Armonia